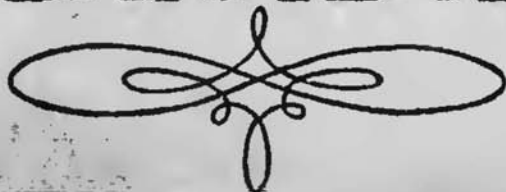

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

PG 3948
K77
R8

РУБАЮТЬ ЛІС

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

РУБАЮТЬ ЛІС

Повість

НИКРДУР

Чнів-Ляйпціг

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ.

КОЛОМІЯ
Галицька Накладня.

WENNIPEG MAN.
Ukrainian Publischeng.

Printed in Germany

OG: 9-7-6
1. 111
2. 111
3. 111

ВИСОКОПОВАЖЛИВИМ
МАРІІ й ОЛЕКСІЄВІ
ВОЛЯНСЬКИМ
з КРИВОРІВНІ

На спомин 1914 р.

Автор.

Перша частина.

I.

— Ійга!... Дідови буде й того.

Юра кинув із руки сокиру на невеличкій стропок ріща в дроворубі і став випростовувати плечі. У крижах хруснуло. Він викривив лице і застогнав із болю, ще раз пробує розправити кости — не йде.

— А побила би тебе божа сила, як мені жили позсотувало! Вже собі й сучя на ватерку не врубаю.

Ще раз попробував і знов причик та застогнав:

— Ой...

Насплу таки випростував ся. Але дивлячи ся на свою працю не проявляв удоволення:

— Ади! Що цюкаю і ані передо мною, ані за мною.

Юра пустив зір з тугою перед себе.

Сонце наближасть ся ід кичері. Ще освічує верхи гір, але долина ріки вже потопає у сутінях. Надходить темнява. Зза сонця підсуваєть ся великий чорний вал. Юра дивить ся па ті бовдурі-хмари й думас: Завтра має відай бути велика година.

Його зір покотив ся доліщами. У темняві вечера визначали ся сильно зелені свіжі царинки, вкриті, мов килимом, травичкою, від чорної трохи не синявої зелені кострубатого ліса. Здовж ріки обочи ґрунів були вистелені царинками, до яких поприллинали тут то там далеко одна від одної людські хатчини. А поміж ті царинки якби порозмітував то гаджуджку, то невеличкий гурток їх, малий лісок, то зруб, із якого поміж пні прозирали величезні каміньки. Там знов ґрегїт, каміниста царинка, що єїна на нїй не вробиш, бо, ади, косу збавиви від першого маху, хиба що маржину паси.

А просто Юриної хати на тім боці ріки стремить у хмари висока кичера вкрита трохи не від ріки аж до верха старим смерековим лісом. То якби темні кучері накипув на ґрунь, щоби приковували до себе людське око своєю красою, щоби на тлі ясної зелені царинок та пестрого килима їх цвітів, ті темні кучері смерекового ліса повагою і сумом спливали на цїле село.

А царини під кичерою гралн ся всеякими барвами — від найбілїтївчої білої, білїтївчої нїж сама зима, до найтемнїтївчої темної, трохи не чорної як глуха ніч: тисячами тїннїх красок: білої, свої, жовтої, червеної, синьої, голубої, хто їх там перечеислить, ті пестрі краски цвітів на веселих ссияшнїх царинах.

Як під вечір темнява повяже вершки гаджуг і вони послпливають ся в одно велике море темної глуші, від кичери віс поважним мовчазним подихом. Там зачинаєть ся инше життя. Оживають великі

лісові сили й храмують свій таємний храм. Заховані перед слабосилим людським оком, невидні для нікого. А горе тому, хто поважився б підглядати їх ігри — такому вже не ходити по білому світу. Часами лише око спізненого мапдрівника, що у темну ніч квапить далекими ґрунями ід хаті, опинить ся на тій чорній кичері, приманене блудним огником, що продереть ся із лісової глуші, від блідої ватри, докола якої грають ся в темряві лісові сили. І як привабить до себе той огник, так вмить щезне і даремно дивн ся та визирай його. Вже вдруге не побачиш. А деколи такі дивні гомони звідти вилітають, що блідий страх находить на того, хто чув їх. Трохи не мипеть ся із ляку та остраху. А ще як стануть вгити несвоїми голосами скрізь по селу собаки на припоні!...

Юра добре розумів мову того ліса. Він знав вагу тій силі, що жила в ньому, пераз на своїому довгому віку він знайомив ся із нею. Знав, як її шанувати — от і дожив великих літ, не збавла вона його, ніколи навіть не збиткувала.

Його зір полетів тепер горіцями. Там уже одна за одною самі лісові глуші, там кичері вкриті від долу до верха густо гаджугами, яких ще не потпнав топір людини. А поміж ними лісові поточни, дикі непроходимі.

Там десь лежить той бутин, що то захопив душу Юри від кількох тижнів. Хотів уже йти оглядати, але якось не чує в собі сили, щоб пусто-дурно йти. Уже як стає до роботи, як уже будуть рубати ліс, а, тоді і він піде — один із перших!

Сонце закотило ся вже за кичеру. І той чорний вал, що показав ся ізза нього, виплив на небо. Його долішній край почали мінити ся всіми красками дуги. Рожеві, сині, жовті... Що хвиля перепливали одні в одні. А там насеред неба жовтіли, як щире злото, купками хмарки. Як білі руна овець у яспому соняшньому світлі, що обзирало ся зза кичери на сей світ.

— Гаразд, що люди упорають ся з сіном за веремя.

Куди не кияув очима, всюди на царинках уви-хаютъ ся як муравлі дрібні постаті мужчин, челяди, одні збиваютъ сіно в вали, одні кінчатъ кидати в кояички, там зносять копці ід острові і закладають оденок. Як хлібчики-кокуцики на гробах на Дмитра так виглядають копички сіна на царинках довкруги острови.

На царинці, що простягала ся перед хатою Юри, кінчатъ уже кидати сіно. На верху стога стоїть невістка і завершує оденок. Хлопчища за-грїбають отаву, що встелила ся широкою стежкою від островяниць до оденка і подають її Анничці. Визбирають по господарськи.

Юра пошкандибав до них. Узав грабельки та почав обчімхувати оденок. Без його помочи ніколи не було. Сіно найважнійша робота у господарстві. Чоловік, як не має що в рот взяти, перемліє із голоду і якось Бог дасть витримати. А маржинка не може карати ся. Якби не стало сінця, корови молоко стратилиб, а потім і свіді моглиб погинути. А за маржинку найбільша кара в Господонька святого. Та й як сіно не буде здорове, за-

пашпе, як скине ся його в годину і воно стане пріти, то божа маржинка що возьме в зуби, то так перевертає язиком, так пияво жвякає, як би своє тіло їло, аж гірко дивити ся. Юра за весь свій вік коли про що дбав, то найдужче, щоби зробити сіно в добрий час. Без його помочи ніколи не було. Але сьогодні не чув себе на силах, щоби міг кидати сіно. Лишив роботу молодшим. А так не втерпів, щоби не викінчувати самому.

— Нічого вкутане сінце, — промовив обійшовши оденок і обкинувши його оком знавця. — Рівно, просто. А ще дав Бог веремє.

Взяв жменю сіна і втягнув у груди його пахощі:

— Таке пахуче аж любо. Таке сіно перетривалоб і три зими і маржинка ме їсти якби сьогоднішнє.

— Аби до Різдва стало, а що вже на три зими! — промовила з жалем незістка.

— Бог поможє, буде колись і в нас сіно на сіно, а поки — най буде, як Бог дає. Треба приїмати, що його ласка небесна.

З одного боку щось йому видав ся оденок більше пукатий. Відступив на кілька кроків та почав приглядати ся йому.

— Ось тут, Николайку, добре було би зібрати.

Хлопчища і собі відходять подальше і приглядають ся.

— Ая, треба зібрати, — порішив один.

— Зберім, чого будемо дурно стояти, — додав другий.

А Юра вже запустив свої граблі у сіно і став

обтісувати. За хвилю вирівнав із сього боку оденок. Зібрав обтімхане сіно на вили і замахнув ним д'горі.

— А держи-ко, Ніколайку, держи! Ов, біда моя! Пора вже, щоби дід вступив ся пишим з дороги. Нема вже з мене ні роботи, ні помочи. Нема путєрі.

Хлопці піддержали отаву, Анниця вхопила її, обмотала довкруги острови, завершила. Ніколай приставив вили до оденка. По них зсунула ся Анниця на землю.

Тепер усі ще раз стали придивляти ся своїй праці то звідси, то звідти. Нічого собі. Були дуже доволені. Їх лица ясніли щастєм.

Юра почав кінчити обряд. Ставав із усіх боків, хрестив ся до оденка і молитвав його. Сей стіжок виростав в очех цілої рідні до великої сили. На нього вся їх надія. Він прогонує коровчину, яка ще лишила ся їм при хаті, він прогонує цілу родину тою ложкою молока та гуслянки. Йому поклонити ся треба, а ще й подякувати щиро Господенькови святенькому, що дав таке веремє. Годис сіно скинули!

— А тепер, Ніколайку, збери островяницї, та поскладайте онде під грушу. Не можна так лишати на царинцї, вітер звиваєть ся.

— Чому не можиз, діду?...

— Ге!... — поспитав Юра зпаяливши мутні свої старечі очі у внука, цемов не міг вийти з подиву, як таке та не знати.

— Чому не можна лишати островяниць на вітер? — питаєть ся уперто Ніколай.

— А ти ж не чув ще? Га?!

— Та чув. Але ще хочу чути?

Коло діда зібрала ся вся дівтора. Він нераз уже їм оповідав про вітер, але дітям ніколи не було за багато. Таї Юра не дав себе довго просити. Хлончнів треба поучити, щоб і вони тямли, що знали старі люди, щоби як і старня сокотили ся і добре жили, щасливо, спокійно.

— То як кидають люди сіно таї лишуть на царниках островяницї, або як збирають з островий снопи свої, а острови лишают у землі, то за то велико карають ся. Значи?... На ті острови налетить вітер, дуже лютний, острій, аж гори здрігають ся. І він на тих островах пове собі руки, ребра, лице і летить уже далі кровавий, побитий. Бачни, як остре суче стирчить по боках островяниць? Як гакп, як гострі цвяхи. На них то він собі геть подере тіло. А потім дуже карає тих людий. Як навинуть ся йому під руки, то може вхопити і забрати з собою у безвістц, або бодай веречи у бердо і там велико назбиткувати на каміно.

— А ті його рани кріваві?

— Дуже кріваві. Він носить їх на собі до вечера. А вже як над вечір прилетить ід своїй мамі, що сидить далеко у пуці, у далекім краю в хатчині, то його мама мастить йому руки, ребра, голову, де лише є яка рана і за ніч вигоєє їх.

Діти слухають притаївши дух у собі. Їх очі блукають по верхах гір, по дебрах, куди нераз послап їх поги і нагадують собі, чи не бачили коли тої вітрової хатчини. Якийсь острах обхоп-

лює їх, якась таємна грізна велич природи віє до них із тих понурих верхів гір.

Розглядають ся на всі боки, наслухують...

Нарешті мовчанку перебиває середущий, найцікавіший звук:

— А можна зайти ід тій хаті?

Дідо дивить ся на нього, не розуміючи питання. Він також думками у нишому світі. У тому світі лісового царства: духів, лісовиків, русалок, мавок, у якому пережив, блукаючи лісами, увесь свій вік. Так захопили його спомини, що довго не міг отямити ся. Врешті, вертаючи старечою думкою до свого оточення, якби нагадав собі щось:

— Ге? Що кажеш?...

— Чи можна туди зайти? Ід тій хаті?

Дідо усміхаєть ся радий, що дїтвора така уважлива на його слова. Він мовить помалу, навчаючи, розважно:

— Можна, але та баба, вітрова мама, не прийме в хату на ніч. Хоч проси, хоч моли — не прийме. Бо якби кого приймила, а вітер залучив прісну душу в хаті, то він би і того і свесі мамі кости порозметав почерез ту прісну душу. Він дуже любить, як влетить у хату. Нещасте, якби йому хто упав ся в руки, поки він не успокоїть ся.

Хлопчища наслухують з острахом, як від ріки зникаєть ся вітерець; вони вже чим дужче біжать, виймають островяниці.

Юра радїє. Він дуже любить кінчити працю по божому, по старовітськи. Коли вже островя-

ниці лежали в стропу на царинці, він іще раз поклонився стогови. За ним усі поклонилися і пішли ід хаті.

Останній ішов Юра. Уже від хати повернув голову в напрямі царинки і ще раз поглянув на сіно. Високий пухкатиї оденок а коло нього другий, такий самий, оба пожовклі від сонця і від дощу стіжки сьогорічного сіна. До них пргстав сьогондн третій — отави. Такий свіжий, такий зелений. Але Юра проглянув і ті пожовклі до самої середини. Як у зимі відгорис горішній пласт, яке свіже, зелене, якби сьогондн кидане сіно найде він у оденку. Ще зеленійше здасться, ніж було, коли кидали його... Що тепер привяло — в оденку відійде, оживить ся. Посеред лютої зими повіє від нього запах соняшньої літньої днини.

Щож... коли то отсе вже все, що придбали за літо, — подумав журливо. — У людий сіно на сіно. Одно не переведеть ся, а друге вже приходить. А у них не став піколп. Ледви дотягнуть до нової трави. Під кінець то маржинка таки добре голодує. А ще ледви прокльовувть ся травичка із під снігу, як коровиця уже скубе її.

Отся царинка, таї сих кілька грядок коло хати — отсе все, що Юра лишає дітям і внукам.

Гірко йому таку невідрадну думку думати, а ще більш гірко, коли згадає, що й сєй шматок землі та обдовжений.

Але дасть Бог, він ще обтрясе його від тої погані, від тих миршавих довгів, — подумав повен надії на кращі часи.

Юра підійшов до своєї вязки ріща. Уже зги-

нав ся над нею, коли навипув ся йому під руки малій внук; він задержав його словами:

— А внеси-ко, Андрійку, Бог би тебе укрив, дідови дровець у хатчину, внеси-ко, Андрійку, внеси, наї дід накладе собі ватерку!

Зловив його за головку і поцілував.

Андрійко зібрав ріще і поїс його у хатчину. А Юра пошкандибав за ним. Увійшов у загороду і став своїм господарським оком обзирати все, що там було. Хата Юри Василюка була мов тверднця. Стояла на убочи гори подовж до полудня. Сюди до сонця були звернені два маленькі віконця і невеличкі двері. Та вид із них був запертий. Бо з цілої передньої сторони були прибудовані шпични і піддаше і замикали перед хатою невеличкий чотирокутник, виложений камінними плитами. Зхід до загороди був із двох боків: зі сходу сонця вів із царинки, а на протвиному боці виходив на друге подвірє, на якому колись стояли в колешні у зимову пору корови, ба й конша. Тепер ледви одна коровчина тут крутила ся і молода телічка. В загороді перед хатою під вікнами стояла жердка, на ній засіли вже на ніч кури. Юра перечислив їх, позаглядав у всі кути, чи не притаїв ся де лис; — він драбуга не дивить ся, що ще люди крутять ся, такий сміливий, що вштрикне у білу днину, поцупить курку і скрутить їй головку.

Нема бісового сина.

Юра заспокоїв ся.

Припер входові двері і пішов у свою хатчину.

Була се колись у добрі часи комора. Тут перешовувалось луднше, тут і харчі на харчі зсипались.

Тепер такі тісні роки не дали, що й одежини не придбавши нової і марфи нема ніякої. Муки як винесеш, то стільки, що заварити кулешу, а як що й лишить ся, то держать у хаті.

Комора стояла пуста.

Але в хаті, де колись так вигідно жило ся Юрі з Катериною за молодших років, ставало чим раз тісно. То діти підросали, то посипали ся внуки, кожде своє право має, а чим воно молодше, тим дужче, тим більше собі місця забере, тим більшого добуває собі права розпускати свій голос, розводити свої крики. І прийшло ся старому дїдові дуже тісно. Його голова важка від гірких старечих дум, перед очима йому пересуваєть ся раз у раз картина цілого його життя, треба передумати, розібрати, уложити собі в голові все, що було й що ще жде його, призвести до ладу всі життєві порахунки — а тут ті безупинні крики, ті вівкання, плачі — доводило ся з хати утікати.

Тоді стала йому у пригоді комірчина. Випорядив її, вибілів, поклав грубку, невеличку піч, щоб ватру можна розікласти, вробив собі два ослони — на одному звичайно обїдав, другий застелений подертим ліжником був його леговищем. Вибив у стіні невеличке віконце і таким способом комірчину переробив у хатчину для себе. Тут був уже сам, тут ніхто не колотив його спокою.

Юра увійшов у хатчину та став класти ватру. Сухе сучс спалахнуло огнем і на хаті прояснило ся. Юра станув перед ватрою. Гукотїла весело, встромив свої очі в полу чина, став грїти ся. Небаром ціла хатчина закурилася димом. Очи

Юри зайшли сльозою. Він раз у раз клінає повіками, але очий не відвертає від ватри. Його тішить присмне тепло, що розходить ся по хатчині. От ще троха і суче перегорить — перегринуть його великі огняні язики. Юра тоді заткає каглу і ляже в теплі відпочивати.

До хати Юри наближаєть ся якась постать. Іде під верх дужим кроком, уся похилена, оперта на палицю. Рипнули сінешні двері і почув ся у хаті голос.

— Як днували?

Мовчанка. Діти, що гомоніли по хаті — втихли.

— Є тут хто?

Діти попричаювали ся.

В хаті попри дітей не було нікого. Нараз один хлопчина обзиваєть ся.

— Нсня пішли до корови.

— То нсма нікого в хаті?

— Нема.

— А дїдо де?

— В хатчині.

Висока постать схилила ся знов у дверех і вийшла до сінній. Перейшла подвірє і відчинила двері до хатчини.

— Як дужі, Юро?

— Мирно, доки Бог милує, як ви? — промовив Юра, обертаючи ся від ватри до гостя. Він не міг привикнути до притемненого світла, яке в порівнянні з жаром ватри залягало комнату. На-

ревіті, кліпнувши кільканадцять разів і протерши очі, пізнав гостя. Він догадував єй по голосі, хто се прийшов, але волів був не вгадувати.

— В гараздї. Що дієте Юро? — промовив гість, роззираючи ся по хаті.

— А се ви Іванчику! Як дували? Що вас пригнало до мене в верх? Яка добра звісточка! Сїдайте, будьте вибачні, що вас у своїй мізерній хатчині приймаю.

Іван Руснак сїв на осліи та став пабивати дюльку.

— А вас, Юро, чи не болять очі?

— Вже щось тиждень менї дошкулюють. Не можу дивити ся. А от розіклав ватру, та закурила хата і дим ще більш гризо очі.

— Ще до зими далеко, а ви вже кладете ватру?

— Старому треба нагріти кости, а то не нагрій хатчини, то в ночі вилазить із тебе все студїнь, що кости набрали єя замолоду а ріці при плгвачці.

Розмова перейшла на ппше.

Маржина подешевіла. Не знати чому? Люди вробили сїна богато, в чим годувати, а маржина не платить.

Юрі се байдуже.

Нехай ті журять ся, що мають що збувати. У нього одна коровиця тай ще телиця. Презимувать презимує, а продавати нема що. Він уже давно забув, що значить продавати. Жїне лише тим, що вродить, тай що сини зароблять. Одна коровиця їм лишила ся, а отсе тєлє то такп випросив, щоби не збували від хати.

По хвилі:

— Про мене найби й таніла маржина, щоби я лпше мав із чим іти в ярмарок. От і вам я, Іванчику, щось завинив, уже пора би віддати.

— Та я, бачиш, Юро, таки прийшов правити у тебе свій довг. Годі вже довше ждати.

— Бога бійте ся, Іванчику, змилуйте ся надо м.юю. Погодіть. Виж записали ся на моїй царинці своїми гріними. Не пропадуть же вам. Погодіть. Я й сам рад би збути ся болячки. Колпж бо не витікає.

— Нема що! Треба буде тебе, Юро, забрати. Довг раз у раз росте, а ти не платиш. І в гадці не масш, що треба віддавати.

— Йой, що там того довгу. Позичив смл раз дваїцять банок, як сми віддавав доньку, а потім знов дваїцять левів призбирало ся за зиму, а то-рік десятку, тай увесь мій довг. А ви записали ся на царинці з цілою соткою. Та хибаж я маю платити цілу сотку? Бійте ся Бога, Іване! А деж то на мої руки віддати вам стількі гроші, тай де то на мої роки!

— Чекай Юро. То правда, що ти позичив пятьдесять левів. Але я мусів бұхтувати ся, платив стемплі, а від довгу паросли проценти. Тай я записав ся вже зі соткою. А тепер ти ще більше мені винен. Від тої сотки паросли за рік знов проценти, а Гершковн ти був винен півтора десяткн і він переписав на мене ті гроші. Я сплатив йому за тебе твій довг і процент від довгу. Тепер ти винен мені вже не сотку, але сто із половиною.

Юра сидів прибитий і мовчав. Він знав, що позичив у Івана п'ятьдесят банок, знав, що в Гершка позичив п'ятнадцять банок. Разом мав шістьдесят п'ять банок довгу. А тепер не за великий час має платити півтора сотки. І замість рахувати ся з Іваном, як то паросли йому ті довги (він навіть не міг дочислити ся, скільки то йому прираховували Іван і Гершко), він почав думати на що то пішли ті гроші.

П'ять років буде в мясниці, як віддавав доньку. Що встарав гроший, то встарав, а таки треба було зазичити ся. У когож би? Аджеж найкраще в Івана Руснака! Він багатир з діда прадіда, на гроших сидить, людям гроші роззичує. Юра ще не був ніколи в такій потребі, щоб зичити аж стільки гроший. Було не стає на муку, возьме муки, прийдець ся платити — жид в одно щось припише і ніяк із ним не розчислиш ся. Таке покрутить, що заплатиш у двоє. От тому то, як прийшло ся зичити дві десятки, він подумав собі: „Піду до своєї віри“. І пішов до Івана.

Іван гроші позичив, Юра віддав доньку, — одна губа вступила ся, але її робітниці не стало в хаті. А за те у сна перебувала в хаті одна губа за одною і ще одна і ще одна — пятеро внуків привела невістка. І все то жме і все їсти хоче. А ні одно не заробить на себе. А тут ще її Юра сам устав у роботі — ні до чого це годить ся. А як позаторік дощі збили городишу, як буриншка стала пріти, як не було що їсти в зимі, Юра знов до Івана: „Позичте, Іванчику, братчику солоденький, позичте ще баночку, позичте ще дві“... І

так за зиму прибрало ся знов дваццять банок. Гірка то зима була, добрс, що минула. Що холодно, а що вже голодно, а прийдеши було до Івана, то волів би сто разів іти до Гершка. Лише що Гершко не хотів тоді нічого дати, а Іван казав: „Не дам... не маю... не заплатиш... пропаде моя праця за тими голодняками, пустите мене з торбами“, — але таки давав і можна було знов тиждень перетрутити...

А як уже ту остапню десятку зичив, бодай і не згадувати. Винси був жидови в Косові дві банці. Щось його той жид позивав чи що, він на терміни не старав — не було чим заплатити, не було чого й тягати ся по судах. А тут нараз прийшла ліцитація на весь ґрунтсець і на хату. І мусів заплатити цілих дваццять пять банок. Позичив у Гершка півтора десятки, а десятку в Івана. Щастє, що позичили — Бог би їм життя продовжив! а як би було не дістав — вигонив би жид із хати за марних дві банці. І за що він тих дві банці був завинив у Косові?...

Роздумування Юри перебив Іван, якому навкуцшло вже сидіти і дивити ся мовчки то на Юру то на ватру.

— Меш платити, Юро, тої пів сотки, чи як? Ти май подав ся, ануж так замкнуш очи, на кому я пошукаю?

— Іванчику мій годний та любий, братчику мій солодкий та пишний, а якжеж я вам можу заплатити пів сотки, як у мене й пів коронки нсма при душі.

Стояв перед Іваном пригорблений, поморщений,

як та ніч чорний... Тряс ся, як осиковий лист. А його жалібний голос — стрівожсне квилінне пташки, що бачить, як звір до дитий її добираєть ся. Безсилна квилить, плаче усім болем зраненої душі...

Так і Юра зрозумів, із чим прийшов до нього Іван. Нераз він чув: то сей, то той плакав перед людьми: Подав до суду, продав жидови і царники і хату і лісок у верху... отой таки Іван... Викинув із дїгьми і вуками на вулицю. Відразу, в одну мить зрозумів Юра, до чого воно йде. Без великої надії, щоби зворушив тверде Іванове серце, говорив крізь сльози:

— Ади, братчику, я такий бідний, що гроша при душі не маю. Якби не прислав Михаїло тютюну, то би смі не курив і цілий рік! Не маю я, Іванчику, своїх грошей, не здужаю вже заробити тай позичити вже ніхто не позичить. Біда моя, тай нещастє. Ні жити, ні вмрати.

Спокійно і твердо, як врубав, відповів йому Іван:

— А я тобі таки мовлю: Або плати, або їду і заберу, що побачу.

А Юра в одну мить перскинув ся із гіркого жалю у злорадну самопевність і безпеку. Говорив крізь сльози із сміхом на утах:

— Ой не забереш, братчику, не забереш ти менє! Ади, все, що тут бачиш, стільки мого. От ще, ади, ті блощиці — то моє все маєство. Ото якби ти собі їх та забрав — ото би я тобі дякував. Ади, що тут знаків на стїні — більше чорного, як білого! Ото, братчику, проєну ся я в почи

— так мене втне, — свічу свічку, дивлюся, а то тьма тьменна на стінах. Тай я їх, бачиш, припікаю. От ті блощиці усе моє маство, що мені ще лишило ся.

Сміяв ся безпечний, що ніхто його не забере. Що на ньому, те його. А й те, що на ньому — одні лати, одні діри. І нес би не дивив ся.

— Ти мене, Юро, смішками не збудеш. Ти гляди, не принеси мені до неділі пів соточки, то я прийду заберу тобі обоє сїн і отаву, та й ще забухтую ся з цілим довгом на твоїй хаті та й таки зараз подам на ліцитацію. Як знав брати, знай також віддавати! А смішками ти не меш мене збувати! Смішками ти перейшов цілий свій вік, а тепер уже нікому не до сміху від твоєї бесіди.

— Як собі міркуєш, Іване! — мовить байдужно Юра. — А гроший ти не видусиш із мене! Душу з мене випрни — ще тобі дякувати му, такий мій вік тепер гіренький, а гроший я тобі не дам, бо не маю.

Іван плюнув з досади.

— Брати би то брало! А віддавати нема! Годуй старців своїм хлібом, ще й посмішкуватись муть із тебе! Жеброта!

Вийшов і тріснув дверми за собою.

А Юра повернув свій мутний зір до ватри. Як сидів на ослоні, так закамянів. Його уста прошепотіли:

— Гости здоров.

По хвилі счинив ся якийсь крик перед хатою. Юра не міг розібрати, що таке стало ся. Нараз влітають до його хатчини внуки.

— Іван забрав нас...

-- Курн забрав...

— Всі чотири курки із бантів забрав.

Юра дивить ся на них і не ворухнеть ся. Значить таки забрав — лише не його, але невістку: забрав невістчині курн.

— Цитьте, не плачте, — втихомпрює дїтвору, яка голосить на всю хату та тягне дїда, щоб ішов відбирати. — Він віддасть. Дедя верне з роботи, то піде до нього і він віддасть. Аби так що, як се!

По хвилі до себе:

— Таки забрав, котюга.

Безпомічний біль здавив його серце.

II.

Неділя.

Коло церкви збираєть ся чим раз більше народа. Посходили ся зі всіх верхів — хто в подальша — конем прийшов.

Чекали кінця служби божої.

Звичайно під кінець відправи, а то й по службі божій господарі поставували в сутках коло церкви, закурювали свої люльки і, заки їх спокійно викурили, обговорювали важнійші справи. Було посідають коло них молодичі і собі пахкають із люльочок та жартують серед вибухів голосного реготу. то усміхів укритих у морщинах лиця коло кутиків губ.

Ведеть ся свобідна, негамована розмова. Веселі спогади, дотепи, ба й сороміччина продираєть ся тут то там із поза свобідних слів та горячих поглядів. І так минає їм більш години часу, заки стануть розходити ся, хто домів, хто в гостину, а хто до коршми.

А то вже від довшого часу нарід споважнів. Скрізь, усюди пішли розмови про велике спілкове діло. То завязав невеличкий гурток господарів спілку за почном молодого парубка Василя Рус-

нака. Він їздив перед двома роками на господарський курс до Милованя, а як вернув звідти, приніс у село нову думку — визолотити ся із жидівських лихварських сїтій при підмозі спілки.

Спершу тяжко йшло діло.

Василеви не дуже довіряли. Він був сином найбільшого в селі дукаря Івана Руснака — чоловіка маючого, але беззглядного і неперсбірчивого у способах розширювання маєтку. Хто понав у його руки, то так, якби у Гершкові. Ось тим то й не дуже горнули ся люди до його сина Василя.

Але небаром усе змінило ся.

Ізза спілки виїшла між Василем і батьком павіть суперечка. Іван не міг простити синові, що він замість помагати йому коло сїпа та коло маржини, заложив спілкову крамницю та став крамарювати. І дарма, що крамниця розвивала ся чим раз краще — між батьком і сином глибошала і все глибошала прірва. Врешті Василь не витерпів докоріз старого батька, його безушинної колотнечі в хаті — персбрав ся жити до хатчини при читальні „Просвіти“.

Він став непаче своїм господарем. Тепер кожде його слово, кождий крок мали більшу вагу. А ще як люди розібрали ворожнечу молодого і старого Руснака, причини ворогування Івана до спілки і Василя, почали горнути ся до спілки. Скинули свої паї до спілкової крамниці і зробили її осередком громадського життя. Сходили ся тут господарі і проводили серед веселих розмов кожду неділю і свято; дивили ся, як Василь важить, мірять, числить гроші, записує — кожною дрібнич-

кою цікавилися. Але з часом звикли до всего. Де далі їй перестали навідувати ся до крамниці, хиба, що хто мав яке діло. А як давнійше, так і тепер висиджували в погоду коло церкви, в слоту то в одній то в другій коршмі.

Аж ось Василь придумав нову річ: Бутин рубати спілкою. Отя новина розворушила ціле село! Се вже не крамниця. Там купуєш, то їй плати як і у жида, або їй гірше, бо готівкою. А десь колись, раз на рік, прийде тобі якась дрібничка приходу від паю. Бутин — то вже ниша річ; кожний знає, яку то силу гроша вибирають люди рік у рік із ліса. А яка то його сила лишаєть ся в жидівських руках. А тепер мало би все те дістати ся по рівній часті тим, хто робив би у бутині. Самим робітникам. Розворушили ся уми і спільників і тих, що досі ще не мали своїх паїв у спілці. Почали чим раз частійше, вже не лише в неділі, але їй на будні заходити до крамниці, щоб розвідати дещо ближче про бутин і взагалі про спілку.

Сьогодні головна нарада. Приїхала спілкова старшина зі Львова, їздила там підписувати контракт; шось говорили про сю справу на цвинтарі, але годі було впевнитися у всему. А тепер закликали всіх до крамниці і читальні. І спільників і тих, що не належали до спілки, але мають здорові руки і можуть рубати бутин. Будуть там кінчити зачате діло.

Поважно, рівною ходою вийшов із церкви Танасій. Він ждав самого кінця служби божої, віддав поклін пан-отцеві, поцілував його щиро в руку, поклонився перед образами і вийшов.

Чекав на нього коло церкви Василь.

Молодий, рослий легінь — широке чоло. Лице подовжне, орлиний ніс; над губами чорний, закручений вус надавав мужеської сили виразови лица. Румяніці, знак сили і здоровля, відбивали від приблїдлої шкури лица. Переспджуючи день у день у крампіці, він не мав змоги обгоріти як інші.

Василь підійшов до Танасія. Він мав йому багато дечого казати. У всіх своїх розмовах із ним він доходив завсїди ледви до половини. Танасій мудра голова. Не одно бачив, не одно пережив. І свій ліс мав і чужі брав рубати і ніколи не втрачав на тім. Відразу зміркував, що можна тут заробити. Лише одно йому було не до вподоби. Спілька! Сам брав сяб за усе, але в спільці — гідно. Василеві не перечив. Його він поважав за впретвалість і ще за його рід. Руснаки від безвіку богатирями славилися. А ще як його Марічка вподобала собі гождого Васпля, Танасій чим більш подавав ся.

Одно рече зробив Василь: Танасій не перечив брати бутина спількою. Але сам ще не пристав. У довгих розмовах на сю тему доходило в одно до того, що Василь не міг натискати, Танасій сам від себе не простягав грошевитої долоні. Врешті станула між ними умова: Звінчаю вас — пристаю з паєм. Танасій розумів се по свому: Пристаю з паєм, значить беру все у свої руки і всду діло,

як знак. А що вже до зарібку — безпешно не буде його так велико, як би одним, але й не варівке діло. Не можна втратити. І за робітника нема жури. А що вже не заробить на сей раз, то пововинить собі при иншій нагоді. Колиб народ втягнув ся у спілкову роботу — він покаже, що їм робити, він їх поведе новими шляхами.

Із противника ставав Танасій чим раз більшим прихильником. Але як статочний господар брав усе тперезо, спокійно, розглядав помалу. Не квапив ся і не виявляв своїх думок перед ким будь.

Відчував се Василь і вже не дуже напирав.

Але сьогодні він зачував і відчував якийсь глухий опір спілників проти своїх замислів. Вони запязували спілку, не маючи повного розуміння сеї справи. Завели спілкузу крамницю, але й мею не дуже то журили ся. А тут заїхали їм у голову тисячі корон. А ще як пішла чутка, що треба владчувати нопі паї — ніхто ще, правда, не сказав: не дам, — але й ніхто не брав ся за черес. Отсе й журило Василя чимало. Став відчувати, що за молодий він іще до такого діла. Зроби один хиткий крок, може стратити все довірс і вже тоді не зведеш людей до купи. Йому треба було докопче чієсь поваги. І не чієсь, а таки Танасієвої.

Не було як довго розводити ся.

— Я говорив із людьми, — мовить Василь. — Туго йде.

— Давно я се казав, — нечае докоряє його Танасій. — То сьогодні народ боїть ся ошуки, боїть ся, щоби його не змудрували. Наш брат

не навчив ся ще на такий інтерес, до можна би добрий гріш заробити.

— Туго людем за гріш, — ояравдує себе і своїх свільників Василь.

— Туго на гріш, туго й на хліб. А ще всякий онимаєть ся.

— Лячно нашому братови. Повина ще. Непривичні на таке діло. Як би ви записали ся, то не гак би пуджали ся. Кажуть: парівке діло. Всякий боїть ся, щоб його не збавити.

— Я вже своє, Васплю, раз сказав, яє стану переміняти. Звінчаю вас — гроші на стіл.

— Та заповіді виїшли. Звінчаєте нас у ві второк, у святце. А людем треба сьогодні прпнуки. Запишіть ся зо своїми грішми, щоб народ бачив.

— Ні. Я вже таки на весіллю запишу ся зі своїм пасм, — промовив Танасій твердо і Василь відчув у тоні його голосу, що вже більш нема що говорити. Танасій слова не змінить.

А Танасій неначе хотів злагодити свої останні слова і докннув:

— А радою своєю буду вам також помічний. Мені вже не першина бутин рубати.

Що йому з того, Василеви. Люди хочуть почувти, що до спілки пристав Танасій із пасм. Тоді вже великий знає: нема страху. Можна безпешно давати останній гріш, бо буде для нього рівновага у Танасієвому паю. Так виходило з розмови з кождим. Що йому діяти? Між людьми якось дуже невесело, а ще більш попсувала усе обережність Танасія. „Чому не записуєть ся сьо-

годня?" — питають в одно. А ще зачули, що якось то Василів батько Іван відгрожував ся, що не допустить до того вінчання. А що тоді буде?

Він був безрадий. Думав, чи вже лишити так Танасієву відповідь, чи не дивитись на невдачу і доконче старатись поставити на своїому.

Що правда ніхто ще не сказав: „годі“, всюди чув лише: „лячно воно, лячно“. Але те „лячно“ — се німий відгук почувань громади. Більш зітхання ніхто не важив ся сказати. Аджеж кождий із них був співвипний у сьому ділі.

Не знати, як ще повернеть ся справа на зборах у читальні.

Василь подумав, що краще лишити собі головну розмову з Танасієм на збори. Ще побачить, що буде.

Попрощали ся. Василь пішов, щоб бути між першими на зборах, Танасій остав між старшими господарями.

Заклика́ли його ще до громадського уряду.

Іде із иншими Юра Василюк. Старий пригорблений дідок ще більш пригнув ся до землі, поспішаючи за молодими.

Будуть, значить, рубати бутин — думасть ся йому. — Підписали контракт і таки муть рубати. Може вже таки з неділі. Йому би ще вивезти кукурудзів. Він уже щось виніс, та ще би треба. А тут у нього що йно не видно здекуртора за податок.

Вере, чи мемо платити сььогодні? — навертась до йому раз у раз на думку. — Кажуть ски-

пути ся ще по пятці, чи як. Ба чи по багато на одного? Він уже свій пай уилитив. То ще по одному? До риж того буде?

Перепитував коло церкви, чи правда сьому. Йому сказали: А ідїть-ко послушайте, що каже Василь. Як не скинемо ще по одному пасви, або і по два, не мемо її зачинати.

Він ще з Василем не говорив. Іде послухати, що казати мє. А вже як Василь що скаже, то святе.

Вчера виїс Михайло пятчину з роботи. І він приїс її. Колиб уже пішов у бутини, то йому її здекутник не лячний. А жінка та невістка пай сокотять ся, аби не забрав. Йому її так не лячний здекутник. Хйба лише про самий сором! У нього він не погостює. Іван не то, що там якийсь ланка та її він якось то не дуже його забрав! Забрав невістчині кури, а йому не вдїяв нічого.

А свій дерун то гірш чужого. Перед чужим всокотиш чи кожушину, чи хустку, а свій то знає всі входи її виходи, знає, де шукати. А з нього таки наважив ся здерти. І то, відай, за те, що він пристав до тої спілки, що то його Василь завів при крамниці.

О, то погана людина!

То як такий дукар звяжеть ся із жидом, ото раз біду заведуть на все село!

Юра зітхнув глибоко, і плюнув з досади. Люлька чогось не хотїла курити ся. Він пристанув, вишкребтав тютюн на долоню, добув губки, покришив її, перемішав із тютюном, набив отсеї мішанини у люльку і пробував закурювати. Не йшло.

Се ще більше скріпило його досаду. Іще раз надсипав із люльки тої мішанини на долоню та кинув в уста. Став жувати.

Іде, поспішає за іншими. Боїть ся втратити, тож квапить, скільки сил у нього. А з думки не сходить йому Іван Руснак. Той то раз хлоп! Випас ся на людській праці, двох би таких задавив, як Юра. А йому таки нічого не вдіяв.

Колиб він міг, — думає Юра, — бодаї вивнати ся, як у нього набрало ся таких довгів. Що він узяв, знає, а що Іван собі рахує — не розбере. Треба було платити відразу. Він хотів. У нього в верху є афини. Думав: зародять — віддасть. Було зародити зародили, але й переродили! Упали геть у ціпії! Щось він ізніс тих терхів! А познака яка? Кукурудзів, що за них виніс, не стало й до нового хліба! А нарік як вбіло їх на весну, то й ягідки не взяв. А тепер уже й не здужає ходити за ними.

— А ви, Юро, в нами? — наздогнали його два легіні.

— З вами, легіники, із вами! Як ви ще не витягнете старого діда з біди, то вже ніхто його не витягне!

— Бодаї не закопаєм у ще гіршу.

— Бог би тебе милував та вкрив від прички, Андрійку. Чемне твое та годне слово! Шкодуйте легіники, старого діда. Порадуйте мене: чи буде що з нашої спілки, чи пі. Робить що Василь?

— Іздили вже до Львова.

Було се у бесідах по селі неначе чародійне слово — та згража дрібну спілкуваної старшини до Львова.

Старий глянув на Андрія, усміхнувся, потім кинув очима на львівські верхи сусідніх гір та сльоза заблестіла йому під віями.

— Уже вас, гаджуджки, не буде вивозити із від нас жидова. Уже не буде швендяти ся чужа віра по наших кичерах. Ото ти врадував, легіню, мою старечу голову!

— Та де вам, Юро, коли чужа віра вивозила від нас гаджуги. Хиба ви мало напускали ся їх із бутинна ризами до ріки, а потім дарабами до Вижиці? А жиди хиба походжували, як ті отамани з нагаями, та підгонювали вас до роботи та „штрофи“ писали та принисували у книжках. Тай що винлачували гріними, а більшу пайку обтягали за кукурудзу та за всілякі кари.

— А кого муть кликати наші старшини?

— В бутин? Усіх спільників. Ми собі в спілці свої господарі.

— Ба чи не булоб доста тих грошій, що тогід уплатили? — поспитав Юра від нехочу.

Він перехопив ся із сею гадкою. Не хотів про се питати. І стидно йому було і лячно. А вже найдужче бояв ся, щоби ще не пакнули нових драчок. У його голові не могло помістити ся, як таки самі люди можуть рубати бутин, коли до сього треба жидівської голови.

Розпитає, думас, на зборі, або й так почує. Але коли прийшло йому се тепер на гадку, не втерпів, щоби не носитати. Дікаво, що скажуть

молодеки. Вони близькі собі з Василем. Будуть знати бзівіно.

Вояв ся лише, чи зможе він вирозуміти все, як треба. У лісі він свос знав колись, тепер уже й там не багато знає. А тут най орудують мудрійші голови за його. Колиб він лише міг порозуміти, що і як вони задумують.

Хотів перш усего почути, чи не звільнилиб його від доплати.

— Га! Як міркуєте? Як би так просив ся, кажу, щоби вже не виплачувати нового паю?

— Пуста ваша бесіда! — мовить Андрії. — Не буде ніщо з того! Як не скинемо ще по одному паєви, або ще й по два, то даремна наша робота! Шкода було й зачинати!

Юра дуже помаркотнів від такої бесіди.

— Головенько моя невесела! — замітив більш до себе, чим до своїх співбесідників.

— А може би ми вас покладали в старшину, дедю Юро? Може би ви відсь вимудрували?

— Принізнив ся ти, молодеку, зо овоєю бесідою на весь свій вік, на всі свої роки.

— А якби я вас таке спитав: чи підете в бутни на цілу зиму, як аби вам не платити?

— Куди мені вже в бутни, куди!

Побачив як на долоні свої старі літа, свою згорблену спину, свою неміч старечу. Ціле життя пробідував у бутнях, на вищих свої сили зроблював, цілу свою молодість по лісах розвіяв, жидам та дукарям кишені гріними набивав. Що кращі царинки за його працю вигулили, що маї буйнійші та більш захисні полонини повикупували

за його піт кровавий. А він мариїв, і сил збував ся, її віку собі вкорочував. А тепер пішла чутка, що буде народ на себе працювати. Що придбають — собі. Що зароблять — між себе поділять. І заграла у нього молода його кров та оживила старі кости. Здавало ся йому, що голова вже не так сидить прибіта до грудий, і рука вже не така то дуже немічна, коли на пальці опираєть ся. А тут параз згадав, що то чи пилою як мах, так мах, чи сокирою як гуп, так гуп від ранку до пізної ночі, від педілі до педілі, від осени до пізної весни. Цілу довгу зиму прожити під голим небом у колибі і хиба що ватра погріє продроглі ноги, як намерзнуть за цілу днину в снігах та на морозі.

І за одним словом молодека, за одним його запитом розвіяли ся всі його надії:

Важко зітхнув — із глибини душі своєї.

— Ой не піду я Андрійку в бутин. не піду. Не моїм то збитим погам копати ся в снігах, не моїм. І за панську плату не піду, не то без грошій.

— А инні чи підуть? А в бутині не треба їсти? А дома не треба на харч? А поза харч нема вже кошту? А як піде на веспу плавачка? То як муть іти сплавами — наших буде доста? Мало наших! Ще треба брати сільських людей по долах.

— Ей то фабрика! — зітхнув Юра.

В його голові не могло те все помістити ся. Він знав за ціле життя одно. Наймав ся у бутин і був там наймитом, робітником, слугою. Не мав там своєї думки. Поставили його пилити смереки — плавив. Базали кору здоймати, суче чемсати —

чемсав. А прийшло ся спускати ризами до ріки, і тут робив свою роботу. І в мигли складав, як веліли. Але за ціле своє життя він лише те робив, що йому казали. За весь його вік стояв над ним хтось: чи жид, чи німець, чи лях і командував: Юро сюди, Юро туди, Юро сьогодні до сеї роботи, завтра до тої. А Юра слухав і робив. Як коніца двигав ціле своє життя повні терхи чужого добра і йшов туди, куди поганяли. А що вже гонили ним, що аж дух у ньому запирало, що з ніг валив ся. Душі в собі не чув, ходив, як запаморочений, знав лише, що має не промахнути ся і все робити, як веліли. Він не думав над сим, що робить.

Е, ні, бреше! Думав. Ще й як думав.

Юра не такий був робітник, щоб робити свою роботу бездушно. Не було кращого робітника в бутні за нього. Чи вимірити, де гаджуга має падати, чи вибрати місце на ризи — ніколи без нього не було. Вони, той хтось, ті його наставники казали: рубаєте тут. А вже кликали Юру: давай лад. І він обійде було ліс не раз — десять разів. Роздивить кожду гаджуджку, розгляне кождий камінь, кожду скалу, усі потоки пообходить, усе розміркує, а потім бере сокиру у руки, перехрестить ся, помолить ся і як не затне, аж гомін піде по глухому лісі. Світами піде гомін його сокири! І вже аж потому беруть ся за ним інші. І за увесь свій вік Юра не тямить, щоби коли промахнув ся. Йому навіть здавало ся, що він пайкравцій робітник за всіх, що як би його не було, як бв се не він обмірковував усе, розглядав

та розмірював, як би не він приставив людині кожного до своєї роботи — не вийшлоб із того ніщо путнє. Та ось нараз наприкінці свого віку він зрозумів, що був лише попихачем у чужих руках.

— То як моє шкапє, — думас собі Юра, — несе понні терхи афни і йде собі по горлах стрімкими плайками та сутками, йде далеко передом мене, то її воно собі може таке думас, що то оно придбало тих афни, воно їх продавати ме, воно заплатить податок, та поповнить довг у Івана. А воно, небожа, шло лише, куди краще, та сокотило ся, щоби не піти із терхами коміть головою у стромину. Воно лише її то знало, що не постав бизівно ноги на камінь, то, ади, камінець шурне і підеш, голубе, у таку пронасть, що її кісток твоїх не позбирають. Ти дивило ся, сердешне, як би зійти з ґруня, а куди тобі дорога, чи в Косів, чи в Коломию — се вже моя в тім голова була!

— Ой, так, так! Буи сми як то шкапє обладоване чужим мавством, двигав сми людські терхи, аж попруги тріщали! А думка була в одно така: Ти, Юро, ребітник! Без тебе не буде роботи у лісі!

Ішли здовж Черемошу в напрямі ід читальні. Юра блукав своїм сумним поглядом по бистрих водах ріки, залїтав думкою на кожду кручу, на кождній гоці, що його переплив на своїому віку, під кожду скалу залїтав думкою, де то: перейдеш, або лишини ся на віки в крутіжі її годувати менш своїм білим тілом пструги та головатиці.

Здовж при берегах ріки дримають дараби і ждуть великої води. У ві второк пускають гать. Прийде

повінь і дараби прокинуть ся до життя. Підуть у далеку дорогу. Підуть світами. Не мине днина, друга і вони вже лише у споминах будуть згадувати веселу зелень рідних гір, бистрій гін шумного Черемовія. А парід вертас пішки з Впжишці, бє цілі млії погами, та двигас швару на плечех та сокиру.

Юра ізнов вє гірше став сумувати. Цілий світ його думок перевернув ся коміть головою. То було, коли стане на дарабі, зловить керму у руки і почус, як вода граєть ся з його дужою силою, йому здавало ся, що він робить найкращу роботу, яку судило ся людині взагалі робити. Він зводить днку, пераз ввалену боротьбу із дужою силою води. Було у весняну повінь він рук не чус своїх, він із ніг надалє, коли було наляже на керму, а керми з рук не випускає, а попри дикі скелі лив перелетить. Хиба що поцілує їх дараба і гонить далі у дикій боротьбі з розгуканими водами. А що вже Черемош гуляє! Ледви чи є на світі ріка, щоб мала таку свлу, щоб така гарна була! така молодецька!

— Мой, мой! То не дівку у данци несеш! То як керми не удержиш у руках, як вихопить ся тобі з пальців, то, ади! від разу хоч скачи в воду, хоч тобою замете об скалу і хреста на грудях не поставиш!

А Юра грав ся увесь вік із Черемошем. Було гікають на нього сусіди, жінка плаче, а він кресаню затисне на уха, раки привяже і диви, уже борикасть ся із дикими, спінешими хвилями. Уже і год минув — перший, уже й за село виїхав. Не

бачить ніщо й нікого, тільки сірі води, тільки сліпені хвилі.

В найгіршу воду: в весняну повінь, або по зливних дощах у літі ніхто не йшов так радо з дарабами як він, Юра Василюк. Се були найбільші його подвиги. Нераз тяжкі цілі ні про що не говорили, як про очайдушній вчинок Юри. І він був гордий на дні душі сам на себе!

А він ціле життя йшов у жидівському хомуті, — ось до чого додумав ся наконєць.

Страшний біль здавив його серце. А ще більш розсаджувало його горе, коли чув, що люди таки додумали ся до того, що можна працювати самим на себе. Що не конче треба їм наставників, чужих зайдів, шарпатов, дживлюгів, що вони самі можуть бути собі господарями.

Не міг лише помістити собі в голові, як те все буде робити ся.

— Ну, ну, то раз буде фабрика! — повторив свій орієнт зачудування.

— Як кажете, Юро? — підхопив Андрій, перериваючи свою розмову з товаришем.

— Кажу: буде фабрика з тим бутном.

— Ще й яка!

— Ба чи вдамо?

— Колиб із нас кождий ставав, до чого хто є: чи до бутна, чи до плавачки, чи до чого; а є й такі, що муть давати усему лад! — промовив певний себе молодий старшина Андрій.

— Будеж то слави на весь світ! — дивував ся Юра. Молодих парубків якби погладив.

А Юра у туж мить зневірив ся у велике діло і докинув злорадно:

— Або й сміху буде!

— Ой не сміхуб нам було! — промовив твердо Андрій. — То як владеш у поруку ціле своє маєство, то який тобі сміх? То таки треба доброї голови, щоби вдати, щоби не почипати з усіх нас торбеїв!

А Юра вже жалував своїх необерезних слів. Він покладав великі надії на спілку. Як що, то лише спілка моглаб його ще вратувати, щоби не потребував збувати ся своєї прадідньої землі. Він міг би її переписати на синів, але була обложена довгами, записана в суді, не хотів її такої важкої передавати в молоді руки. Пощодадуть по куснички, щоби збути ся довгу, а потім працею та жий на чому схочеш. Боронив ся, доки міг, щоби очистити земельку, і передати її дітям таку, яку дістав від свого деда.

Уся його надія була ще на спілку. Чогож йому бажати лиха тим людям.

— А най менї, — мовить, — Василь пошпе торби, то бодай буду знати, що бажав менї добра. А як пустить нас із торбами його деда, розпер би ся нашою кривдою! — то буде нам ліпше? Ге?...

Доходили до читальні. Змішали ся з гуртом, що зійшов ся неначе на велике віче.

III.

Осідок Івана Руснака в верху.

Хата велика, крита драницями. В середній хороми, на ліво кухня з великою печю — в пій широке ліжко, застелене ліжниками пухкими, з самої вовни, з ярким добором красок. Докола стїи ослони, коло дверий мисник, над дверми полиця з деревляними мискамі. Над ліжком жердка завішана кнїтарами і сердаками. Се хата, в якій провдить житте уся родина: господар, господня і наймити.

Параска кутаєть ся коло печі. Як раз викинула кулешу на кружок і поставила на стіл перед Івана.

У хату увійшла наймичка.

— Ти куди ходила? — питаєть ся Іван, не підводячи на неї свого погляду із під насуплених брів.

— Господня послали.

— Куди?

Наймичка мовчить.

— В крамницю? — блиспув злісно очима.

Нема відповіді.

Іван і не ждав її. Він знав усе. Злість, яка підходила йому кожної неділі від самого ранку

до серця, скипіла тепер з великою силою. Гримнув п'ястуком у стіл і крикнув:

— Параско! Що смі тобі раз казав!

Параска видула губи і, не дивлячи ся на чоловіка, повернула ся до печі.

— Не ме його їсти пужа, — промовила з прикусом.

— Казав смі тобі раз: не смій йому послати біля. Не знаю його і не хочу його знати. Пішов — біс його бери! Але най слух по ньому загибає у моїй хаті.

Став лунити кулаком до стола:

— Я тобі раз казав і ще раз кажу: кости колінь поломлю! Ребра тобі порохую! Я тут господар, я тут маю розказувати! Не знаю його, не сміс йому ніхто з моєї хати кришки хліба подати, ложки молока занести, не то, щоб його одигати, сорочки йому прати. Щоби я мав дивити ся, як він світить мені в очи білими сорочками, що їх прали, замісто мені маржини доглядати!

— Ваша маржинна голоду не тернить. Доглядаємо її, як ока в голові.

— Як я ще раз побачу, що ти з тим виродем возиш ся, Кесеньку вишару, а тобі так кости порохую, що до суду-віку не забудеш мого слова.

— Василь такий ваш смі, як і мій.

При сих словах виївила у хороми і там залила ся слізми. Гіркий біль здавив їй серце. Не досить, що три роки не мала свого Василька, як служив у війську, потім, як вернув, побув, що побув у хаті, і знов на цілу зиму зв'язав ся кудись світами, а вернув у друге, то тепер ось уже більше

як рік сидить окреме, ніколи не навідується до неї, завів своє власне господарство у крамниці. Стільки лише має його, що сорочку йому налагодить та пішле, щоб її сив, одна її потіха та надія, минав ся у чистій та білій сорочці поміж людьми. Паї знають, що добру маму має.

А тут Іван завзяв ся і сю одиноку приємність відобрати їй. Але не вдіє нічого. Нехай її бє, нехай побиває, вона не залишить робити того, що вже цілий довгий рік робить тайком від чоловіка.

Мала гадку збрати ся, йти до церкви — тепер віддала їй охота. Пішла в комору і залпвала ся гіркими.

А Іван, як сидів над кулешою, так не доторкнув ся її, встав, виїшов із хати.

Перед хатою стояли стайні і хліви. Тут придержував Іван молодник. Пятеро телят, одно в одно, крутило ся на стайні — в иншому передлії ціла громадка гладоньких поросят. Іван зайшов сюди, туди, зайшов без ціли. Все нагодоване, їди ще стоїть досить. Телятам постелено. Вже моглиб піти в царнику, та він іще шкодус. Паї прийдуть до себе. Тут у загороді таки крапце їх плакає під оком.

Приглядаючи ся своїм статкам, Іван чув, як відстає йому злість від душі. Виїшов із стайні і поглянув по загороді.

Треба би розширити стайні. Не можна багато примістити. А приїде зима, буде тримати на стайні більше, чим звичайно. Маржина впала в ціні, не буде збувати за безцін. Не має до того найменшої потреби. Але то добудовувати, значить

розбирати все. То ще небіжчик дедьо клав сю хату і не думав, що йому, Іванови, так пощастить. Заклав невеличкі стайні, повязав їх повітками із хатою. Постановив оборонну будівлю. Ні тучі їй не страшні, ні погана звір не добереть ся до маржани. А тепер розкладай усе те, руйнуй, що дедьні руки будували.

А може лишити, як є? Для кого старати?

В серці огворила ся стара рана. Іван покинув загороду і пішов рішучим кроком до хати: до світлиці на право.

Ся частина хати мала инший вигляд: чиста, не закурена. Хоч деревляні стіни вочоріли, та лише від старости. Пізнати було по них, що тут ніколи не пересиджують. І тут була велика піч, та лише про людське око. У ній ніколи не клали ватри. На ліжку ніхто не спить — воно стало лише складом ліжників. Тут є той ліжник, що його Іван призначив на деревнище собі, як смерть прийде з косою, тут є і Парасин ліжник. Не знати, хто з них кому вкривати ме деревнище. Тут був новий ліжник для Василя, як мав піти під вінець — тепер уже може й зогинти! Не було би журн.

На стінах дві пушки, четверо пістолят — писаних, тут порошниці вибивані цвячками, з оленвих рогів, старовітські. Тут череси на довгих дубових кілках завішені. А лудине: китари — вишивані, старі й нові, жіноча гугля, мужчинські кресані, шапки, гачі... всяке домашнє богацтво. Одно ще з дїда прадїда придбане, одно вже його придбання, його приховок.

Скільки разів входив у сю комнату, не міг не погадати собі: отсе все прадідня спадщина родова — для його одинака Василя. Від давна, коли ще його хлопчинце карав ся у війську, він з гордощами перебирав усі ті родові статки, роздумував, що з яких часів. Отсей кріс ще прадідній, уже дедя не памитав, від коли він у їх роді. Переходив з покоління на покоління. Ота пушка — то вже дедине придбашче. Як ходив на засідку, то лише з нею. Той старовітський кріс, то лише дорога родова памятка. Користи з цього ніякої, він лише прикраса домівки.

З гордощами пересиджував у сій комнаті і ждав нетерпеливо, коли то вже його Василь верне з війська. А верне, він найде йому жінку під пару і введе їх обоє до сеї хати — доки не розшвирть цілої домівки і не прибуде для них нової світлиці. Віддасть у його гідні руки всю родову спадщину і скаже, як і йому сказав покійний дедя: „Гляди — щоби ти не розтратив того, що за цілі віки встарав слашний рід Руснаків“.

Скільки то було в нього надій, скільки радощів — утаєних, захиєних на дні серця! Скільки то жури, чи там яка причка не трафить ся Василеві в цісарській службі. Чи виїде він у свій час? Чи виїде гоґний та дужий, як пішов? От які то думки, раз веселі, бадьорі, раз сумні та трівожні душу його розбирали.

А вернув Василь із війська — пішло все його життя на бездоріжжя. Замість стати до роботи, він повів ся до якоїсь школи. Виїшов Іванови один клопіт із ним. Вкінці збув ся усього. Василь

вернув і небаром покинув його хату, порвав родову пам'ять. Нема вже кому переказати родові мастки.

І від тоді не міг Іван повернути ся ніколи до сєї комнати. Як прийшла неділя і він мусів сюди заходити передягти ся, звичайно казав Парасці, щоб випсела йому святочну одіж, щоб і згадки в нього не було про ту біль велику, яку завдав його душі Василь.

Та сьогодні не міг виручити ся. Параска спрятала ся. Не хоче її й ваймати. Та й така вже закіпала злість у його душі на тою вирода, що, ади, щоб його сьогодні таки вздрів на лавиці, було йому менше жалю, чим від того, що мусить дивити ся, як його збиткує рідна дитина.

Увійшов твердим кроком до світлиці, добув святочний одяг і став убирати ся: нові чоботи, чорні вовняні гачі, білу сорочку, новий кштар, перевісив через плечі в один бік ташку, в другий ріг із тютюном — оба пояси цятковані, зтягнув на себе широкий черес, на шпю закинув шовкову темну хустку — хотів сьогодні виступити у всій параді; знав, що там спільшки від бутина зійдуть ся і він помірясть ся з ними. Хотів, щоб сам вид його заставив голоту покорити ся. Щоб його слова мали поперте у цілому його вигляді, у всій поставі.

Крессаю заклав на голову що найдорожчу, що найбільш святкову.

Як вийшов із хати, почув, що усї дзвони зазвонили на службу божу. Припізнав ся — годі було скорше вибрати ся. Знов не за свосї вини.

Станув посеред царинки, звернений ід церкви. Наслухув, як велично стелять ся тужливі звуки церковних дзвонів по царинках розлогих. Сей милий голос примирив його відразу із усім світом — уся біль якби розплила ся під чарівний гомін церковних дзвонів.

Сонце кинуло як раз ціле море світла на ту царинку, де він стояв. Його постать випростована під впливом гарного почування в душі, яке чимраз стало в ній розливати ся, на диво гордо зазначила ся на пишному зеленому коврі царинки. На тлі зеленої пухкої отави виступив його барвистий одяг у всій красі. Він відчував радість, дивлячи ся на свіжу осінню зелень, обкишену золотим сяєвом сонця — а всі його почування найшли відзвук в отсих словах:

— Яким Бог веремєм нас милував! Ні хмариночки на небі. Боже добрий!

По сих словах він почав спускати ся стежкою з верха ід ріці.

Єк дужі, Іване?

Іван повернув голову в сторону привіту.

— Мирно, єк ти, Гершку!

— Куди так квапите?

— В церкву. Вже сми й так припізнив.

Хотів уже далі йти, але жид вихилив ся крізь вікно і почав далі:

— Я так чекав на вас. Зайдіть до мене. Я маю важке діло до вас.

Іван надумував ся хвилину. По тім, коли дзво-

нили, він догадував ся, що вже буде проповідь. Прийде — то дуже пізно. Годі вже барити ся. Але голос Гершка і його погляди зацікавили Івана. Однаково. І так припізнав ся.

Зайшов до коршми.

Гершко сидів коло тарели редьки, до якої накришив здорово цибулі. Снідав. Не перебиваючи собі їди, почав говорити:

— Погано дієть ся, Іване.

— Щож таке? Меш банкрутувати?

— Колиб то лише я! Але то й ви готові збанкрутувати.

— Я? не маю з чим! Не шинкую, не крамрюю...

Укусив ся в язик. Невжеж би Гершко знав щось поганого про Василю крамницю? Ой колиб то правда було! Вже заплатив би за нього, що би там треба, щоби лише відвернути його від того жидівського інтересу.

— Ви думаєть, — мовить Гершко, — що то лише на грошех можна збанкрутувати? А на гонорі, а на значінні, на добрій славі?...

— Що ти говориш? Не пускай мсні тумана, бо, ади, припізнав смя славу божу. Мушу пилувати.

— Ов, з вами непорадна година. Я чекав на вас від ранку, а ви не хочете мене вислухати.

— Кажи! Му слухати!

Гершко скінчив снідати, відсунув порожню тарілку, пробурмотів скілька слів і присів ся до Івана.

— Ви не знаєть, Іване, до чого то має сьо-

годня прийти? Ваш син Василь, отої крамар, що бідним жидкам життє псує і свому дєдеви робить сором, хоче сьогодня паробити нового нещастя. Ви не чули?

— Не чув, — промовив глухо Іван.

— Не чули? — поспитав, піби до краю здивованій, Гершко. — Та так. Сидите в верху, то заки дійде до вас яка чутка, то ви вже не будете тої Іван Руснак, що то йому кланяєть ся ціле село, що то з шацдарями і паничами за чий-брат. Ей, де за пані-брат. Вони вам кланяють ся. Вам сам пан командант кланяєть ся. Ви сила в селї, ви пан. Сам пан староста не буде з ніким так горвити, як з вами.

— До чого ти гнеш, Гершку. Чуєш, не маю колн! — перебив йому нетерпляче Іван.

— Мж кажу, що ви не маєте колн, нічого не знаєте, аж параз прийде таке, що був колнсь у нас Іван Руснак, господар на всі горн — був, тай нема його вже.

— А язик би тобі покрутило, пєсїї жиде! Кажн, що маєш казати! А нї, то йду й не слухаю.

Гершко бачить, що вже до краю напружив Іванову цїкавість. Починає:

— Ви знаєте, що на весну в нас виборн до громадської ради!

Іван слухас, до чого воно йде.

— І вас мали покласти на війга?

— Може й мали — не знаю.

— Але я знаю. Я чую, що люди говорять. Така була у всіх гадка, що ви найгїднїйший війтувати у нас.

— Говоріть здорові, — промовив м'якше вже Іван.

— Адіть, я був би заложив пару волів, що ви станете в нас на вссну війтом. А тепер би вже й пустого грейцара не дав за се. І то знаєте, хто ваш найбільший ворог! Правда, не вгадасте? Ваш таки рідний син.

Іван поглянув грізно:

— Ти мені, жиде, мого сина не мішай. Не твоє діло зторкати ся між нас. Се моя річ, який у мене син!

Гершко облесливо:

— Воно таки ваше діло. Я перший раз пожалував вас. Мала впасти на вас велика честь. Але я й забув, що то все таки ваш син, ваша кров. Виберуть начальником замість вас та вашого Василя, однаково, що й вас би вибралл! Війтівство таки буде в роді. А може стане війтом Танасій — і то також ваш сват.

— Гершку не бреши, але говори, що знаєш! — промовив Іван та таким голосом, що вже тепер кажи все, а ні, то май гадку!

— Я вам по правді скажу: зачув сми таке: підс добре бутин — спілка захопить у свої руки ціле село. Виберуть свою раду. Танасія — а може вашого Василя — поставлять війтомъ, жидів проженуть із села, з богачиками муть також порухнел робити. От що я вам скажу.

— Тай стільки всого?

— Тай стільки всого! І ще одно! Як ви хочете лишити ся в селі Іван Руснак, а не якийсь

там медвідь у своїй гаврі, у верху, то ви сьогодні мусите розбити спілку!

— Як? Кажі!

— Як знасте. А потім ми возьмемо у свої руки той бутці. Я даю половину грошків, ви дасте другу, а можемо ще Танасія взяти до спілки і тоді ми мемо мати всю силу в селі. Спілку мусите вбити сьогодні. Чуєте, Іване? Я вас се потрібно, щоб стати війтом, для мене, щоб я міг жити в селі. А оба ми до купи — хто нам рівня? Майте гадку, що ми вже разом зробили! Правда, Іванчику? Меш жалувати ся на Гершка, що він тобі не приятель? Чи не твоєї віри, але чи найдеш між своїми такого щирого чоловіка? Танасій — куди він тобі рівня! А він, хоч кум тобі, що він робить? Сина тобі підводить на песі дороги. Куди не повернеш, усюди зависть. А я тобі не завидую твого багатства, ні твого роду, ні твоєї слави. Я хочу жити при тобі. Лише, що я без тебе буду собі Гершко чи тут, чи в Косові, чи де би там не було! А ти без Гершка не будеш той Іван Руснак, що досі.

Іван слухав, похнюпивши глибоко голову. Сиділи в двох. Ніхто не чув їх розмови. Він бачить, що Гершко мовить правду. Щастє, що ніхто того не чує.

Він думав, як то йому забрати ся до діла.

— Ади, як ідуть до читальні. Видиш, Іванчику? Отсе та нова спілка. Отсе та нова сила в селі. Сама жеброта. А з пими повий пророк — Василь Руснак.

— Ще я зможу перегнути його почерез коліно.

— А я тобі, Іване, кажу: Ти його вже не перегнеш почерез коліпо! Хиба що розібеш спілку...

Іван встав. Хмарний та неспривітливий. Глянув крізь вікно. Вже здебільшого перейшли.

— Оставай здоров, Гершку.

— Гостіть здорові, Іване!

Іван пішов за людьми.

Гершко затер руки із радості.

Він уже певний свого. Івана знав добре. Знав, що він тепер найбільше на почесні ласий. Гроші має, сплу в селі має — так бодай йому здасться і він вірить у се — тепер хотів би, щоб його всі шанували. Вже давно Гершко зауважав, що то не той Іван, що за сотик ішов на найпоганійше діло. Тепер він в одно дивить ся, чи вийде з гонором. Хиба вже дуже велика справа, щоби відозвав ся в ньому давний Іван, халчивий, не-неребірчивий. Він уже перейшов ту межу, де треба було всего відректи ся і чести і сумління, не-раз повиснути поміж зиском і криміналом — ступиш туди — жде тебе зиск, але й приперти можуть. Бо жадоба зиску така в нього велика була, що для гроша він не вагав ся піти хочби й на яке варівке діло. І то для маринці. Тепер він став дукар — парп йому в селі нема! Ну! — усміхнув ся Гершко в свою сиву бороду. — Є йому пара, є й понад нього. Але того він не потребує знати. Він має Гершка за помічника, знає, що в нього є гроші, але які — хибаж Іванови їх дочислити ся? Готови Гершка рахувати?

Однак тепер з Іваном чим раз трудпійше говорити. Всеж таки нащо би він не був Гершко, якби не мав найти на все спосіб. От і найшов. Помалу зміркував, що Іван доконче забаг жити у великій пошесті. Доконче хоче стати війтом. От тут ще можна його вдарити.

І Гершко почав працювати. Спершу вганяв його у велику фудульність, а коли Іван увірив, що всі за ним — рішив ся загрозити його надіям. Се одинокий спосіб розбити ту грізну силу, що вриває в селі.

О, бо він її від разу зрозумів. Той Васпль, то дарма, що Руснак називаєть ся — він не Руснак, він найчистішої крови жид. Лише став виринати в селі, як вернув із тої науки, зараз стрівожила ся Гершкова душа. Він побачив, що прийшов хтось, що може підкосити всю його роботу, знищити всі надії його й його дітей. Гершко здадека приглядав ся йому, в розмову не міг зайти — се перша добра прикмета Василя: багато робить, але мало говорить. Та Гершко знав кождий його крок. Ще збори не скінчили ся, а він уже знав, що говорило ся. Прийде один, другий — вспівають усе до чиста. Ого! грізний ворог! Треба сокотити ся.

Коли став приглядати ся Василевій роботі, нагадав собі свої початки.

І виринула Гершкови перед очи дрібна постать бідного жидка, що прийшов перед сорок роками до сього села і почав помагати купцям торгувати воли. Прийшов без грейцара. Їсти не мав що...

Правда? ... Хто би то був сказав, що не мине

сорок років і село буде в його кишені? Був тут один дурний жид, тримав ся двора, мав хату, коршму... але як умер, лишив своїй доньці, а Гершковій жінці — ну, що лишив? Хату, коршму, дві корови — і купу дітний... А де гроші? А де ціла праця його життя? Ну, дурний жид! Між гоями сам став гоюом. Пусто жив на світі. Як би так на нього — він повісив сяб.

Гершко зітхнув. Не міг спокійно згадувати свого тестя. Тепер уже лише зітхав і лихословив його дурнем. Але давнішими роками діставав напад шалу на згадку, як прогайнував своє життя старий коршмар. Сам один на село і нічого не придбав. То може чоловіка дур голови брати ся. Як може бути на світі такий дурний жид.

Одно, що доброго по собі лишив — то без ліву дітний. Гершко від разу, як сів за шинквас на місце старого, мав поміч у хаті, мав вируку в селі. Настали для цілої родини тяжкі часи. Що досі він шибав собою і корив ся, а вже найбільше здоровле своє тратив дивлячи ся, як така банда дармо їсть хліб і нічого не робить, тепер він став порядкувати все по своїй волі. Відразу став господарем. Скликав цілу родину і сказав їм: гроший нема, їсти не буде що. Зрештою він не має обовязку і охоти годувати дармоїдів. Хто хоче їсти, мусить заробити собі.

Було то, було! Пани! Привикли вилегувати ся, при панах валяти ся. Хотіли далі так. Ба, до чуба йому добирали ся.

Ей, як не потермосить одного, як не прожене другого — так прнємирніли, що за місяць він був

уже їх командантом. Що приказав — зробили, куди но післав — слухали й ішли. Сей торгував фантем, той полонинами ходив, один пішов до міста і так крутив, доки свого шинку не отворив. Усі вийшли в люди. Дивн: що був один і то пустий шинок у селі, тепер три їх в і кожний дає гріш. Два крами, один різник, один барншівник. А два сидять у місті. Куди не рушить ся гої, попадаю як не одному в руки, то другому, а піде в місто — до когож, як не до свого Срулька. Срулько і поборгус і карк наставить, щоби пляшій гудул мав на чому зігнати свою злість, свою буїність. А Срулько, не бії ся! що набере в карк — в трох припише у книжці.

А він — Гершко? Три великі полонини. В селі хлопських ґрунтів не перечислить. Половина панського ліса стоїть на ньому. А на люд: с? Ледви чи будо двайцять таких гоїв, що він не міг би їх зліцитувати і пустити в одній хвилі з торбами. А не буде і п'ятох таких, що не завпили йому ніколи нічого.

І не лише в грошах його сила. Давнійше той бідний жид, його тесть, був самітний у селі. Мусів хилити ся на всі боки, тремтів, щоб його не викинули. І він у початках не чув себе певним. Але лише в самих початках. Він прийшов уже в думкою завоювати село. То не те, що його тесть з діда прадіда звязаний із селом, трохи не гої, а в одно чужий і гоїм і селу і панови. Він, Гершко, ішов сміливо. Нічим не ризикував. Викинуть — то викинуть. Йому однаково, де заробляти. За те виступав твердо і сміливо.

Тепер — ого! Тепер уже не те! Досить, як у суботу чи на свйго зійдуть ся в його хаті всі мушци на молитву. Він як патріарх — перед веде. У буддень голова повна інтересів, але у суботу він увесь у святих книгах потопає. Його обступлять і він читає, пояснює, навчає. Як при всякому інтересі його питають про раду, досвід його велико цїнять, так у святих книгах його слово — останнє слово. Що скаже — святе. Як рабін їхав через їх село, до нього заїхав почувати. До півночи говорили про святі річи, а другої днини рабін сказав до зібраних жидів: „Не треба вам кращого раббі, як ваш Герш. Мудра голова, божий чоловік“. Від тоді вже Гершкова повага дійшла до вершка. Усе, чого міг бажати, здійснив: силу мав, гроші мав, повагу і значіння. І велику в Бога заслугу має: згуртував усіх в'юнних у сильну громаду, поставив під розвиток шів Ізраїла у селі кріпкі, незахолюбимі основи!

Гершко почував безмірну радість у душі. Був гордий на свою працю. Колиб тепер навіть старий тесть, той горбатий Абрум станув перед ним, він не мав би серця робити йому докори. Сказав би йому: „Диви! Чого ти не зробив і твій тато і твій дід — диви, прийшов я, бідний жидок і зробив. Ти не повірив би мені, Абрумку, що я сього всего доконав. Стій тай диви ся!“

Лише що він не сказав би і йому сього. Він сам перед собою таїть ся зо своїми думками про великі свої успіхи. Коли прийде йому на гадку все те, що він зробив, зацитькує себе: „Ще ні, ще не все! Тихо, тихо, цить, ще наврочиш!“ Бояв

ся своїх успіхів, бояв ся щастя — ануж повернеть ся в инший бік.

Він далеко ще був до кінця своєї праці, до кінця життя! Гершко стрепенув ся. Страх, як не любив думати про такі погані річи, як кінець життя. Далекко ще не упорядковані його діла. То ще треба все зліцитувати, продати, ще свої гроші відобрати. Тремтів на саму думку, чи піде йому все легко і гладко. Ще треба буде довго чекати, щоб не одно забуло ся. А відбере гроші, треба їх добре примістити. Та з тим уже менша жура. Ще другу половину панського ліса мусить купити, ще двір і панські царинки. Богато ще чекає його роботи, заки його син заєде в дворі і почне господарити на трех полонинах, рубати і вивозити ліси. І двір купити мусить ще він сам, і всі хлопські ґрунта він сам мусить зліцитувати. А до того треба богато часу і сили.

Якась страшна картина пересунула ся йому перед очі. Поблід і став дрожати як осиковий лист. Дзвонив зубами як у трясці.

Ні! — застогнав із стрівоженої душі. — Як треба буде, то ніхто не сміє піти до криміналу, лише він. Він сам мусить подати на ліцитацію всіх гоїв, а як вийде що на верх — га! буде боронити ся. У своїм суді він безпечний, боїть ся лише Коломиї. А як мають заперти до криміналу — то його! Він уже старий, довго не буде сидіти, жаль лише умирати не в своїй хаті. Але умирати не з тою певністю, що сини вже не лихварі, не фальшивники, що його сини — богаті дідичі, пани!

Став торгати що сили довгу свою, сиву бо-

реду. Радість почала підступати йому до сорця, коли пересунула ся картина будучого щастя його дитини. Вступала в нього надія, що всі труднощі переможе, що, як досі, і на будучо він устережить ся від прички. Не зробив у своїому житті ні одного необережного кроку — не зробить і далі.

Лише треба квалити ся тепер зі всім. Дітям мусить лишити чистий масток, готовий гріш, село, землі, ліси, поленини поділити, заінтабулювати. Най ідуть. Що зроблять — будуть мати. Він іще крім усього камеральські ліси закупити мусить здовж ділого Черемоша. Но спочино, доки не вхопить їх у свої руки і не лишить синам їх впрубу. У гробі не мав би спокою, якби не придбав такої спадщини своїм синам.

Задумав ся і голову похнюпив під вагою великої праці, яка ще ждо його. Густі брови нависли на очі, вкрили їх. А хижі очі впилили ся у сиву бороду. Страшний був Гершко в сю хвилю. На його лиці відбив ся вираз дякої пристрасти, яка захопила все його єство, кермувала цілим його життем, усіми заходами змаганнями. Кожда морщина на його лиці — свідок безупинної його праці, кожда борозда на його чолі — знак неутомимої думки, а його зір — зеркало неімовірних переживаній, трівог, терпіній, бажаній, здійснених і не цілком ще довершених надій. Уся його складна душа пробивала ся крізь дикий погляд його очей.

Несвідомо заскреготав зубами. Перед його очима пересунула ся постать людини, якої не міг вгадувати, щоби не заклести: Васплє Руснак на-

гадав ся йому. Ось хто посмів стати йому в дорозі!

Ні! Він не сміє допустити до того, щоби сой, гої здержав його у розгоні. Він що багато, дуже багато має зробити — а щоби міг усе перевести, мусить його позбутися! Не с'як, то так! Сей гої не сміє розрости ся. Гершко чує се кождим нервом своєї досвідної душі — або він, або Василь! Вчора завів крамницю, сьогодні бутин береть ся рубати, а завтра стане до ліцитації, як будуть двір продавати. А вже найбільше трівожить Гершка думка, що той мудрагель, Василь, може при помочи силки схотіти віддовжувати гоїв. Ану заложить касу і стане сплачувати довги. А він умів би пошукати, де що треба платити.

Лише що до того не дійде! О, Гершко не допустить.

Станув при вікні і пустив свій острій зір далеко перед себе, старав ся пронизати ним надбережні вільхи, що відділювали його від читальні. Що там не діється? Що там тепер не діється?

Уже десь зачали ся збори. Вся його надія на старого Івана! Добре його налякав. Повинен придумати спосіб на сина!

Почав нетерпеливити ся. Ніхто не приходить у коршму. Поганий знак.

Виглянув у сусідню комнату.

— А ти, Гавриле, доки будеш сидіти?

— Або що? — відізвала ся чорна постать із кута не дуже то лагідним голосом.

— Нічого. Може би ти пішов до читальні дізпачь-ся, що там діють.

— Я тобі раз казав, що не вступлю ся, доки не даєш мені п'ятки.

— Нащо тобі п'ятки? Пощо тобі п'ятки? Хто видів давати тобі такі гроші? Тобі вже нічого не належить єя в мєсп. Давай йому п'ятку.

— Чого скачєш, жидє!

— Що значить скачєш? Хто скачє? Хто тобі скачє?

— Тьфу на твою голову!

— Гавриле! Слухай, Гавриле, говорім по добру. Твердий п'єтук гримнув у єтіл, аж підскочила на ньому порожня фляшка.

— Чорта з тобою по добру говорити. Давай п'ятку!

— Гавриле, йди перєспи ся!

Застоғнала фляшка в дужій руді Гаврила і вмить розсипала ся в дрібні шматочки під ногами Гершка.

— Матєри твоїї... Даєш п'ятку?...

Стояв грізний, як чорна ніч, перєд блідим Гершком. Розпука, злієть, очайдушність блискали з його очий.

— Даєш п'ятку, пєсїї сипу? Я тобі з цілим ґрунтом записєв ся, а тєспєр ти мєспє збиткуєш! Яка була в нає злагода? Сотка готовими грїшми і харч і око горівєл що неділі! Гроший сип не бачив, харчом своїм собак годуї. Я тобі в таке голованєтво...

Плюнув жидови під ноги.

— До суду піду, вєє розповім... Я щє з тобою порохую єя.

Гершко успокоїв єя. Судом його ніхто не зля-

кає. Мимоволі зловив ся за кишеню, де тримав пекслі. Кожний з панів із суду мав там свій. Вони йому не страшні.

Але не хотів мати ворога. Один такий годо-ванець — то гірше всего лиха. Богато попсувати може.

Пішов у шинкову комнату, наляв пів ока горівки, поставив її перед Гаврила.

— На тобі, Гаврилку. Знай, що Гершко не такий лихий. Ще тобі й корону даю. Але вже більше грошич не дістанеш. Бігме, се вже тобі з доброго серця дарую.

Гаврило, як був лихий, так відразу облизав ся, усміхнув ся до фляшки, але здавив свій усміх...

Сідаючи пробурмотів:

— То вражий син! Колиб був бодай повну дав...

Гершко не чув його вже. Його думки полетіли в напямі читальні.

IV.

Коло читальні збирався народ великою силою. Ставали гуртами й вели розмови про всіляке, а вже найбільш про ту нечувану спілку на бутині. То якось так не могло нікому поміститися в голові, як брати ся за таке діло. Навіть годі було визнати ся, хто прихильник, а хто противник.

Дорогою іде собі Іван Руснак. Він тут не має що робити — іде так собі. Всякому вільно йти хочби й попри читальню.

Ненадійно наскочив на Юру Василюка.

Яксь шалена думка перелетіла йому крізь голову. Крикнув:

— Юро, сюди!

— Ая! Давно тебе не бачив. Забанував за тобою.

Юра говорив понуро, бо мав злість на нього ще від якось тут за кури. Але він був цікавий поговорити з Іваном про спілку. Він знав, що Іван ворог спілки. Такий то скаже, що інші не доказують. Тож на заклик Івана пристанув.

— А ти, Юрічку, також пристав до козаків?

— Смійте ся здорові. Приставати можеб і приставав та до козаків, якби моя сила за молоду не скозачила ся, якби у чужих бутинах не розвіяла ся була.

— Ти, бачу, Юро й нині не відстав би від отого онде козака в ленті. Одно, що ленти ще не перевісив через груди.

Юра пристидав ся, сам не знав, чого. Він, що правда, сишиив ся коло Івана, зайшов у бесіду із ним — хотів почути дещо блище про бутин. Та Іван став насміхати ся із нього. Мусів прикусити язика. Він узагалі сам не знав, звідки йому прийшла до голови така охота задирати ся з Іваном. Ще хто знає, як воно буде. А Іван завсїди таки заратус. То та велика надія на успіхи спілки показала йому, що й він міг би ще поратувати ся. Але надія на спілку відай невелика. І прийдець ся каятись. Добре, що Іван ще хоче говорити із ним.

— Та мене покликали, Іване, писати ся в народню спілку. Як кажете? Не буде з того гаразду? — питає заклопотаний Юра.

— Кому буде гаразд, — мовить солодко Іван, — а кому ліцитація на масток.

При сих словах усміхнув ся і закаменїв у тім злощаснім усміху. Майже любував ся збентеженнем Юри, що тепер у двох вже згорбив ся, трохи не приріс до землі. Щоби його ще більш прибити, докинув зідливо:

— А кому — то заберуть і ту грядку коло хати і хату і то дробь, що коло неї крутить ся.

— Та кажіть. Вере така біда буде?

— Щоби ще без криміналу обійшло ся! А то ще й того гаразду можна закушати.

Коло Юри стояв його спн, молодий бритвак. Дивиш ся на нього і анї в голову собі не по-

кладеш, що отсі дві постаті собі рідні, що той старий, ізгорблений старець і той рослий, як смерека, молодий господар собі син і батько. Юра — се тільки кістяк людини. Із його грубих костий можна, правда, пізнати, що се був колись дужий хлоп. Але стільки всего, що ті кремезні кости. Тіла на них не дошукав сяб, крови докола них не дорізавав сяб. Здавалось, що жовта поморщена шкура на них — се накиншений на кістяк міх; так поскладала ся на ньому у грубі борозни. Лице — скиби свіжо поораної землі, очі два блудні світельця, що десь блимають у безвістях.

А коло цього стоїть молода сила. Високій, рослий, худощавий, але з такими признаками життя, що ти ніяк не міг би його поставити поруч того старого гриба. Се контраст молодости й старечого занепаду, життя і смерти.

Він стоїть коло Юрі і чує, як богач над ним насміхаєть ся. Хогів уже взяти свого батька, щоб не слухав докучливих знущаннів. Але коли почув про кримнал, скипів люттю:

— Не треба вже гіршого крименалу, як той, що мають мої дедя тай няня за весь свій вік. Сплу свою зробили, на вас працюючи, тай не вилазять із вашої кишені.

Іван глянув на нього через рамя і спинив хвилину свій погляд на його лиці. Потім, відвертаючи від нього голову, промовив з погордою:

— Від твого дедя, Михайле, я за весь вік не чув такого чемного слова, як отсе від тебе за перший раз нашої розмови.

Говорив певний себе, що він уже знов від-

зискав персвагу над старим Юрою. Юра мовчати ме — замовкне й його Михайло.

І Юра таки мовчав. Син, що правда, вирвав йому із під серця його власні думки; він сам сказав їх сьогодні чи раз. Але то вже було давно. Він сам не знає, що з ним таке подіялось було. Звідки у нього набралось було стільки відваги, така сила очайдушности. Тепер уже й жалко йому і стидно. Не йому вже старому ставати до боротьби! Нехай уже молоді. Лише не його син! Не його Михайло! Хто ще знає, до кого прийде йому звернути ся. Чи не прийде йому працювати таки в самого Івана. Така була в них надія на спілку. А Іван береть ся розбивати її. І розіб'є! Чого то не вдів гріш! Розсадить усю єдність, порозгонює спільників, одних заставить робити на себе, одних і знати не хоче!

Дунав уже і собі скартати зухвальство сина, коли почув його нову бесіду, почув і оторопів.

— Вигулили від них за марний гріш усю буйність, усю силу, тай ще дивуєте ся, що вам скорили ся? Що ви не чули від них гордого слова, вольного? — мовить, ледви не кричить Михайло.

А йому вже йде в підмогу його побратим, товариш його, Дмитро. Він мовить:

— А вже вам урвало ся, Іване, від коли завели спілку. Вже най лише тих кукурудзів самі собі вивеземо без вашої ласки тай без вашої помочи.

— А ти, мой, хло', давно навчив ся втирати собі сам носа? Ти пазь собі дорогу, а до чужої бесіди не вштрикай.

Розмова почала ставати цікава.

Понасходило ся тут народа що не міра. Одні входить до читальні, одні виходять, а одні, стоять за увесь час на дворі, курять люльки та й обговорюють всілякі сврави. Тут на дворі більше таких, що дивлять ся на цілу ту спілку і всю Василеву роботу, як на діло загонистої людини, що нічого не має, й нічого стратити не може. Були се більш проміжні госводарі. Їх відстрашували від спілки дві річи: неохота до нового діла і те, що в спілці стали гуртувати ся люди, що не мають або ні клаптика землі, а як мають, то не богато.

Та вони бачили, що їх ніхто й не дуже то просить і стояли осторонь — не твое, бач, діло, не сунь ся. Але як лише почав ся опір проти спілки, вони стали дуже уважно дослухувати ся до нього. Відчували се, що тепер їх пора промовити і своє слово.

Нагоду дав молодий легінь, що заговорив за спілку. Хоч не один із слухачів првтакував йому головою, коли говорив про доставу кукурудзів спілкою, досадні слова Івана звернені проти нього, викликали загальне признанье.

Один старий господар, із статочнійших, звернув ся до молодеків:

— Буде вам з тою спілкою, буде таке, як з виборами було! Бий, забий! одні на других, найлпше хто розумніщий посмів сказати, що за гурман соли ніхто не платив два нові, та й поки світа сонця не ме ніхто два нові платити.

— А правда? — неначе похвалив його Іван

за сю ненадійну поміч. — Виходить тепер на наше! Ану, найби був хто тоді сказав, що такого не було й не буде! Було би такої крові почурило, що земля забагрилась би! Таї не одна християнська душа пропала би пусто-дармо! Таке то розшинали св за тим радикальним послом. Можна було гадати собі, що то новий Месія прийшов на землю таї відкушть рід і плід весь людський.

— Напротив чого ви таке говорите? — питає Михайло.

— Напротив того, щоби народ врозумив ся, що не все золото, що блищить. То як виїхав той ваш радикал на віче, та сгав говорити, то можна було думати, що він розсїв би св з жалю за стількою кривдою людською. А як вибрали його на посла, то вже, ади, третій рік, а ніхто за нього не чував.

Йому притакнув старий господар:

— Боїть ся показатиєь народови на очи, бо винесли би його з села. А то як його вибрали, то як зішли ся, то вибрали його всіма голосами. А народови як було тісно жити, так від того піраз не стало пільнійше; ніраз не повустила біда. А про нашого посла не чувати. Не йде давати нам поратунку.

— Таке буде із сею сіллкою, — цїдить крізь зуби Іван, держачи міццю в зубах люльку. — Щось там поскладали по п'яччинї, чи як, таї уже собі гадують, що цілий світ перевернуть. Го, го! То ще, любятка, на двоє ворожила! Кукурудзів винести не штука — за готові гроші. Але рубати бутин — ой чи не за короткі руки! На то би

треба не лише грошей, але й голови! Буде вам таке, що буде на що дивити ся. То ще від того гаразду, що на вас сіллка паложить, то не один з вас зарус так гіренько, що вся фоя ме обси-нати ся д' землі і земля з вашого плачу затря-сеть ся.

— Зарус, хто зарус, — мовить Михайло, — а в й такі, що вже й темер рують із жалю, що втрачають заробіток. То нарід був слійний, доки був, довгий час. Ало як йому розновістували, від чого йде його біда, почав міркувати, чибі не по-догонив того, що втрачав довгими роками.

— Що вже голодранці подогонять свою втра-ту! — кинув йому з призирством Іван і не гля-нувши ні на кого, пішов у напрямі громадського дому, що стояв зараз таки коло читальні.

— Богач дуфас в свій масток і за ніяку сіллку і не хоче чути; бідний у своїх клонотах хотів би мати бодай пораду у людей! — відновів йому Ми-хайло.

Але Іван уже ледви чув се. Або й чув, але не обертав ся — бач не до нього сказали.

І тільки Юра зітхнув глибоко:

— Ая, ая, сину.

І замовк.

Після того, як Іван відійшов, урвана розмова в гурті слухачів:

— То ще хто знає, чи правда не буде по Іва-новім боці?

— Я вже давно казав, що бутин не на наші сили.

— Ая, кажіть. Іван пуджає, бо сам хоче захопити бутин із Гершком.

— Чи не краще наймити ся в Івана, як давати свої гроші, класти свою силу, платити собі за роботу своїми власними грішми та ще поручити ся мастком.

— А того не рахусте, що Іван буде платити менше, як половину тої ціни, що ми самі собі мем платити.

— Чим більше повиплачуємо собі зразу, тим більше ме нам неставати на виплату під кінець. Тай ще чужим людям.

— Щоби ми лишю не бідкували ся дуже потому.

— У наших людей розум бабинський. Хто не хоче, може легко відговорити їх від усього, — мовить Михайло.

— З тою спілкою будо таке, як з тим дурним, що то поклав млин без води. Носить він коновкамп, що носить, та лє її на колеса, а млин як не молов, так не меле.

Так скажав старий поважний господар славний богатыр Соловський. Скажав і жде на вражінне своїх саль.

Ніхто не смієть ся з його дотепу. — навпаки чути, як ріже немов по склі скрипливий голос зарібника Юзничука:

— Ви так говорите, як той ситий, що голодного не розуміє. Добре то вам. У вас і молоко валяєть ся і масло не переводить ся. А поглянь на вашу страву, то у вас і пироги і голубці, хліб

і колачі, булки і всяке в. Але якби ви так сиділи у лісі, як я, у зимнику, у хатці маленькій, якби ви так не бачили нішої стравы, як хлеставицю з буршники її буршиник, якби вам одну динну було так холодно її голодно, так гідно і бідно, як мені...

— То я бн не викидав позичену пятачину на пусто-дармо.

— Ви, пане Соколовський, не дуже ще говоріть! Тай ви на своїм маєтку двох тай наших синів три — всі ви ще вкуні. Але як ви розділите ся на чотири пайці — то які будуть ваші маєтки? А як порозділюють ся ще сини ваших трех синів, то зійдуть на наші статки. А ми вже тепер мусимо йти в світ, мусимо мудрувати головою записувати ся на всякі снілки, щоб вижити. Тугий на нас час впав, але ще май тугіщий може власти на голови ваших дітти.

До розмови пристають два молоді сїчовики:

— Якби так наші богачі замісто лупити з нас шкуру та подали нам свої руки до помочи, ми не бідували би так.

— Вони лише то знають, що посмішковують ся з нашої роботи. Ану, чи пристав котрий до Сїчи?

— До козаків? — питаєть ся Соколовський із насміхом. — Буде з нас тих козаків, що вас там в. На ціле село вас буде. А якби ми пристали до вас, то кому ви розмігували би сїна по царинках, по некошених?

— Ви йняли кого за руки, що так голосно говорите?

— Не бій ся! Но такий то ти, парубче, мудрий, аби тебо ймили за руки!

— Як не ймили, то по говоріть, а то ще можуть рахувати зуби.

— О, ти до сього на вискоки!

— То як писати ся в яке товариство, чи в Стіч, чи в читальню „Просвіти“, то їх нема, — жалуєть ся сїчовик. — Як до виборів, то, ади, газди, якби то давали заробити який грейцар, то ішов би вибирати, а тепер, то держить ся з краю. Тай ще би то голосувати на пана або пана, то може би нагадав ся та би пішов на той храм але на хлопського посла, то їх і не клич! А тепер забагло ся нам кликати богачів до спілки. То наш богач піде до спілки, чому ні? але з жидом.

— То бо й є, — мовить своє Соколовський. — Як спілка, то спілка. Що уторгусмо, чи грошове, чи живе, тим щоб ми по половині розділили ся, тай так, щоб ми ні один не угнували ся. На таку спілку я пристаю. Але якісь паї, якісь проценти, зиски, тай ще плата у двох за роботу...

— Ми собі всі сільські. Що заробимо, то наше.

— Ая. Тим поділито ся. А що мете втрачати, то хто поповнить?

— Не бійте ся. Будуть у нас такі господарити, що не мемо втрачати.

— Господарьте собі здорові, я волю держати свої гроші в скрині.

— Вже ви позатогід додержали їх до злодіїв. Цілих пятнайцять соток. А ми не плакали за вами тогід, як закладали спілку, не мемо обливати

ся слізми й сегід. Заробити заробимо й без вас!
Правда, братчику Михайлику?

— Що й яка!

Іван Руснак відійшов від гурта дуже прибитий. Сам не може пізнати себе — що то з ним стало ся. Було так, що він мав перший голос у громаді. Ні одного важнішого діла не поважив сяб ніхто був полагодити без нього. Не було ніколи, щоби не питали його про раду, його слово було завжди важке. Скажи його і повернеш справу, куди хочеш.

А сьогодні бачить, що вже настав нищий лад у громаді. Від року, як у перше виступив проти спілки, провалив ся із своїми думками. Як не осмішував її — не вдіяв нічого. Спілку оснували. Завели крамницю і від тоді вже життя в селі пішло попри нього.

Він чув се, що виростає якась таємна сила, яка посміла жити і розвивати ся без нього. І як повстала без нього, ба проти його ради і волі, так тепер почала вже йти не лише проти його довголітньої роботи, але й проти його особи, проти його роду, проти його голосу у громаді.

Такого, як він сьогодні вислухав, не доводилось йому чути. Він і не уявляв собі, щоби коли псбудь до сього прийшло. Він! Він, дукар, перший богатыр у селі і то не якого будь роду! Він не бігав замолоду за чужими вівцями по полонинах. Ні він, ні його батько, ні дід його. Він із діда прадіда богатыр! А тут така охаблена голота та сміє насміхати ся із нього!

Якого вони завдали йому жалю! Якого болю його душі! Показали йому, що він дурал, із жидом звязався і дусить ціле село! А він тільки дбав про те, щоби удержати батьківське добро, щоби розширити його. Чи його тут вина, що гріш робить гріш! Хто має багато, тому дасться ще більше! — се й панотець говорить на проповіді. Він дістав десять талантів і старався придбати ще раз стільки. А тут ті, що й одного не мали, що жити не мали за що, і вони приходять до голосу. І їм діється кривда зза того, що він давав їм жити при собі. Деруном його називають!

— Та ти, жеброто, гинулаб під воринням, якби не моя праця, якби не моя поміч у скрутну добу! — думає з пересердя Іван. — Я вас ругував, я вам роботу давав. Як прийшлося примирати в голоду, хто вам вивозив кукурудзків, хто гримп заратовував! А сьогодні я виходжу на таке, що жили з вас висотував, що силу вашу у вас забирав. Ви мене, Івана Руснака, рабівником учинили! О, попам'ятаєте ви свої образи! Діждуся я ще того, що гірко каятись будете! А тоді я вас муляти: Хто у вас поратівник: спілка чи я! А хто вас найдуше зрабував, хто забрав у вас останню пятачину: я чи спілка! Ви ще попам'ятаєте, хто в вас Іван Руснак і якого він роду.

Згадавши на світі рід Іван ще важчим сумом вкрив своє лице.

Був у їх селі славний рід Руснаків, славний на всю округу. Був — та й переводить ся. Не має вже кому продовжувати його.

Він, Іван, старий чоловік. Своє вже пережив.

Напрацював ся не так руками, як головою. Ціле життя минуло йому в думках, у рахунках, у продумуванні та переводженні ріжних діл. Він чує, як сила його вже слабне. Ляже у вечір на постелі і довго не може встати. Голова розходить ся вже на всі боки. Думи цілого життя її розширають. То було ляже, де ляже, на чомуб не приклонив давніше голови — зараз успе. А сонце де-де ще! За кичерами ще потопає, вся долина купаєть ся у мраках, ледви почало зоріти, він уже на погах. А з ним уся челядь. І маржинна окутана, і косарі до сонця покладуть полож, що до вечера і сїнце скидають. А кидають загоді, заки ще вечірні роси вкриють землю. І він при всему. А як горяча робота — він перед веде!

А тепер яке то вже його! До гїмна обертаєть ся на постелі. Раз здаєть ся йому, що через огі м'ягенькі ліжники встати не в силі, повкидає їх, то знов кости собі повідлежує на лавиці, а сон його не бересть ся.

А прийде ніч — повна поганих сновидц. Що то не пересуне йому через голову за ту божу ніч! Крий Господи! Уже й до сповіді ходив і на службу давав папотцеві, і три воскові свічечки поставив на вілтари перед св. Николу. Не покидає його та мара. Прийде ніч — аби яка коротка, він мучить ся, аж впріс, від тих страховищ, що пообсідають його голову. Кудсь водить його нечистий, щезби, по таких бердах, понад такі кручі, що мусить всіми силами держати ся, щоб не провалити ся стрімголов у безвістї. А то знов якісь невидані потвори настають на його життя. Ні то

медведі, ні олеї, якісь такі потвори, яких ніхто не видав, про які навіть не чувати на світі. Він бачив їх лише у церкві у крилосі, де над входовими дверми якийсь старовітський маляр змалював пекло. Він уже питав раз панотця, чи не можна би перемалювати свого образа. Так собі питав. Хотів би дати дещо на церков. Пехай бв намалювали якого святого, щоби не було в церкві такого безголовя, як у тому пеклі. Панотець сказав: треба би цілу церкву малювати, а один образ годі. Хто знає, чи не піде ще на таке!

А що вже робити з тими лісами, що то виводять його душу за цілу ніч во таких глушах, у яких навіть не доводилось йому бувати — не знає. Куди він уже не ходив лісами, яких вертепів не бачив; цілу Черногору зійшов, але такого, як ті глуші, куди його водить чинета сила, не бачив, не бачив на своїй віку!

І так ніч у ніч. Най лише все по довгих муках, а вже все починає навідувати ся до нього. І не покидає його та божа кара до ранку.

І як йому, такому утомленому, такому обезсиленому, вставати вранці. Дійшло вже до того, що не він усю челядь будить до життя і до роботи, але чує крізь сон, а то вже й його Параска кутаєть ся по хагі, там уже й челядь повставала і він на силу отирає очі. Як йому соромно, що він, господар, встає останній. І то ще як встає! Ледви підводить із постелі свої струджені кости. Нема вже в нього тої путері, що мав замолоду. Минуло ся його наповання, нема вже в хаті господаря. Се він уже чує на кожному кроці. При-

ходить уже його вечірня пора. Треба буде прощати ся з цілим життєм із усім світом, з усіми статками, придбаними працею його дідів та трудами невиспущого його життя!

І на кого те все лишати! Не має він годного наслідника. Однї у нього сини — і той уже пропав для нього. Пішов у розріз із його волею, із його наказами, пішов проти рідного свого дєдї. Се він, його Василь отсе все начинив, що тут дїється у селї. Василеве се дїло увесь сеї бунт. І на такого має перейти усе його добро! Усе надбаннє. Аж гірко ї думати.

Нї, він не може з сїм погодити ся.

А знов вибираї, що хочеш! Працював — сам не знаї на кого! Одного його має, і не лиш йому всего маєства — то кому запише! Як би то не вік, він приймив би собі годованця, зробив би з нього господарську дитину. Бодай би вшанував його сину голову.

А тепер нї сюди, нї туди.

Розбішений Іван скипів гнївом.

— Мусить бути, як я хочу! Він мусить менї покорити ся. Най дїсть ся, що хоче, я розібю сю його спілку з голотою! Упадеш ти менї ще, Васильку, до ніг. Землю ще цілувати менї під моїм постолом! І тобі, Танасїю, я ще не одну годину гірку завдам, як ти менї їх причинив через міру своїм сватаннєм із Василям, своєю дружбою зі спілковою жебротою. Не дам я своєї праці на розтрату. Бог менї свідок, я не хотїв. Я на всі способи заходив, щоби не доводити до краю — не моя вже сила спинити те, що тепер мусить стати ся.

Не я прю до того — ви прете оба. Ви ведете на загибиль себе і мене! Краще ви пропадайте, а як треба буде, я вас поратую.

Із сею думкою пішов до громадського уряду. Там сподівав ся найти пан-отця, що заходив туди бувало в неділю по службі божій.

У.

Громадський уряд — се збірне місце самих найстаточнійших господарів. Із усіх верхів сходили ся вони сюди у неділю, засідали на ослонах і слухали, як хтось оповідав. Сходили ся радні і ті, що колись були в радї. Так громадські справи їх цікавили, як узагалї повнп. Хто де що зачув, починав оповідати, інші слухали, своє докидали хтось знов починав нову історію оповідати і так у безконечність.

Сьогодні не так. І тут говорило ся не про що, як про спілку.

— А я вам кажу, що не буде добра на світї. Здибас мене вчора панч Казьо і каже: „Чи чули, що муть будувати школу?“ „Яку?“ — питаю. „А таку на чотири класї — велику, муровану!“ Я собі міркую: бреше вражий Казьо. Вже певно щось нового продумав.

Слухачі усміхнули ся вдоволенї.

— Він лише на то й живе між нами, щоб що раз продумувати нову штуку.

— І вигулювати гроші.

— Тай вишукувати молодиці.

Сміх вдоволення чим раз дужчас.

— Ая... Таки так!

— До чого він гпе? — думаю я собі, — веде далі своє оповідання старий дідок, колишній радний. — А він, знаєте, хоч Казьо, а таки сказав мудре слово. То, каже, Василь, отой Руснаків, той міняйло з крамниці загадав таке про школу. Ще нам мало податків, ще на нас не було такої кари, щоб, ади, школу будувати.

— А наша школа таки достоту п землю занала ся, — мовить Танасій.

— А про мене моглаб поплисти з водою, не великаб шкода була. Для кого та школа? Для Гершкових дітей. Ади, я сиджу в верху, що й добити ся не можна до села. Не знап школи мій дід, не знав мій прадід, і дедя був без школи, і я, тай, ади, був сми радним, мав сми гонір. Люди слухали мого слова. Тай було без школи. А мої діти також не знають письма, та й живють.

— То вже тепер таки тяжко без письма, — мовить Танасій.

Хтось притакнув йому: „ая... ая...“

— Про мене, пай буде школа. Чому бл ні. Мені її не треба. А є такі, що хочуть школи — най ім буде. Але я до того говорю, що, ади, куди той молодек забігає. Нопу школу хоче класти. Вже йому мало буде бугина — тепер хоче дахівку та цеглу робити спілкою. Тай школу будувати. А ти, братчику, плати на школу!

— Не чував сми нічого про дахівку та про цеглу.

— Ви, Танасійку, може й не чували. А я таки чував. Панич Казьо не дармо нас кликав: „Люди

ратуйте село перед драчкою!" Що смі чув — кажу і вам. Бігме не брешу.

Увійшов до хати Іван. Розмова почала переходити на инший бік. Хоч знали, що Іван не добром динє на свого сина, але воліли не говорити про спілку та про замисли Василя зі школою. Досить з Івана вже його жури — не битиж його ще громадським судом.

Іван привитав ся загально, постояв хвилину насеред хати, потім відходить до Танасія.

— Як дували, куме Танасійку?

— Мирно, Іванчику. Як гостили, братчку? Дужі?

— Дужий, — мовить Іван. По хввлі до Танасія:

— А вв не гнівайте ся на мене, що я вас му штати про одно.

— Питайте здорові.

— Ви таки берете ся давати поруку за таке варівке діло?

— За яке варівке діло, Іванчику?

— А за ту спілку.

— Га, що діяти! — мовить Танасій. — Мемо мудрувати, то щось вимудруємо.

— Смійте ся! Охотаж вам заходить собі з голотою, з комірниками! То анї поля, анї маржини не має. Бурлаки! Як врийдеть ся стратити, на чім вошукаєте?

— Ми же виібрамо ся на страту.

— Знаєте, що я вам му казати?

— Кажіть...

— Приставайте до нас до спілків.

— До кого? — питаєть ся Танасій.

— До мене.

Танасій і оком не кліпнув. Якби не чув. Потім від лехочу:

— І ще до кого?

— До Гервика.

Пихкаючи люльку і цупко держачи її в зубах, питаєть ся тим самим голосом:

— Таїй що мемо робити у такїї спілці?

— Мемо рубати бутни.

Танасій перехилив ід ньому голову, почувши таку повинну.

— А ваш бутни де? — питаєть ся, поглядаючи на Івана з під густих брів.

— Там де й ваш.

Хвилину мовчали. Лише Танасій став хитаги головою, як кінь, що обганяє мухи. Важку думку думав. Врешті мовить:

— Спілка ставала вже до контракту. Їздили наші до Львова. Василь, Андрій, Николаї...

— Якби ви не дали своїх грошій, то най ще десять раз їздять — не буде нічого з того, — замітив Іван, кидаючи скося свій погляд на Танасія.

— Та як? — кинув йому Танасій злосне, образливе питання.

— Та так, — веде свою річ свокіїно Іван. — А ну-ко не дайге грошій, вони не муь навіть брати ся, а ми тоді возьмем бутни у свої руки.

Говорив се свідомий значіння кожного свого слова. Він чув, що Танасій не дав іще грошій, але має їх дати. Іван мав одну гадку: Танасій му-

сить лишити Василя і піти на спілку з ням: з Івапом і Гершком. Він прийшов йому се сказати. Була се остання хвиля, коли можна було ще по добру все повести. Танасія він мусить взяти на свій бік. А тоді вже й Василя покладе собі до піг. І він підіймає його, як наведеного блудного сина, вгригорне до грудній і віддасть його Танасієви за зятя.

Бо і він не мав иншої гадки не від сьогодні. Іван і Танасій — Василь і Марічка. Два найбільші богатрі на весь округ — а діти їх сполучать усі маєтки в одно. Але до того ще далеко. До того треба ще розірвати дружбу Танасія із Василем. І вбити клин недовіря, а потім ненависти між Василя і ту голоту.

Іван дуже врадував ся, коли дізнав ся, що спільники їдуть підписувати контракт. Він мав також охоту на сей бутни. І міг був поїхати і повернути все у свій бік. Але він нарочно виждав. Нехай, думає утоплять всі спілкові гроші — він тоді поверне людям паї, бутни перебере на себе, а що найважнійше — поверне собі грішного сина.

Ось такі були його думки, такі були його замисли.

Він поставив тепер питання Танасієви. І ждав на відповідь.

А Танасій довго не міг рішити ся.

Він завсїди ще мав в ухах Василеві слова із недавньої розмови з Василем. Питав він Васпля, чого його дедя такий завзятий ворог свілки.

— Дедя гаразд виміркували, — мовить Василь, — що якби наша спілка набрала ся сили,

то ціле село обтрясєть ся із дединої тай Гернкової лихви.

Ой, луплять жеж бо вони, луплять! — думас їй собі Таисій. Він що правда не менший богатыр за Івана, але він на лихву ніколи гроший не зичив. Він обертав грішми инакше. Купував полонини, випасав маржинну, перекупував ліси, рубав їх і не счув ся, як дорівняв мастками Іванови. Він промивляв головою, працював руками, робив гріш, але сила в нього була така, що не було коли залежувати ся та засиджувати ся та перечислювати гроші й проценти. У нього покладних гроший ніколи не було. Всєй гріш був за ціле життє в інтересах: у лісі, в маржинні, сьогондї дїстав, завтра втопив у новий інтерес і знов ходить без гроша, як ще не зичить, доки івтерес не виплатить ся.

А Іван — о, той уже з малку залїснів на грошєх. Він не відказував ся також від устких інтересів. Але щоби ризикувати, щоби вложити у якєсь дїло весь свій маєток... Ні! Він волїв розкидати гроші проміж поодиноких господарів і дерти з них лихварські проценти.

І ще одно: Іван ціле життє ішов у купі з жидівською пявкою Гернком: з часом душі їх зілїяли ся із собою.

Отсе найбільш бентежило Василя.

І він дуже добре розумів батька. Він бачив, як народ почав ставати вже буйнійший, хоч се були самі початки спілкового життєя. Ще лише стали надїяти ся на крайній май заробок, а вже не така була в народі біда. А що то, як із пуж-

дарів постають господарями. Ох, як се сердило його дедя.

Усе те вони переговорили з Танасієм по раз — десятки разів, заки Василь перехилив його на сторону своєї спілки.

Всі ті свої розмови з Василем нагадав собі Танасій, коли Іван почав його намовляти на свій бік. Ось чому він не давав відразу відповіді.

— Ну, кажіть своє слово, куме Танасію, — мовить Іван, закурюючи люльку і звертаючи всю свою увагу на неї. Він такий був певний згоди Танасія, що ждав спокійно, набивав люльку тютюном і не дивив ся в той бік.

— Я на таке не піду, — промовив врешті Танасій.

Іван глянув на нього не дуже здивований. Він такий був певний своєї перемоги, що навіть відмова його не трівожила. Танасій не був би Танасієм, якби відразу згодив ся. Він мусів поторгувати ся. Він ціле життя вів інтереси, а кожний інтерес — то зиск або втрата, залежить, чи маєш холодну кров і заждеш на пригідну хвилю, чи покваннш ся за горяча. Ось таку людину, що торгуєть ся про більший паї у зиску бачив перед собою тепер Іван.

Він у лишній час пішов би собі спокійно і ждав би, аж би Танасій прийшов сам до нього. Тоді його булаб перемога. Але він бояв ся, щоби відмова Танасія не скріпила сил і завзяття спілчків. Ануж скинуть ся по два паї — вже тоді й Танасія не треба.

Тож не лишає справи:

— Вважайте Танасію! — мовить. — При нашій спілці заробить більше. Там голода ухвалить собі плату за роботу, яку сама забагну. А на мене, то я би й половини того не платив.

А коли його слова не робили бажаного вражіння на Танасія, що в одно хитав байдуже головою, Іван пішов що далі:

— Та й ще таке вам скажу, куме: я міг би вам щось підступити в чистім знеку. Кілька левів на сотці. Я хвалив би собі дуже, якби дістав вас на спільника. Ми господарі повинні держати одну руку. У спілці зо мною і робітника дешевше дістанете. У мене ціле село в чересі. Як потрясу — всіх ізгоню до ліса. Ви тільки поміркуйте, а самі мете видіти, що я до вас із чемним словом приходжу.

— Воно не згірше, куме Іване. І бизівнійше. Але я сказав уже раз своє слово, не стану тепер переміняти, — промовив рішучо Танасій.

Іван чув, що розвіваєть ся великий його рахунок. Чи не найбільший рахунок його життя. Він почав ханати ся урваних думок, які від довшого часу бушували по його голові. Він проганяв їх від себе, але, нависні, вертали раз у раз. Щоби позбутись їх, хотів заманити Танасія у спілку з собою і Гервиком. Не пощастило. Він почав ізнов ловити ся своїх очайдушних думок про вінчанис Василя.

Ні, ні, не може! Прожене їх на віки від голови.

— Се вже ваше крайнє слово?

— Крайнє.

Мовчанка.

Потім немов жалуючи, немов переконуючи Танасія, говорить Іван:

— Шкода мені вас, куме. Кидаєте гроші в болото. Та ще для кого? Для голодранців. Що вони вам таке?

— Для своєї крові. Для своїх дітей: доньки і зятя, вашого Василя.

В душі Івана щось увірвало ся. Танасій сам зачесив ту натягнену струну і увірвав її. Горе їм обом!

— Для мого сна? — застогнав Іван. — Ой, ні, ви їх не звінчаєте.

— А чому?

— А тому, що не звінчаєте.

— Він не ме у вас дозволяти ся. Має свої роки.

— Мете бачити. Я казав вам відразу, як ви пристали до тої спілки з Василем, тай кажу вам ще сьогодні: уважайте! Мете згадувати моє слово, що під їх не звінчає.

— Я вже зговорив із пан-отцем про всяке! — мовить спокійно Танасій.

— Майте гадку, Танасію, аби ми не стали розпобратимами! Майте ся гаразд! — крикнув з досядою і відступив відси, як би втікав перед своїми словами і своїми думками.

Як раз побачив, що в напрямі читальні пішов пан-отець Савчук. Чим скорше ввійшов за ним.

Іван не мав великої надії, щоб йому пощастило. Як лише дізнав ся, що Василь і Марічка по слові, прийшов до пан-отця протівити ся: Не позволяю і не позволяю.

Чому?

Бо не позволяє!

Так годі без нічого!

Не позволяє!

Ніхто не буде слухати його.

Така в одно була їх бесіда.

Але Іван наважив ся тепер в останнє. Він бояв ся, що і тепер не поведеть ся йому. Він мав уже про всяке думки у своїй голові. Уже надумав, як розбити дружбу Танасія і Василя. Але сам налякав ся своїх думок. Бояв ся, щоби не довелось каятись. От тому то хотів би спробувати ще побесідувати з пан-отцем. Ануж пощастить по добру і не треба буде брати гріх на душу?

Підходить до пан-отця.

— Е, кого я бачу! — промовив о. Савчук.
— І ви, Іване, з нами? З молодими?

Іван замняв ся ніяково. Не знав, що сказати. А ще гірш не знав, як із такого питання перейти на своє діло. А о. Савчук продовжує своє:

— Дуже ви владували мою душу, коли я побачив і вас при пародній роботі. Щастя Боже!

— Я маю отцєви духовному дві слові сказати, — заговорив чим скорше Іван, не даючи відповіді на поставлені питання.

Відійшли троха осторонь від слухачів; Іван почав пошепки говорити:

— Пан-отченьку. Любенькі мої. Я вас таки прошу: лишіть-ко то! Не вінчайте їх.

— Ви в одно ще свої? Я вас по розумію, Іване, чого хочете. „Не вінчайте і не вінчайте.“ Та ви скажіть, чому не вінчати. Маєте яку причину, знаєте яку перепону?

Іван відповів сміло.

— Та знаю.

Але ся сміливість була заслужуванням власного сумління. Він сказав се певно та лиш тому, щоб ще раз не зацокати ся і не втекти. Він пережив у своїй душі уже стільки разів сю хвилю, що таки врешті рішив ся сказати. Думка про се зродила ся в нього зараз, коли вперше поставив йому таке питання о Савчук. Та три тижні минуло, а він не міг відважити ся висказати її. Тепер уже сказав.

Сказав і в мить жажнув ся. І став просити:

— Тільки я вас пан-отченьку молю, щоб ви не слували мене повістувати за сю перепону.

— Якій бо ви! — знетерпеливив ся о Савчук. — Коли хочете переписати вінчанис свого сина з Танасієюю Марійкою і знаєте про якусь перепону, то мусите її сказати. Бо инакше я звінчаю їх.

— Не знаю, що діяти, — хитав головою доведений до краю Іван. По хвилі промовив твердо: — Але я таки не скажу.

— То я на сю педілю звінчаю їх. Уже й так на цілий тиждень відложив через вас.

— Я не зволяю! — крикнув Іван усею трівогою свої душі.

— Не маєте права не зволіти.

— Я його дедя!

— Василь має свої роки. Не ме дивити ся, чи ви зволієте, чи ні, — заявив твердо о. Савчук.

Тоді Іван став дивити ся в землю перед себе, а з виразу його лица можна було бачити, що рішає в душі велике й дуже важке питання. Врешті промовив:

— Я ще номірую.

— Тільки не довго. Сьогодні мусите, Іване, сказати.

VI.

Іван застогнав з усеї душі. Все рвало ся у нього. Все перло його на дуже непевне діло. Відаї уже йому судило ся, щоб счинив у двох родинах такий заколот, таку завірюху, якої світ не бачив. То не осіння люта туча пересунеть ся, то не вітри невтомонні полонинські завнють, се скажений оркан перелетить над його головою, до коріння переверне ціле його життя тай ще одного завязаного його противника, одного їх зломить, поторощить, спокійне їх життя вивертами устелить, одного з них: його або Танасієве, або й обох у купі і ще забере із собою Марійку й Василя! Бог свідок, він не хотів; боров ся, доки сили ставало. Всіляких способів шукав, щоби не доходити до краю своєї розпукки. Усе порушив. Не пощастило. Один перед ним плай. Він поведе його до ясного кінця, або затрутить у таке бердо, що й кісток його не позбирають.

Був зрезигнований. Най діеть ся вже божа воля. Пустив ся, як керманч у люту повинь Черемощу без керми, без вигляду на який небудь поратунож. Пустив ся, як той очайдух Юра пераз шукав ся. Та Юра покладав ся на свою силу, на сліпе щастє — він в щастє своє вже зневірив ся, а спл у нього вже біг ма! Буде, що принесе

розеатанілий Черемош, що круча вчинить з нього, як гупсе у неї із усеї сили!

Юра! Юра Василюк! От, хто побідником завсѣди виходив! Такий старець, така жеброта! Що він міг стратити в житті! Трюхляві кости, мізерію свого життя! Хто плакав би за ним, кому він був потрібний? Сьогодні жий — однаково, що завтра би його нестало! Такий Юра побідником в одно виходив. Він кидав ся пераз на хвилі Черемошу, щоб раз кінець покласти усім своїм терпінням. Щоб уже не бачити здекутника у хаті, щоб жінка не торочила йому вже голови: муки нема у хаті. Бурішка впріла, не буде що взяти в рот у зимі. Прийдець ся загнѣти!

І той Юра держав ціле життя побідно розбухані хвилі вод у своїй немічній руці.

А він, Іван, богатир, не якого будь роду, він іде на загнѣль. І ніщо, ніяка сила не вратує його від тої проклятої долі.

Але ні! Він іще не дасть ся. Він ще буде змагатись. Ще раз попробує екорити собі свою навієну долю.

Юро! — крікнув у душі. — Тепер ще ти мені послужиш! Ти мав за все своє життя щаєливу руку! Попробуєм в останне.

Підійшов до Юри. Заченив його просто:

— Юрочко, ти все ще своє маєш на гадці?

— Та... — мовить Юра і не мовить.

— Лиши-ко ти, Юрічку, сю спілку! Маєш свій ґрунтець на втрату?

— Не маю я вже що втрачати, Іване.

— Маєш Юро. А як не маєш, то хочеш збути

ся й того, що не маєш на втрату, коли кладеш ще один пай.

— Та не пуджайте мене, Іване.

— А чогож би я мав тебе пуджати. Ади, ось-де в чересі найшлась би не одна сотчина. Якби то чистий інтерес, я, думаси, завагував би ся покласти її на стіл?

— А Танасійї кладе. І то не сотки.

Юра зачепив таке питання, яке прийшло Іванови, як не мож краще, на руку. Танасійї кладе. Колиб захитати сю віру в Танасія, може ще повернув би все на свій бік. От, де причина завзяття. От, де віра в успіх. Отже не віра в свої сили — надія на Танасієву поміч. А як її не буде — провалить ся коміть головою ціла будова. Значить не хто, як Танасійї таки найгірший його ворог.

Іван усміхнув ся хитро і промовив, як лише міг, солоденько:

— Ти думаси, братчику Юро, що він покладе? Він колиб лише звичав доньку із Василем. У нього є свій рахунок. Танасійї, Юро, не з тих. Він цілий свій вік мудрував. Його не змудруєш, Юро, ні ти, ні хтоб не був.

— Але, він не дає? — стрівожив ся Юра. Увесь жах людини, що за одним махом тратить не так своє добро — Юра його не мав ніколи — але надію на добро, відбив ся в його очех. Він тратив у одній хвилині все, що остало ся йому, злидареви, з трудів цілого його життя. Як він уявляв собі Танасієву, чи спілкову номіч, ніхтоб того не збагнув. І він не переводив на гроші ту свою падію на спілкові заробітки. Він кохав тільки

у неясних мріях думку про краді часп, які мали настати в міру успіхів спіяки. Як то все мало виглядати, ніби здійснило ся — се таке ще далеке, що думати про те, булоб непростимим гріхом. Свілка мала визволити їх від усього лиха. Так казав Василь. Бутин — уся його надія, Юрова. Одно слово: бутин. А друге: Танасій дає гроші на бутин. І він, Юра, прийіє останню пятчину, щоб і собі мати право користувати ся недалеким щастєм.

Ануж би то вже прийшло до паю, а йому скажалиб: Махай, Юро! Ти де був, як ми виплачували паї? Був Юра, був братчики з вами! Вплатив свій не свій, зароблений сином паї, але виплатив. Тепер не буде Юрі журби-грижі до кінця короткого його життя. Не лячний йому вже ні здекутник, ні дунцій ще за нього ворог: зимовий голод.

А тут така страшна погроза. Його хочуть обдурити. Танасій не приступас з гримми. Хочуть лише від нього забрати. І все піде на марне. Не муть рубати бутина, не бачити йому не то заробітку, але й свого паю.

— Кажіть Іване? він бизівво не дає?

— А що я тобі вдію, як ти мені не віриш. Я тобі нобожу ся. Мені лише лячно, що мій Василь хоче зарізати ся без ножа. Ще й вас скалічить на віки. Хіба се мене не болить? Все то таки моя кров. Весь мій маєток на нього. А він веде і вас на безголове і мою працю.

— Гірка наша година.

— Я тобі щось му казати, Юро. Ти, ади, йди скажи людям таке і таке: буде каліцтво, буде та-

кої втрати, якої народ ще не бачив, як світ світом. Паї не то не вилачують нові паї, але паї ще позабирають старі.

— А можна?

— Чому ж би не можна? Не даю, бо то мої гроші! Так скажи всім. Ти одно лише питай: Чому Танасій не вилачує від разу? А мето його потискати — побачите, що він вам повість!

— Се правда. Се правда...

— Як ти мені се зробиш, я тебе покладу наставником у своїм бутині.

— Ей! Іванчику?...

Юра не хотів вірити сам собі. То як такому, що загубив великі гроші, скажи: вони таки найдуться — він зловить ся сеї божевільної думки і починає свято вірити, що вони таки найдуться — так Юра слухав тої Іванової бесіди про те, що він стане наставником.

„Ей, Іванчику“, — вирвало ся йому з грудий. Се було все, що він міг під сю пору скажати. А був се і подив, і вдяка, і вираз нової надії на поратунок.

„Ей, Іванчику“, — говорили його уста, говорили очі, говорила вся його постать, закам'япіла в подиві до того Івана, якого він сьогодні найбільш лютим своїм ворогом вважав!

А Іван щедрив ся далі:

— Я не му тобі скупили. Відпишу тобі весь твій довг, як лише не муть вилачували нових паїв.

Почув се Юра й посоловів відразу. От що. Він призабув, хто се говорить із ним! Той Іван, на якого він працював ціле життя, який держав

його в своїх руках довгами за молоду, не попуск : її на старості літ. І той Іван просить його, Юру, щоб помагав такому дукареви.

А чим жеж я тобі, Іванчику, маю яомогти? — думав Юра. Чим я, мізерний Юра, маю прислужити ся тобі, Іване! Він сілку розбивати мене посилає!

Де не щез від разу той повен надії обман. Де не взяв ся глибокий сулінів!

— А як би ся сілка мала нести гроші? — поспитав з тривоگو Юра, по знаючи, куди йому рішити ся.

— Ти, Юрочко, роздумуй, чи сілка ме нести гроші тай утрачай то, що я тобі даю...

Іван сказав се різко — бач, пхало ся тобі в руки щастє, а ти пройшов доуз нього! Полишив Юру, свідомий того, який заколот счинив у його душі.

Юра почув нараз, що тратить ґрунт під ногами. Такого, як він темер перейшов, по зазнавав іще в житті. Нераз було ризикував. Одна хвля яринесе життє, яринесе й смерть. Та він в одно йшов з тим, що мусять побідити. Любив великі яотрясення. Його життє ялило йому серед гірської природи; вона на кождему кроці кдає ледяну у безвісти забуття, але як побідиш, дає таку радість із життя, якої не зазнають люди, що поряють ся цілий свій вік у чорній грузи і, врастаючи у землю немалу, день за днем, самі не счують ся, коли вона розкриє всю важку грудь і

воши захивають ся в ній на віки. Вони навіть не розуміють тої радості з життя, що відчував її Юра не раз, десятки разів, коли у весняну понінь пригопив щасливо дарабу до Вишніці. Він чув, що живе, він радів життєм, знав, що усе завдячує своїй силі, своїй проворности. То не те, що прийдеш на світ, сам не знаєш коли, не знаєш пощо — на муку, на журу, на вічне терпіння. І живеши, доки тебе жура не покладе у могилу. Так тиєши, підієши немалу, що для тебе не стає во троха, що для ти вже не той, що вчєра був, аж доки не заспівують тобі: „вічная пам'ять“. Ні радості, ні потіхи з життя не знають ті долівські люди. А то як ти летіши на диких водах Черемшу і як за кожним рухом керми смерть визирає з тємних глибини води, а ти не даси ся їй, вирвєши ся від її приман, от тоді ти чуєши, що живеши, що собі самому завдячуєши життя. Ти сто раз на годину відроджуєши ся, сто раз на годину почувєши шалєну розкіш життя! Або як летить віковічна ялиця і один непевний її рух — і ти вже як би і не був, і рідний дєдьо тебе не спізнає, так вона тебе потре, — а мнє хвилинка і ти стєши побідно на звалєному д землі велиті — чи раз коли зазнає тої розкоши тої грєчкосій, що то, як божий рік, динна у динну, то за плугом волочить ноги, то над сапою хитаєть ся, то махає тою мізерною кіскою, як би мухи з землі обганяє. Та ти, мой, хлєпе, диви на мою косу. Та вона за твоїх дві — три. Як я покладу нею покєє, то ти, ану, так розєядь ся, чи такій вдаси! А як би тебе пустив із носю косою оптим іруном аж від самий верх,

а потім з верха п долину, і знов у верх — ой ледви би ти досади своїми грудьми до вечера.

Оттак пллю Юрі життє у дикій боротьбі з природою. Він привик до неї і любивши ся великими переминами. Але то було давно, як ни іще парубочив. Уже й одружили си і діти підростали, а він усе ще чув у собі молодечу силу. Ще до педяна. А то нараз як його вхопило — ні сили не стало, ні охоти до життє. Побачив, що за увесь свій вік він не придбав нічого. Що мав, усе пішло на марне. Лишили ся довги. Приєшли ті довги його царники, як Герикові півці та маржинна приєшла розлогі людські полонини. І яким золотим полонинам не вернути вже во в людські руки, так і його праці не обтрясти ся з Іванової лихви.

І тоді то засвітив цілющи промінчик надії в його хату. Покликали його писати ся у спілку. Ратунок обіцали.

І чим більше ввижало ся Юрі те місце на кладовищи, де йому впаде скласти свої знеможені кости, тим більше він багнув душею заратувати ся. Коли було іде до церкви, не іде на головний вхід, але туди із боку заходить, через кладовище і все розмірковує, чи є яка нова могилка і хто то ще наставив ся сюди, як отсе він. Усіх трюхлявих стариків яєречислить у голові і що не міркує, бачить що таки йому найбільший час уже забирати ся сюди. Онде недалічко великої берези, що вросла собі півроку, як яка дукарка, та нашіятує сердениім, що перебрали ся на той світ — яке то в нас життє. І він буде таки коло

самої берези лежати. Чує, що вже не довго йому спувати ся. Туї-туї уже до неї добирають ся, а він так собі подумав, що тут йому віки вікувати. Кожда свіжа могила неначе його підгоняла: Юро квап ся! Кінчи вже свої порахунки в життєм.

„Юро, квап ся!“ — нашіптує йому береза, скільки разів переходить по при неї в неділю чи в свято. А за березою починають в один голос накликувати до нього і ті смереки, що краєм кладовище окружили, накликає й ліщина, що густими корчами обсіла старовіцькі могили.

„Юро, квап ся!“ — чує він на кожному кроці із від грудий кождої деревинки, із від кождої цвітки, від кождої травички: „Юро, квап ся!“...

І він боржі втікає із відси, іде під церкву і там лише глядять, когоб то із гурта молодих спільників стрінути. Прислухуєть ся, деб то зачути бесіду про спілку та про той бутин, що мав ще стати його поратівником.

„Юро, квап ся!“ — летить за ним тасмний шепіт і шелест — немов подих якихсь невидимих грудий, що напосіли ся чим скорше загнати його на місце вічного відпочинку.

„Чи буде що з того, ніби з тої спілки?“

„Бог святий знає...“

„Кому буде поратунок, а кому й смерть нічого вже не поможе.“

Юра ніколи не брав сих слів проти себе. Він не відчував ні дрібки страху перед невдачею, а вже найменше міг думати, щоби спілка та не для

нього, не для його порятунку. На неї вся його надія.

Так довгі часи було.

А сьогодні все провалило ся, пеначе попід землю. Ніякої надії. Все піде на марне. Він за старий уже. Він немічний дід. В одній хвилині зрозумів се.

Як йому нараз отворили ся очі!

Але ненадійно показав ся йому ратунок. Ніколиб і не подумав про нього. Бо що йому треба? Увільнити свої царники від Іванової лихви. А потім, хочби й зараз у деревнище.

Іван сам прийшов до нього: „Відпишу тобі, Юрочко, довг“.

Юра усміхнув ся гірко.

За яку ціну? За те, щоб сам мав розбити всі свої надії. Та вже не свої, бо себе він заратує. Але усіх таких, як він, злидарів, та дужих, та крєпких, та таких, що мають здорові руки до праці і, ади, лише стануть рубати спілкою бутин, де не дїнеть ся уся їх біда! От, що йому веліли розбивати!

Його душа завагувала ся.

Уже хотїв вернути ся, стати перед Івана і плюнути йому з усеї сили в лице! Знай, так Юра платить за зраду. Коли нараз згадав Іванові погрози: Танасій не дає й не дасть ні сотика. Не вжеж? Хиба се правда? Не може бути.

Не хотїв повірити. Тоді й не звернув на се уваги. Тепер стрівожив ся.

А як правда сьому? Що тоді? Ну, він — він і так пропаде марно. Але всі пині? Ті, що як

і він усю свою надію на спілку покладають? А як спілка розсиплеться? Хто їм поверне за їх розвіяні надії, за ту втрату, за жаль їх певгомонний? Як усі їх сподівання розлетяться із вітром?

Не можнаж йому до сього допускати. Він мусить іти, і кликати на тривогу. Нехай ратується, хто може, доки час, нехай прояснюється усе відразу, щоби не було кари божої на неповинний парід. Він піде і скликати ме всіх спільників і жадати муть від Танасія, нехай говорить ясно: дає, чи не дає. Чи він у спілці з ними, чи проти них?

„Юро, квап ся!“ — почув якийсь дивний голос коло себе і весь заторопів. Повернув голову на всі боки і чує, як волосє починає йому підносити ся на голові. Чує, як мож найвиразніше, той голос, який його із кладовища гонить, скільки разів він там зайде. Сеж голос, що іде від його берези. Він оглядається — нема її. Над рікою вільхи й трипети похилили ся і журбу свою Черемошеви розповідають. А він дідуган-молодець коріне їх мисє й лицяється до них та при найблищій повені забрати їх обіщосє та понести світами до Руського моря.

Юра встромив у нього очи, та Черемош спинається у своїому бігу, зазирає Юрі у зажурене серце, та як не стремене своїм руном, а з його кріпких грудий як не прогомонить:

„Юро, квап ся!“ —

Юра трохи не повалив ся до землі. Дивиться перед себе, бачить товпи народа. Всі рухають

ся, говорять, гомонять, а він з від усього їх гамору чує одно розбільне слово:

„Юро, квап ся...“

Іде безтямній повістувати мирови нову правду, що Танасій їх хоче підійти, що він не пишесть ся із своїм паєм у спілку.

VII.

В окремому гурті коло читальні стоять дівчата. Зодягнені одна в одну, як ті лісові русалки, заквітчані, закосичені. Стоять веселі й посмішкують ся із легінїв, дожидаючи кінця нарад, щоб розбристи ся по царпнах та поставати в сутках на любу розмову.

До сього гурта наближаєть ся Іван та шукає очима своєї жертви. Побачив її. Як та кедрина, як та царівна лісів і полонни стояла Танасїєва Марічка в колї дівчат й спнала раз по раз перлами-сміхом, кидаючи в одно очима в напрямі дверей читальняного будинка, у яких що раз то виринала, то знов щезала постать Василя.

Іван підступає до дівочого гурта і ніхто на се не звертає уваги. Одна Марічка стрівожила ся. Замовкла й троха приблїдла. Іван звертаєть ся просто до неї:

— А ти що, дівко, вже звінчала ся?

Сказав се таким задирливим тоном, що Марічку зморозило. На силу добула з себе голос і промовила з трівогою:

— Як Бог дасть, буду вінчати ся.

— Вважай, щоби я тебе не розвінчав ще сьогодні! — промовив диким голосом, кидаючи

злісно очима на неї. Її краса зміцнила його гнів у лють.

— Чого ви чіпаєте ся мене? — просить ся дівчина.

— Ти скажи Василеві, що не підеш за нього.

— Я сього не скажу.

— Скажи, Марійко! — промовив твердо Іван спокійнішим голосом.

— Чого ви чіпаєте ся дівчини, — вмішала ся в розмову подруга Марічки.

— Я сього не му казати, — промовила крізь сльози Марічка. — Я не розвінчаю ся з Василем.

— Гляди, дівко! Осоромиш свого дядя й мамку.

Люди почали звертати увагу на сю розмову. Навинув ся й Василь.

— Чого вона плаче? — поспитав. І зараз додумав ся. — Чи ви не пішли би своєю дорогою? — промовив до батька. — Чого займаєте дівчину?

— А мара би її займала!

— Я вам, дядю, говорю: як ви не лишите нас, я гниті му в крименалі, але не ушаную вашої голови.

Нараз стало ся щось таке, чого Василь не міг ніколи надіяти ся. Вистарчило, що він підніс голос, коли зачали сипати ся на його голову з відусіль громові удари. Зачав один старший господар:

— То шкода, Василю, заводити супереку з дедом. Ти кажи, що то за рахунок, що ти правиш у пас гроші, а сам не даєш?

Василь не ждав сього, тим більше в сій хвилі, коли він заступав ся за свою дівчину. Кинув від чіпного:

— Я даю, що маю.

Більше не мав охоти говорити із якимось недоволенням.

— Багато маєш? — задерли його за душу. Він, що правда, то правда — таки не мав св'ятого ніщо.

— Чому ти не заправиш у дедя? — питає інший.

— Чому твій дедько не спільник? — знов новий голос.

Василь дивить ся і не знає, котрого свого добра борошити, чи стати в обороні дівчини, чи відбивати удари на друге своє добро, свою громадську працю: спілку. Він чув, які се небезпечні під сю пору запити і як вони можуть його підкосити.

А тут чує й дедин голос:

— Або дедько зсунув ся з глузду? — мовить Іван.

— Чому Танасій не дає сього паю?

Отсе, чого найбільш бояв ся Василь, щоби не порушили прилюдно сього питання. Воно найбільш поспеє справу.

— Я даю свої паї! — мовить Танасій.

— Коли? Сьогодні?

— Я даю, як лише звінчаю Василя з М'ячикою, — мовить Танасій.

А Іван:

— На святого Николи й ніколи!

— У неділю. За тиждень! — впевняє Танасій.

А Іван:

— На Юрія.

Скільки голосів крикнуло із усієї сили:

— Ви, Танасію, не крутіть! Ви не крутіть!

— Щож тут за закрутанія? — боронить ся Танасій.

— Дасте, чи ні? — питають із усіх сторін.

То як зачне народ бунтувати ся, то стриму тому нема. Чим будь не залагодш.

Народня хвиля підіймаєть ся з великою силою. Гомін перекидаєть ся з одного місця в друге — тут, там, чим раз дужче, чим раз голосніше. Без уговку. Василь тратить голову. Чує, що діле діло його уложене з таким трудом, з такими зусиллями, починає холибати ся і він, творець його, його підойма, не має сили підставити плечі й повести його туди, куди бажалось би йому, на той шлях, на який він кинув його всюю молодечою силою й завзягтем, а тепер мусить дивити ся, як воно летить стрімголов у пропасть.

Коли не станеть ся тепер яке чудо, коли яка ненадійна поміч йому не наспіє, він не вдержить схвильованого народа при спілці. Не допоможуть уже тепер ніякі його запевнення. Він гроший не має й не дає. Його дядько не то що не дає, але ще працює всіми силами, щоб осоромити його. А Танасій упер ся. Хиба, що...

Василь бояв ся подумати про се. Так, се одинкий ратунок. Але Танасій твердий. Вони вже говорили про се. Танасій і чути не хоче.

А тут уже чим раз напрасніший голоси:

Чому Танасій не дає?

— Дам у ту неділю! — крикнув Танасій.

Сі слова, замість утихомирити народ, счинили

ще більшу бурю. Значить є щось на річи, коли він не дає сьогодні, але відкладає. Чогож ніхто не силує давати зараз гроші, нехай запишеться.

— Сьогодні запишися за своїм пам'яті! — чути понурий голос.

Вже він для них не господар, не дукар, не той поважний Танасій, що перед його сивим волосом, що перед його розумом та спритом люди мусіли клонити голову. Він уже перший з краю „ти“. „Сьогодні запишися!“

Почув образу Танасій. Щось здавило його в горлі. Він на таке не звичний. Промовив крізь жаль здуленим голосом:

— То гріш, що я даю. Як маю дати, то дам лише вятеві, чужому не дам, хочби він і Василь був.

До нього підійшов Юра і крикнув йому на весь голос у само лице:

— А як у тебе, Танасію, не буде до неділі вятя?

— Чого кричиш, Юро? — не менше й собі крикнув Танасій. — Я не оглух.

Перші його слова впали під вражінням крику Юри. Але вмить він скопив душею зміст Юриних слів і стрівожився, аж сплотив.

— Що се таке? — кричить, оглядаючись на всі боки. — Чого хочете? Дам, то дам! Свої гроші даю — не чужі!

— Колиб ви дали! А то ми маємо давати, ані ви, ані Василь не даєте нічого.

— Беретеся за який інтерес, хочете нас пустити з торбами, а самі стаєте з краю.

- Не хочемо таких інтересів.
- Не мемо втрачати своїх маєтків.
- Не маємо що втрачати!
- Не маємо, не маємо!

Лунав протест із дна, від основ зачатого діла. Се ті, на яких Василь найбільше покладав надій. Бідні владчики, члени спілки, що склали свої паї з надією на кращі часи. От, хто почав тепер буптувати ся.

Він просить ся:

— А леж товариші! Ми розібрали перед вами ціле діло, як на долоні.

Не було відгомону.

— Ми розуміємо одно: даємо роботу —

— І гроші —

— А ви хочете правити нами —

— Й не мете нічого втрачати.

В дверех читальні станув касієр спілки і крикнув:

— А ну-ко гайда! Хто ще не поповнив сьогодні другого паю — сюда!

— Ти нам поверни паї! — загомоніла громада.

— Сьогоднішні й тодіні.

— Люди добрі! — молить Василь ледви не крізь сльози. — Се спілка! Се товариство! Паїв не можна повернути. То була бп зі судом сврава. Ми ставали до контракту, взяли бутин, сплавачку — мусимо віддати на термін роботу. Як не буде на термін, мемо всі поновити втрату.

— Я не уплатив ще сьогодні паю на бутин

і не му платити! — заявляє з досадою молодий господар.

— Як хочете! — пояснює Василь. — Ви маєте тогідній паї. Як було почерез вас втрата, мете платити за тогідній.

— Віддай нам наші паї! — реве спільник.

— Впиши мене зі своєї спілки! — лунає погроза другого.

— І мене... і мене... й мене!...

Василь глянув у розпуці на Танасія. І стрінув ся з його дивним поглядом. Видно якась важка постанова зродила ся в його голові. Так очі блистіли.

— Цитьте люди! — старається Танасій запанувати над гамором своїм дужим голосом, у якому пробивається енергія. — Який чорт, щез би, запутав ся поміж вас, таї повертає ваш розум у бабинський!

А коли гамір не вгавав, він крикнув із усеї сили:

-- Та цитьте-ко!

Крикнув так, що відразу втихомрило ся. Танасій нагадав собі молоді свої літа, коли то він у розгарі діл нераз мусів голосом своїм панувати над товпою противників і — перемагати.

— Вислухайтеж мене, що я вам скажу. Я хотів приступити зо своїми грішми на весіллі. Але бачу, що коло вас якийсь добре напрацював ся, коли вас так набуштував. А мені жалкоб занастити добре діло. Як би я не знав, що нам принесе камеральський бутин, то я би вас не пер до нього; таї сам би не дбав про се. Але, як

уже пішло на таке, що комусь наша робота не до вподоби, я даю сьогодні своїй запис на три тисячі левів.

Годі описати вражіння цих слів. Ті завзяті, що перед хвилиною були рознесли і Василя і Танасія, що то їх піддурити хотіли, — тепер самі соромилися своїх криків. Адже то спір увесь ізза того й пішов, що ні Василь, ні Танасій не давали грошей: Василь не мав, Танасій не хотів.

А Танасій відписав уся свою перемогу над товпою голоди й забав приїхти її до краю:

— А як ще генер мете вигукувати, панове господарі, так, як ви що йно кричали, то вас не мати не ніхто за порядних господарів, тільки за якихось Гершкових паймитів!

Побачив у мить Танасій свою перемогу. Так постелилися йому до ніг ті, що були його на бартки взяли, колиб до них таке промовив, не даючи свого гроша.

— Не прогнівіть ся, Танасію. Ми бачили, що ви не даєте свого запису.

— Нам лячно було самим ставати.

— Якби всі спільницькі мастки зібрав до купи, то ще бш не зложив одного Танасієвого мастку.

— Як ви мете писати ся, то й я...

— І мене там припиши, Васи'.

— А ви не даєте, Юро, паю?

— Тоб то пятчину? Га, щож... Треба дати...

— Пан-отченьку! Ви таки не мете віпчати мого Василя з Танасієвою Марією! — крикнув у

весь голос Іван. Він старав ся, щоб його всяке чуло.

Пан-отець скривив ся з відрази. Йому вже доволі було тої крутанини. Сидячи в читальні він і не знав, що тут когось ся, і тільки, як покликвали його лагоди і діло, він нийшов та почув саме, як Танасій жеде уван своєю поміч. Тож, догадуючи ся, що Іван знон хоче все нерсвернути горілиць, він дуже озлобив ся:

— Чому не буду вінчати? Бо так вам вабагло ся?

— Бо нема такого права, — цідить Іван крізь зуби, — щоб їх вінчати: брата із сестрою.

— Що? — поспитав остовпілий о. Савчук.

— Марійка моя донька від Танасієвої Докії. Ще як Докія дівкою була.

То хмара якби обірвала ся, не счинилаб такого нещастя, як отсі Іванові слова счинили руїну в головах слухачів. Таке се було ненадійне, що ніхто не поважив ся добути слова з грудий.

Одни Танасій промовив гробовим голосом:

— Со брехвч.

А Іван дав йому тверду відповідь:

— Як я тобі, Танасію, кажу, що правда, то ти не мечи мснї в очи, що се брехня!

Василь аж тепер зрозумів усю грозу слів свого дєдл. Хотів боронити ся:

— Се неправда! Ви, щоб розвінчати мене в Марію.

— Я, щоби не було Содоми. Щоби святий Гослодь не спалив нас погненним дожджем.

Танасій чув одно: він мусїв боронити ся. Не

так перед Іваном, як перед громадою. Перед сим прилюдним зкидом йому й його жінці.

Він сказав, звертаючи ся до господарів-слухачів:

— Я стану з Докісію до присяги, а Іван теж най присягне. Кого Бог святий ме милувати, а на кого зішле кару свою святу, Господню.

— Для мене се сором не менчий за вас, — неначо оправдуєть ся Іван. — Щож, коли вперли ся. Я не хотів. Щоби я так щасливо дждав завтрішньої днини, як я не хотів того.

До батька приступив Ваенль і кинув йому голосом невим досади і ненависти:

— А я вам, дедю, кажу до очей, що ви брешете!

Іван стиснув свою бартку в дужій долонї і замкнув ся нею. Але, побачивши спокійне лице визолочка-сина, що ні не кивнув ся перед намірним його ударом, погрозив йому в повітрі і кинув з усеї сили бартку до землі.

Но глянувши більш на те місце, він обернувся, затиснув кресаню і й повіяв ся, як той вихор, у верх ід хатї.

VIII.

Осіпне сонце клонить ся д верхам гір. Уже майже ціле село лежить у тіли — соняшні промінні освічують ще то тут, то там самі вершини протилежних верхів — далі її ті пасмути світла ще-зають і зачинаєть ся ігра тішній ночи. В лісах на північних склонах гір — глибока пітьма. Із нутра лісової пуці добувають ся затаєні в ній мричи і обсотують дерева чарівною тканню, обіймаючи чим раз більші простори; завмирає життя цілої долини, тільки один вишніт Черемоша набирає тепер непереможної сили її вибиваєть ся так сильно, що і те инше приглушує її царює сам один.

Вслухуєть ся в нього Юра і чує в ньому історію цілого свого життя.

Сидить сердешній на кладовищі й забув про світ увесь. Чого прийшов сюди — не знає. Про що думає — не тямить. На що тут жеде — не скаже Прийшов просто з читальні — якась незнана йому сила винесла його сюди й кинула ним під березу. Під його березу. Якби казала йому ждати на остаточну розвязку загадки його життя. Якби хотіла показати йому те, чого він за увесь вік свій не бачив.

Він сидів, а перед його очима перелітали світами його роки за роками.

Сидить звернений лицем до сонця, а очима забігає у той далекий край полонни, де перетужив та перенудьгував найкращий час весни, літа та осени, шість довгих років віччарюючи. Не злюбив того життя. Не розумів інших вівчарів. Не міг погодити ся з тим, що, як день божий, так він за вівцями, як день божий, так він, як та машина, з місця на місце, крок за кроком, за отарою. Без думки, без життя, ідеш, куди веде тебе череда. Отой білий баран, що веде цілу отару овець, узив Юру під ноги. Всі його дні в полонній звязали ся тісно з думками, з волею, з забаганками онтого барана-проводиря. Юра довгий час робив те, чого бажав собі той білий баран. Він наче на шнурку водив Юру за собою верхами, ґрунями, поточинами. І він ходив і оберігав його, того барана і десятки-сотки інших дробет. І вревиті зрозумів, що їх два барани педуть отару: той білий з переду веде її, куди він знає, а той чорний з заду: Юра, іде слідом за отарою, куди поводитор її поведе.

І тоді настав час боротьби. Юра не міг примирити ся із тим, що він має перемінити ся в слухняний знаряд барана-проводиря. Він тут півчар, він тут береже отари, він веде її, куди хоче. Забаг проявити сп ою волю. Почав гнати вівці туди, куди він задумав. Але хутко побачив, що вони все пішли туди, куди повів їх не хто, а той білий баран і його, Юру, потягли за собою. Побачив усе за пізно. Не міг уже навернути туди, куди був спершу задумав. І йшов мовчки, понуривши голову, з фльоярою під пахою. Не грав уже того дня до вечера.

А другої днини він уже зранку задумав, куди піде з вівцями, ватагови сказав, товаришів-вівчарів наказував, щоби не давали збити ся з дороги. Так вигукує з самого ранку. Підуть полудневими збочами Чорногори в напрямі до Шпиць. А диви над вечір — воши над Дзембронєю. Мара якась. Якась бісова сила оптої баран. Куди він не поведе отару. Сам не чув ся, як видерли ся на верх Чорногори, як спустили ся на північні її узбочи й опинили ся ледви не на краю полонини коло Дзембронії. Аж під вечір він стявив ся, як то якась нечиста сила водила його світами, тумана йому пустила, заставила його тугу свою впливати на фльоарі, а за нею він про світ увесь забував і про всі свої думки.

Він ще не раз ставав до боротьби із тим проклятуцим проводирем-бараном, а возьме грати у фльоару, стануть виринати перед ним картини з села, як жива зявить ся йому його Катерина, оттак іде крок за кроком, і про світ увесь забуває.

„Біс його бері, того барана, як він мене виводив сьогодні вертепами“, — заклене було під вечір, коли з пудьги не може вснути, а ноги допомпняють ся свого права — відпочинку.

Потім залишив пусу боротьбу. Полюбив навіть те розумне сотворінне з великими чорними очима. Яка дробина, а який воно розум має. А яку перевагу над людиною. Ти куди хочеш, гони його, роби, що знаєш, щоби воно пішло туди, де ти загадав, а воно таки піде, куди йому забагнеть ся. І ніяка сила його від того не відверне. А най-ко наближить ся його пора — гляди, як воно

завертає д загороді. Якби знало, що його жде в тих петрах у глуху ніч. Не біє ся, воно сокотить ся не гірш людини, йому її наставника не треба, таке воно мудре.

Уже Юра ніколи не казав, коли запитували його вранці, куди підуть. А, підуть за вівцями. Куди їх дробета поведуть. Де тільки не повели світами. Але її то нема страше. Поверне сонце з полудня, її воши стануть вертати самі.

Та з часом таке життя стало невиносиме. Юра чув, як завмирає щось у його душі. Завмирають думки, що перли його до діла. І раз по раз сильніше почала бунтувати ся його душа перед такою повільною смертю. Доки він отак туманіти ме. Доки він буде невольником онтого білого барана й його отари.

Юри не розуміли товариші. Для них увесь світ — полонина. Станеш тут і куди не глянь, ти бачиш світами. Онде в Черемошовому яру довжезною смугою розкинуло ся Жабє. Скрізь потоками: Дзембронєю, Впстрецем, Красинком, Ільцею сполучують ся з головною долиною ріки поменчі долини — всюди тими потоками розкинули ся хати, снують ся коло них на зелених царинках люди і що кождей з тих людей бачить свою царинку, та ще сусідський ґрунь, а воши тут на полонині панують поглядом над цілим селом, над усіми присілками, воши тут як вартівники поставлені на те, щоб орлиним своїм зором зоріти за життям здовж цілого Черемоша. Мало того, ціла Черногора стелить ся із усіма своїми верхами, коли воши виїдуть на її верх над озером Шпібенкою. Одна

тільки Говірля кланяється їм із своєї висоти, а то вже гобіч неї все у них під ногами. А буйний вітер приносить їм привіти від усіх верхів і далі несе привіт від них. Несе далеко ід угорським, румунським, буковинським верхам. То можна вік цілий жити і не бачити тої краси, не зазнати тих величнїх вражіннїв сили, що їх зазнаєш, ось так вівчарюючи.

Правда, те все правда, признавав Юра. І він так думав спершу, і він таке відчував. Але потім він став нудьгувати.

Навкруги такий розкішний світ зелені і ріжних-преріжних красок зілля і цвітїв, твій зір купасть ся у тій пишноті, а ще як постелиш тужний голос фльояри по тому коврї і він покотить ся узбіччями Чорногори аж до далекого Черемошу і тільки там, на його камяному днї, завмирає, сполучуючи ся із шумом бистої, прудкої води, ти, було, думав Юра, забуваєш, що дїєть ся з тобою. Чуєш шум полонинського вітру, купаєш ся в морі соняшнього світла! Як воно там якомсь инакше світить і грїє, те сонце на Чорногорі! Як не в силі за увесь вік забути того полонинського сонічка! Пустиш свій зір у безвістї, а тугу свою у звуках фльояри виливаєш... А всеж таки та нудьга їсть тебе з дня на день більше, з дня на день сильнїше. І куди ні поверни ся — не вивольниш ся із її кігтів.

Юра не був із тих, що могли вдоволити ся спокійним, рівним життєм. Там на верхах Чорногори навіть сварки не заведеш ні з ким, не то що! Сьогодні те саме, що вчєра, і завтра знов

те саме буде. Хяба, що настане година і дощі та тучі обмерзять тобі життя. Стільки всеї відміни. А то не раз перетрінає тебе градом. Або й снігом метелиця вкриє усі верхи посеред літа. От тоді починаєть ся і в них, у вівчарів, журба, минає їм час на міркуваннях та роздумуваннях. Здавалось би журба їх ізнесилить. Ні, Юра тоді почував себе найкраще. Він мав нагоду проявити найбільш своєї підприємливости. В нарадах він бував тоді першим. Коли зневіра розсідала ся в серцях товаришів, він проявляв найбільш відваги й надії, певности себе.

Але небаром він знов попадав у скуку.

Так вівчарив пять років. І був би може й далі не відказав ся від того. Дома не було на чому сидіти. Землі дасть біг! Женив би ся — та на яке! Катерина теж не в статках.

Та ось на шестому році дві події склали ся такі, що повернули його життя на инший шлях. Умер дедьо. Юра став тепер господарем на хаті і трех царинках. Поховав дедя, але сам вернув у полонину. Аж ось серед літа дізнаєть ся він, що полонина, на якій вони пасли вівці, одна з найкращих полонин на Чорногорі, перейшла в жидівські руки. Всі вони, скільки їх там вівчарило, сльозами вмили ся з жалю. Бачили се і чували, що жидова повимаювала під людию найкращі царинки та почала добирати ся до лісів. А отсе вже тут, то там ялонника оявлять ся в жидівських руках. Але як найкраща Чорногірська полонина, й вона, пішла з наших рук у жидівські, і то в додатку захопил. у верхих

він і всі товариші зарекли ся вівчарити тут нарік і на весь рік. Пішли людськими полощинами. Юра вернув у село.

Став господарити.

Гірке було його господарюваннє. Як сьогодні пригадує собі, що він застав у своєму осідку: стара хатчина з діравим побоем — що перш усього треба було лубем її вкривати, чим було жінку до неї вводити. В хаті голі ослони, ні ліжницка, ні веретц, ні миски, ні ложки. Коло хати й одного хвоста не було.

Одно: і хата і царинки чисті, як сльоза, без довгу.

І на все те двоє дужих рук. А за скілька місяців, як померла мати — а Юра згінчав ся з Катериною — четверо.

І пішла робота. Завзята, неумомма, без про-світку без відпочину...

Мпнав йому вік у бутнах та на воді.

Що порпають ся в зимі снігами в лісі, мерзнуть — перемерзають, з голоду примлівають, із студені пухнуть, то прийде весна, літо, вони, як божий день, на воді, а то у воді коло тих навісних ковбків. Крови у собі не чують, бовтаючи ся в каламутних весняних водах Черемоша, то вилловлюючи ковбки із води на дараби, то потручуючи їх на середню ріку на подепній роботі при плавачці.

Як, було, думас Юра, прийшло ся в перше

лізти в постолах у воду, якийсь страх брав його. А то як уже замочив ся, то якась дивна сила води рве тебе на саму середину ріки. Якийсь шал захоплює тебе; побачив ковбок, що пригодив ся тобі, то кидавш ся на стрічу йому, хочби прийшло ся замочитись із головою. А вже ледви чи бував такий день, щоби Юра приходив у печері домів, не замочивши ся по пахи. А як раз замочив ся в лудішню по груди, то мусив уже раз коло разу гріти ся в студеній воді. Вона кров тобі зморожує, але замочивши ся, здаєть ся тобі, що тобі стає відрадніще, вода така студена, що аж пече і що тебе кине в дрож мокра сорочка, прилипаючи на повітрі до тіла, неначе шукаєш нагоди, щоб її відмочити її жарою студеної води нагріти тіло.

То так витягала вода всю силу з людського тіла, що ноги ставали, як ломаки. Шкура на них обвисала, тіло завявало. А проте нависла доля гонила його и одно на воду. Се був одинокий заробіток Юри, плавачка та дараби — одно, що давало йому змогу прожити.

А доробив ся він у тих лісах та на поді до того, що даринки свої позадовжував, дїтній не в силі вивінувати хоч так, як його дедьо йому по смерти своїй полишив. Була у нього одна надія — і та розвіяла ся. Гадав, що та нова спілка випратує його від загибелі — та вже тепер і надїятись нема чого. Усе пропало. Добре, що бодай другого паю не вплатив. Віддасть позичену на першій паї п'ятцшю — буде менше довгу. А то вона пропала, на віки пропала.

А все через дурний його розум. Бо деж таки,

щоб із нічого та таки щось ізробити. Не може зрозуміти, як то опутала була його якась дурна омана та як він погнав ся був за такимиж, як і він, безумцями, иж уже в думках повизволювали ся від лихварських довгів, як ліси рубали, фабрику заводили, робітників наймали, гей які пани, чи німці, чи жиди.

Дурний ти, Юро, та дурний. Та ще дурніший, як той загонистий Василь. Бо він молодець, легінь, йому пuste в голові. Що він там знає, що то біда, що то довги, що то журба на голові та безпросвітна! Ади, як він рубав ліси язиком, та й уже вирубав, уже й до Вижиці відставив, а то й до границі! Ще й сокирою не кивнув, а вже покінчив роботу. А з тим погріб усі наші надії. Дурний ти, Юро, дурний! Як ти міг таке надумати, що для тебе є ще який поратунок! Один тобі ратунок ось тут під сею березою, а там уже най дість ся, що божа воля. То вже так стас на світї, що хто не мав зранку, той не мати ме й до останку. А що ти був старець, то твоїм дітям і на торбу не стане. Га, щож діяти! Не мав сми такої гадки, щоби їх старцями лишати, а лишу — не мій грїх. Працював сми, що було сили. Одної години не змарнував сми на пусто. А що сми не мав щастя — божа воля. То, було, нераз намучу ся, на бідую ся, заки зібю дарабу, тиждень мице, більш тижня. А вода прийде несподівано в ночи — дивини ся вранці — пішла твоя праця, пішов твій труд світами. То ще добре, як не відобрали. А як уже записали, то або плати, або іди шукай розбитої дараби та достав її до Вижиці, бо душу

в тебе випруть, поле тобі продадуть, в хати вженуть!

То вже так якось іде на світі, що людям стає чим раз тісніше жити. То як хто, як той Іван або й Танасій, дістане в спадщині ґрунта і царники та полонини, то в двоє їх стільки полишить дітям. А деж тих статків набереться для них? Усе то людська кривда. Зрабують, зруйнують одного за одним і нашою працею, маєства собі збивають, а нашою кривдою розсїдають ся на стількій землі, що й ліку їй не знають. А що він, чи сей, чи той, чи то Іван, чи Геринко собі придбас, то тобі, Юро, то тобі, Миколо, то тобі, як там вас но кличуть, отсих злидарів, то вам того не стане. Аджеж з неба йому не причинить ся божої землиці. Не впаде з неба манна для такого богача. Лише в людий він мусить її забрати. І що діди наші були господарі, а деді ще могли вижити, то ми вже більш голодуємо, чим маємо на хліб, а наші діти то вже таки запродавати муть не лише свою силу так, як ми, але й свою душу запродалиб і то купця не буде.

Юра задумав ся гірко. Із жалю не стало вже в нього сили вести нитку своїх думок. Вони пошматовали ся. Як мричі по дощи то тут, то там виринають лісами і вмить щезають, щоб виринути в иншому місці і в иншому вже виді, так Юрині думки порвали ся і стали блукати у темняві, цілком незалежні від його волі, півсвідомі, майже неуповні.

Блукали у безвістях і в пітьмі ночі.

Нараз обхоплює його страшний жах. Йому

ввиділо ся, що вже нема йому пощо йти до хати. Там його ніщо доброго не жде вже. Коли що, то тут йому лишити ся на віки. А враз із тим якась така безмежна тривога обхопила його душу, що схопив ся на рівні ноги та став оглядати ся на всі боки. Він не хоче, не може ще кидати сеї землі. Ще не зробив усього, що понинен бур. Ще довгів не силатив, ще землі своєї не увільнив від записів. Він мусить іще жити. Він хоче іще жити. Аджеж Іван обіцяв відписати йому всі довги! Треба квапити ся. Завтра буде у нього. Підуть до суду, знищать запис на його земельці. Іван сказав своє слово. Він додержить його. Аджеж Юра зробив усе, чого він хотів.

Лише колиб швидше забрати ся звідси. Яка нечиста сила занесла його сюди. Се його сумління гнало ся за ним, що він розбив цілу сілкову роботу. Спілки і так не було, бо Іван розбив її сам своїм повістуванням. Але він, Юра, помагав йому розбишати. І перш, чим міг покористувати ся своєю ганебною роботою, мусів тікати перед своїм власним сумлінням. Але чого сюди? Яка сила занесла його на кладовище.

Він став тряссти ся на всему тілі. Чує, як волос найжив ся йому на голові. Дивить ся навкруги і не бачить нічого. Така якась страшна темнява впала, що ні проглянути її. А тут починаєть ся якийсь рух, чути якісь тямні голоси.

— Що се? Що тут буде! Господи Боже святий! — починає хрестити ся Юра. — Боже, ратуй!

Затис крисаю на голову і скільки сил йому стало, почав утікати з кладовища. І чув, як дух

Йому захоплює, тікав останками сил, а за ним гонили ся якісь примари, виплоди його думок, його міркувань безладних.

Коли прилетів до хати, жінка жахнула ся. Такий блідий був, такий ще більш здавалось синій, чим досі був. Кинув ся на ослин увесь у дрожж.

Куди його не носило за сю довжезну ніч!

Якими то світами він не заблукав ся!

Ціле своє життя він пережив. Всі свої радощі перерадів, всі смутки пересумував. Сміяв ся, плакав, стогавав, кричав... Не чув, як жінка говорила д ньому, як діти, внуки кликали його, просили. Таке їм щось відповідав, що бояли ся стояти коло нього.

Страшну ніч пережила ціла родина.

Другої днини рано-вранці сумний-пресумвий голос тримбіти тужив на все село, повістуючи від верха до верха трівожну вістку. На сей тужливий голос, хто жив, ставав і прислухав ся, звідки пливе.

- З ошого ґруця.

— Чияж там хата?

- Чи не по Юрі Василюкови тримбітають.

— Най з Богом спочивав. Набідував ся за весь вік.

— Хто не зазнав з нас біди...

А тримбіта далі плаче голосить на всі гори: Не стало вже в живих Юри Василюка... Не стало вже в живих...

Друга частина.

I.

Докіп пернула з церкви і стала дожидати чоловіка, щоб забрати ся полуднувати. Не приходив довго. І Марійки не було. Вона позабирала малі діти, винесла ліжнич перед хату, розстелила його на траві та полгали на ньому всі четверо: Докіп й трое дїточок. Гріли сп до сонця. Як раз перед хатою воно так жарило, що не знати було, що се вже пізна осінь. Веремс вибрало ся на причуд гарне. Позарапками потпгало морозом, але коло полудни така була спека, як у серпні. Діти користували сп сонцем до схочу. Якби відчували, що вже небаром настане люта зима. І Докія, що цілий тиждень у роботі — тепер простигла сп свободно і жде чоловіка.

Її душа спокійна. Працює, скільки сили їй стає, дбає, щоби як найбільше встарати для хати, для господарства. Її Танасій добрий. Не може жалувати ся. Взяв її бідну, але Бог нагородив його. Щастить їм і з поди і з роси. Що не зачнуть — усе користь їм приносить. Він збиває маєтки світами: перхами, лісами, полощинами. Вона дбає в хаті. Він здав на неї маржину, що коло хати; вона кутає її, господарить молоком, маслом, брин-

дзю робить, завсѣди принесе йому тих скілька банок у тиждень. Буває пераз і поверх десятки. А він прийме грін, усміхнеть ся вдоволеннїй, подивить ся на неї лагідно. Не милус її. Інші чоловіки якісь шакні для своїх жінок. Він, бач, не можна сказати, щоб не любив її, лихого слова їй не скаже. Такий то вже добрий для неї. Але щоб милував ся з нею — на се не стає в нього ніколи часу. Він любить її, але шакше, як — от хочби...

Подумала і немаче хмарка пересунулась по її лиці.

— Бог із ним, з тим Николаєм! — зітхнула сумно і враз немов успокоїла ся. Вернула їй рівновага. Як раз малий Грицько повис у неї на грудех; пригорнула його до себе і поцілувала.

Зітхнула в друге.

Ще раз вернула їй до серця навісна думка. Десь у будень, при праці ніколи про нього не згадає. Якби не жив для неї. Дарма, що недалекий сусід, дарма, що не раз чує його голос, чує клепання коси на його царниці. Навіть не гляне туди. І не стрічас ніколи. А стріне:

— Дужі, Николаю?

— Миром Докійко. Єк днували?

— Добре Николаїку. Єк ви?

— В гараздї.

Стільки їх бесїди, стільки її розмови.

Але прийде недїля, то хоч роки цілі минули — нема такої недїлі, такого свята, щоби не згадала його. Тай ще колиб так Танасїй сидїв тоді у хаті, і на думку не приходилоб їй ніщо таке.

А то в неділю, ні в свято його м'єрзи нема дома. Він тоді як раз найбільше за д'єрзи. Вона ливаєть ся сама-саміська. І тоді паходить на неї туга. Було виїде перед хату і мимохіть гляне ліворуч — а там сидить у вікні Николаї із жінкою. Або полягають у садку. Або хтось заїде до них; вона кутаєть ся у хаті, він сидить перед хатою і перскидають ся словами. Кожде їх слово чути в таку пору. В буддєнь, якби їх не було на світї, а в свято таки лїзуть їй в очи, в голову, в серце, не може не чути їх. Інколи муєїла втїкати до хати й запирати ся, такий туск підступав їй під груди.

А буває часом стацуть сварити ся. Не може їх зрозуміти. Вона ніколи не сварила ся із Танасїєм. Чи він такий добрий, чи вона така плоха, досить, що до сварки у них ніколи не доходить. Одно завсїди устунить. А ті там, що милують ся, а що вже стануть сварити ся, лаяти ся; кричать обоє та так завзято, що на всю округу луна їде. Сварка кінчить ся звичайно в хаті. Чи доходило між ними коли до побоїв?... Не моглаб сказати. Не бачила.

Докія переловила себе врєштї, що за богато думає, про що не требаб. Звертає увагу на дїтий. Починає з ними говорити. Голубить одно, пестить друге. Гладить головки, граєть ся їх шовковими кучериками.

Глянула на сонце і троха зпєтерпєливила ся. Вже добре візно. Чому нема Танасїя? Пішов до читальні, але вже мїг би вернути. І Марїчка кудись повїяла ся. Могла би теж сидіти більше в хаті.

А то така скука... Все поробила... Пішлаб до маржини, якби пополуднували. Минув би скорше час до вечера. Її маржиника така розумна, так її розуміє, коли вона говорить до неї. Кожда коровиця знає, що вона їй скаже. Такими мудримим очима глядять на неї, що якби то не пімнина, моглиб зрозуміти одна одну. Вони й дивують ся десь, що сьогодні неділя, а вона не навідуєть ся до них.

Нараз глянула перед себе, їде сутками Марічка. Чого так хутко. Що? Плаче?

— А тобі що дівко. Ти чого заплакала ся?

А з грудий Марічки як пе бухне ридання. Дарма було просити, нусто було приговорювати, не вгаває в плачу. Коли нарешті утихомирила ся на стільки, що могла промовити, розповіла все:

Так і так. Вона Василю сестра. Чому мамка не сказала їй сього, коли бачила і знала, що вони люблять ся обоє?

— Яж не таїла ся, яж не ховала ся від тебе, мамко моя люба, чомуж ти мені правди всеї не сказала? Чого ти мене довела до нещастя? Ти одна знала всю правду, ти одна могла мене ратувати, мамко моя нещаслива.

А мати слухала стрівожена тих жалів доньки, і серце їй рвало ся з болю. Чим вона її розрадить, що скаже їй? Одно скаже, що все те брехня. Але того мало. Треба так се сказати, щоб Марійка повірила. Щоб сумніву не було.

Як він міг, той глитай, той клягпій Іван наговорити на неї таку неправду? За те, що так вірно йому служила, що дбала за його працю ще більше, як за свою? Вона піде й до очий йому

скочуть за сю брехню, дороги йому не дасть перейти спокійно, на весь мир буде кричати, що се брехня.

— Дай мені, мамко, потіху, дай мені, мамко, розраду. Таїї не мені лише, але ще й дедеви мому. Такій, кажу вам, мамко, чорний став, як та земля; від одного слова привяв.

Аж тепер сгадала Докія те, що найбільш сумне у сій події. Вона мусить стати перед Танасія і сказати йому просто в очі: „Неправда!“

А чи зможе?

Доньці сказала щирю правду. Таку святу, як на сповіді: „Василь не брат тобі. Присягаю, клею ся на кости своїх дедя та пепі, най мирно спочивають“. Але що скаже Танасієви?

Одно скаже: що сказала, коли Марічка прийшла на світ. Він дуже ходив тоді сумний. Не міг повірити. Нічого їй не казав, лише не наvertав ся до дитини. Як вона ввевняла його, як кляла ся, як хрест святій цілувала. Не переставала ввевняти, доки не повірив. А потім уже ніколи не було між ними вро се бесіди. Як уже раз повірив її словам, утихомирив ся, не зачінав більше сього питання ніколи.

Але що вона йому скаже тепер? То не лише боронити ся проти закиду Іванового — ще треба мати на гадці, що Танасій плює їй у лице, споневажить її, нехтолицею її назве, остатними словами її полає, не лиш за те, що стало ся — за брехню цілого її життя. Бо, щоб він їй тепер уже повірив — нема надії. Ні пробувати не буде, ані старатись його перекопувати. Буде мовчати

і — плакати. Виплаче своє горе гіркими сльозами, розбільними риданнями. Колиб ще серце її не трісло із жалю!

Танасії вернув пізно в вечір до хати.

Кинув ся на постіль, вкрив ся ліжником і ні до кого не обізвав ся і словом. Якби його не було в хаті.

Докія не займала його. Сиділа на ослоні і втирала мовчки сльози. Доки не здрімала ся над ранком.

А Танасії перевертав ся з боку на бік. Тількл стогнав із глибини душі.

Не було в його голові дум, не було в його серці жалю, якась пустка настала у душі. Він чув, що похоронив когось, щось погребав у своїому житті. Що?... Байдуже! Не стало чогось, що отсе дваїцять років теплом огрівало ціле його життя, всю його працю. За одним ударом розлетіло ся, у безвісти провалило ся. І нема вже ніщо для нього. Ні працювати для кого, ні трудити ся. Усюди обман, скрізь брехня — усе, чим жив, для чого працював, на що пад'яв ся, в одній хвилині лудою стало.

Покінчив відразу з усім.

Правдувати ся? З ким? Пощо? Хибаж дізнасть ся правди? Або треба йому нишої правди, як та, що почув її?

Не має в нього жінки, не має дитини, нема вже хати, щоб тримала його. Усе тут чуже йому, усе ненавнене, в добавку все брехливе.

То найгірше нещастє перетерпіти, найлютіший

біль перепесеш, час загоїть пайбільш болючу рану. Але як навкруги тебе брехня, як усе, в що ти вірив, покажеться обманом — нема вже життя в таких відносинах! Коли побачиш, що ціле твоє життя ґрунтувалось на брехнії...

Танасії підвівся на постелі, заскреготав зубами і гелнув собою з цілої сили, аж кості закрустїли, аж дошки під ним затріщали.

Страшний жалъ розібрав його. Яке то щасливе було його життя. Жінка була йому згідна і добра в господарстві, давала лад усему і все кутала; у пустоту ніяку не вдавала ся. Він в одно казав, що вже ліпша не може бути.

А тепер де вся та правда діла ся, куди вона повернула ся?

Для кого він усю свою працю покладав, для кого ночий не досипляв, для кого не доїдав, не допивав, ціле життя для кого і для чого він трудив ся? Щоби почути по дваццяти роках, що його за весь вік обріхували, обманювали, на честь обікрадали?

Із його грудий вирвали ся гробові стогонирідання. Плакав без сліз глибоким мушциньським плачем.

Далеко ще до світу встав, закинув косу через плечє й пішов косити отаву. Пішов на далеку царинку, хотїв бути як найдалі від хати. Взяв із собою кусень хліба і перебув так цілу днину.

Як він завзято косив! То двох добрих косарів треба було, щоб махнути ту траву. До вечера отава встелїла всю царинку шовковими кучерями.

Танасії чув, як на душі йому лежало за кожним махом коси. І чим більш дізнавався пільги, тим завзятійш увивав ся. Люди переходили, здоровили його. Не чули відповіді на привіти. Ставали й дивували ся розмахови його коси.

— Ото раз косар! Ото, як богач на своїм косить. Не дай, Боже, такого здоганяти. Душу би вишер із тебе.

Танасії не бачив нікого, нічого не чув. Не пересгавав увихати ся, аж доки не викосив усього свого жалю, усього болю свого серця.

І знов ляг у вечері і словечка не промовив ні до кого. Здавало ся, не бачив ні Докії, ні Марічки, ні дрібних дітей. Коли хотіли покласти ся коло нього, відсунув їх рівнучим рухом від себе; Докія забрала їх і поукладала спати на ослонах. На диво Танасії вснув ледви притулив ся до ліжника. Пролежав, як колода, до ранку. Спав, мов здороженій.

Вранці поклала Докія миску грітого молока, кулешу — Танасії сїв, поспідав; потім встав, одяг ся і промовив:

— Я скосив вчера під вивертом отаву. Треба сьогодні згромадити.

Докія спитала:

— Ви скосили, Танасію, всю отаву?

— Усю.

Сплеснула в долоні:

— Ви самі скосили вчера цілу царинку?

Глянув на неї спокійно. Не промовив ані слова. Обернув ся і виїшов із хати.

Півнов у Косів.

Гнало його геть від хати.

Півнов токмити ся з жидами за маржинну. Давно вже заходили до нього. Не хотів з ними говорити. Сіна вробив гаразд. Нема потреби збувати тепер під зиму маржинну. На весні платити ме.

Аж ось шаквіе надумав.

Хотів збути ся всего, що було коло хати. Усе-го господарства, яке віддане Докії під догляд її опіку. Не може дивити ся, як вона буде кутати ся коло сього. Мусів би що скілька днів яриймати від неї гроші, обговорювати важніщі справи. Не може. Не сила. Поклала таку гать, що не перебеш її. Не знає, як жити з нею. А жити треба і муєнтъ. За старніи уже, за поважніи господар, щоб мав за яусте, що її пропустити не варто, тягати ся з нею за чуба. Але господнією вона вже в нього не буде. Най там порнасть ся в грядках, най її навіть не бачить, але вѣоби вона мала дбати про його маєток...

Жалував, що заставив її до положу. Краще було наймати громадільниці, чим її висплати сушити отаву.

Івов почерез верхи. Куди не гляне — скрізь люди косять, то сушать отави. Потідна осінь, суха, а літо було мокре. Буде наші з на два роки. Шкода збувати маржинну.

Задумав ся.

Як гірко старав на неї. Цілі роки в тяжкій роботі, лісами, то полощинами. Працю свою вкладав, невтомиму роботу. Не було для нього супротивностей, ані перепон ніяких. Що задумав

перевів. Три полонни в його руках. Пятьдесят штук мзржини в полонниї — десять коло хати. Є про що подумати, є коло чого заходити ся. За увесь вік ні одной динни не змарнував, щоби пропити її, пусто перележати. Ще й тепер є в нього сила. Є завзяте до праці, є голова до діл, немає діл. Брехня царить у його домашньому житті. На брехні засповане ціле його родинне щастє. Увесь вік розпадав ся коло дитини навидів її, любів, і параз мусить викинути із серця.

Зморщив брови. Як ішов, станув і повернув ся ід своїй хаті. Не бачив її почерез ґрунь. Добре, що не бачив. Не розривала рани його серця. Здавнив п'ястук, погрозив у напрямі своєї домівки. Добре, що втік із хати. Якби була тут коло нього Докія — побив би її. За одно. За те, що осмішила його. Що увесь вік, коли він голубив малу Марічку, він являв ся в її очех дурнем, обманеним дурнем, тулив до себе чужу дитину і радів нею. Гордий був на неї.

— О, бодай тебе божа сила побила, ти нехтолице проклятуца. Бодай ти там, де стоїш, впла ся із болю, як отсе я тут караю ся через тебе. На який сміх ти виставила мене! Як ти мене споневажила! За моє добре серце, за дурний мій розум. Що я не дивив ся на люцькі маєтки, — взяв тебе бідну наймичку, думав робітницю буду мати. І що мені по твоїй роботі? Що мені з того, що ти вік увесь розпадала ся над моїм добром, розсідала ся над ним, більш дбала про нього, чим я сам.

— Як днували, Тапасію?

— Миром, як ви, Андрійку.

— Мирно. Куди так шлуєте.

— В місто. Боже вам помагай.

— Дякувать за слово добре. Паф і вам Бог помагає.

Мишув косарів. Затис кресаню і полетів вітрами. У кождому слові причував ся йому насміх. Ішов нарочно верхами, щоб не стрічати людей. І тут є. І то такі, що в неділю були в читальні. Чули усе. Ого, як розяустили язики! Чомуж не сівнути „богачика“ за лєчінки? Таке то вже, що люди бачуть ливе твої гріш, твої маєтки, а не хочуть розуміти, скільки то півло твоєї сили й життя. А хитнула ся тобі нога: чому не вдарити по голові, по плечех, по руках, куди понаде. Відплатити богачеві за те, що носмін працювати більш, чим инші, що мав щасливу руку. Якби чекали на сю хвилю. Однаково раді, як колиб збув ся свого маєтку. Більше ще збув ся. Чести. Доброго імени. Доброї слави. Іван, його сонерник, насміяв ся над ним. Свою покидку йому підсунув. От, яку штуку втяв!

— Га, га, га! — реготав ся безтямно. — А ти, Танасію, плекав дитину і не чув того, як насміхають ся з твого дурного розуму! От як! То буля пізнійці і вмрвали одно за одним, а та приблуда линила ся. На стид! На публіку!...

Задумав ся над останнім яркломом. І жалко йому стало. Гіркий жаль здавив йому серце.

— Як так її любив. Як так люблю ту Марійку. Чого я так клецу їй. Чого я такого лиха їй бажаю. Двадцять років тішити ся нею, дваї-

цять років дивити ся, як воно росте, розвиваєть ся, набираєть ся краси, немов та молода гаджуджика розростаєть ся, як та чічка розцвітаєть ся... Чиж можна те все забути. Чиж можна викинути із серця те, що вросло в нього, що стало наддорощим твоїм скарбом? Чи можу я каменем кидати на невинну дитину? Що воно біднятко завшило? Що вироста така гожа? Що в серце мос так глибоко занала? Що мала таку маму, таку...

— Ох! Господоньку святій! Помилуй!...

Вернув ще згоді. Нічого не зорудував. Ходив по місті, зазирає до крамів, розмовляє із знайомими. З жидами не зачинає бесіди. Коли його питали, казав, що має час. Може чекати. Приїде ярмарок — буде бачити ціну.

Перша думка, яку задумає у поспіху, у горячці, покинула його. Прийшла розвага. Інакше їй бути не могло. Він був за розумний, занадто зрівноважений ціле життя, щоб під поривом хвилі ділати. Він знає, що не одно, як перед ярмарком приїдуть жиди до нього, а як він тепер піде сам до них.

Вернув домів із сильною постановою не піддавати сп. Не змінить у нічому свого життя. Що стало ся, — стало ся. Пропало і не відстаєть ся. Що ж зрештою змінило ся? Марійка остала та сама Марійка, що їй була. Любив її до неділі, не може не любити її далі. Так Бог судив, що полюбив чужу дитину. Наї Бог прийме за гріхи. Докія? Хибаж вона мало намучила — ціле

життє, ховаючи ся перед ним із злощасною правдою. Хибаж мало їй уже карн, тої брехні цілого життя? Ще більш її карати? Як? Пощо? Який хосен буде з того? Що повернеть ся? Що править ся? Ще більш їй жально завдавати, як мала? Хибаж не старала ся бути доброю господинею? Не дбала про ціле господарство? Хто знає, якби не та брехня в її житті, чи не булаб вона, як інші, з любасами водила ся і аж тоді неславою його вкривала?

Уснокоїв ся цілком, примирив ся з усім. Хотів ще розмовити ся з нею. Але вже спокійно.

А як прийшов до хати, язик якось не повертав ся на ту справу. Очи не могли дивити ся в той бік, куди вештала ся Докія. Мовчав. Думав, нехай так забудеть ся. Краще без усяких поєшованийнів. До чого договорять ся. Знають уже все: і він про її вчинок і вона про його думки, що він про неї думав. Краще не говорити. А то люди людьми. Стануть розбратн, не без того, що скинуть злість і жаль у його серці і він ще піднесе на неї руку. Пощо! Що сим направить і Минуле не завернеть ся; а життя між ними не буде. Вчинить ся така прірва, що такн зараз — хоч він, хоч вона будуть забирати ся з хати.

Минуло так два дні.

Одно, що бачив, то те, що Докія плакала, куди її повернеть ся. Лице занухло, очи стали червоні, мутні. Роботу робить, але якби спала або якби ходила в горячці. Така сумна, що жалко дивити ся на неї.

Одного вечера опинили ся в хаті самі обоє.

Діти загуляли десь на греготі, Марійка коло маржини.

Він вибрався на ніч до зимарки. Пішла тривога верхами, що показалися вовки. Годі лишати так маржину без опіки. Полощинами вилли сніги — маржина на зимарці — и двох місяцях. Є там наїмити, але без господаря не буде.

Чекав на вечерю.

Нараз Докія повертається від печи, паде перед ним на коліна й заливається слізьми.

— Тапасію, карайте мене, як знаєте, побийте мене, але не вбивайте дитини. Що вона бідна завила?

Мовчав, нахнюпившись. Знав, що така хвиля мусить прийти, ждав на неї і боявся її. Волів би, щоб не приходила була. Давно вже була в нього постылова не обзивати ся. Хотів її додержати.

— Вона злагодила ся, бідненька, до весілля, не ломіть їй життя.

Не втерпів. Підскочив на ослоні і промовив різко.

— Що? До якого весілля? З ким?

— З Василем.

— Докіє!...

Крикнув так грізно, що покотила ся головою на ослоні та вдарила нею з усеї сили. Її душі брада ся розпука. Відчула в його голосі погрозу, щоби не важила ся пробувати вмовляти в нього брехні. Страшну погрозу. І зрозуміла її. Мусіла рішити ся: або так заговорити до нього, щоб повірив їй на віки і признав раз на всіди Марічку своєю дитиною, або — признати ся до усеї правди.

І параз стала жалувати, що зачипала бесіду. За скоро ще, або за пізно. За пізно тому, що треба було зараз, під першим вражінням, боронити своєї честі, виступити проти півчемної брехії Івана, а коли сього не вчинила, треба вже було виждати. Танасій за тих скілька днів наболів, але ще не зараз верболів.

Ось такі невеселі думки карбулилися в її по голові, коли ридання грудь її розривали. Чула, як Танасій сопе злощасно. Як гнів і лють підступають йому до серця. Нахкав завзято люльку.

Треба було рішити ся як або так, але хутко. Всі її міркування, що їх уклала собі в голові та думках уже від скількох днів, параз розсипали ся. Показали ся пусті, без основи. Треба було все на ново передумувати, а тут не було коли. Підвела ся і промовила непевно:

— Усе те, що говорив Іван — брехня.

Заперла дум у собі і ждала, що скаже чоловік.

Танасій мовчав, нахнюпив ся ще більше і, не дивлячи ся на неї, промовив:

— Вже радше було, Докію, не зачинати брехати. Знаєш, що я тобі не повірю.

От тепер вона відчула всю неправду Іванової клевети, повтореної так спокійно Танасієм, в таким переконанням. Вона не може стерпіти сього. Най дість ся, що хоче, мусить боронити ся. Станула випростована перед Танасієм, ковтула останні сльози і стала говорити, обурена в своїй жіночій гордості.

— Я кажу вам, Танасію, що те все неправда,

що говорив Іван. Я служила в нього, то правда, але він не в голові мені був. Я й не дивила ся на нього. Я свою роботу робила і більш нічого не знала. В нього була молода жінка і він коло неї заходив ся. Я йому се до очей скажу не раз, десять раз і не слави на себе наводити не дам.

Танасії підвів на неї свої очі і поглянув здивований. Та в туж мить відповів їй спокійно:

— А я тобі, Докіє, кажу, що пуста твоя бєсїда, я тобі не їму віри. Шкода навіть про се говорити.

Виймив сїрник і почав закурювати люльку, що погасла була.

А Докія зрозуміла відразу, що треба їй сказати все, вже не на те, щоби ратувати себе, свою славу, але щоби не ставити загороди проміж доньку й Василя. Вона не могла зрозуміти, чого хоче від неї Іван. Яке в тім діло? Але не могла ставати спокійно до боротьби з його брехнею. Лишала все: най само лагодить ся. Та тепер уже не пора було вагати ся та виждати. Танасії сказав своє останнє слово. Не повірить їй ніколи. Змаріє, зів'яне її душа, її Марічка, Пронаде з туги за Василем, не звінчаєть ся із ним. Така жде сердешню доля, як і її мамку, коли ще не гірша.

— Послухайте Танасію, — промовила зломаним голосом. — Прощу вас, вислухайте все, що вам скажу. — До кінця мене вислухайте, а потім робіть, що хочете. Хоч можете мене вбити, хоч можете прогнати із хати. Не буду противити ся. Лише дайте мені договорити до кінця.

Танасії хитав головою, приготований вчутн ще

раз ті самі запевнення. Але так його просила жалібно, що не мав сили противити ся.

— Іван брехав і не брехав. Брехав, бо Марічка не є від нього. Але її не брехав, бо вона не ваша донька.

— І ти ще смієш мені се в очі говорити? — ревноув скажений Танасії.

В його душі увірвала ся остання надія на ратунок. Тепер уже не має себе що обчювати. Правда станула перед ним, як на долоні. Отже нема в нього доньки. Отже брехня була в цілому його житті. Хоч як спокійний хотів бути, біль розсаджував йому груди. На силу здержував себе, щоб не кинутись на Докію. Але те, що вона сказала, було таке страшне, що рука відказала ся від послуху. Значить, є ще щось гіршого, як те, що сказав йому при всіх Іван!

— Я вас просила Танасію, щоб ви дозволили мені договорити до кінця.

— Пусте! — махнув рукою зрезигнований Танасії.

— Ви може одно пригадасте собі, хоч то давно було, дваїцять років минуло! Може пригадасте собі, що я не хотіла віддавати ся за вас. Ви мусите собі се пригадати. Мене силою завели під вінець. Мої родичі бачили одно: що ви багатир. Я хоч служила, також не була остатна. І поля було дещо і хата пова, а найдужче те, що я була молода, здорова і гарна. Пригадайте собі, Танасіїю. Як дивите ся на мою Марічку, пригадайте собі, чи не була я така, як вона? І ви наважили ся засватати мене. Не дивили ся, що я не хотіла

й чути. Умовили ся ваші дедьо з моїм і повели нас під вінсць.

Танасій слухав і, відгрібаючи всі свої спомини з забуття, не міг не признати, що все, що сказала Докія, була щира правда. Але щож далі?

Не ждав довго. Спокійно, якби муха брентла, почала далі говорити Докія:

— А я не тому не хотіла йти за вас, щоб не похочувала вас, але тому, що ми любили ся вже довший час із Николаєм, із онтим, що спдить там третя хата від нас.

Танасій мов ударений несподіваною думкою, повернув голову до вікна. Але не бачив нічого. Похнюпив ся і слухав далі. А Докія ледви говорить, а він слухає із запертим віддихом.

— Докн Николай був тут, я пручала ся, але прийшла осінь, його взяли в рекрути і ви тямте, як я нараз прпстала на все...

Замовкла. А потім вибухнула голоснимриданнєм.

— Мені соромно було, Танасійку, за мою дівочьку славу! Я мусїла покрити свій дівочький гріх. А що ви вперли ся, я не перечила.

Настала гробова мовчанка.

Докія впала на ослін коло печи і закам'яїла. І Танасій сидїв, оперши важку свою голову в долоні. В печи погасло. Темрява запала. Дїтворя вбїгла в хату. Счинила гамір. Ніхто не обзпивав ся. Почала плакати. Марійка вернула з всчїрнім подосм від коров. Дивить ся на родичів і не розуміє нічого.

Нарештї Танасій підвів ся на силу з ослона і виїшов із хати, холибаючи ся то в сей, то в той бік.

II.

Вже другий тиждень добігає, як Танасій на зимарці. Цілу днину обходить маржину, годує, дозирає, доїть корови, гледже молоко, аж вакар з дива вийти не може. Що стало ся господареві? Він, як божий рік, ні на полонині місця не загрів, а вже до зимарки навідуєть ся, як піде тривога і то загляне, накаже сокотити ся і пішов за своїми ділами. У нього маржина хоч і великий маєток, алеж він на те тримає вакаря і легінів, щоб самому за пишними ділами ходити. Все любить мати вільну руку. А то вже другий тиждень минає, як прийшов у верх і анї гадки не має, що там у селі він полинив хату. До чиста забув на неї.

А прийде піч — не спить ся йому. Андрій на те й батаг, щоб годину-дві передрімати з вечера, коли ще спокійно, а як уже всяка звір зачинає бушувати, його вже сон не береть ся. І чує, як довга піч, Танасій повертаєть ся то на сей, то на той бік, анї в гадці йому здрімати ся. Стогне так гірко, що аж жалко слухати. Що з ним таке починило ся? Говорить щось зі собою. Було, Андрій слухає, а далі стане йому жалко господаря — заговорить:

— Ви не спите, Танасію?

Думає, що обізветь ся. Ні. Замовкне, прикне ся, буцім то він спить і лише крізь сон таке говорив, чи стогнав. Твердий чоловік. Має якусь біль у серці, а зачинив її глибоко. Не показує світові.

Андрій почував жаль до нього. Він уже п'ятнадцятий рік патагує у Танасія. Має право жадати, щоби Танасій був із ним щиріший. Не хтож, як він, придбав Танасієви великий пай його маєтку. Коли й не ввесь. Твердий чоловік сей Танасій! Прощю твоєю користується ся, але за людину тебе не має.

Старий ватаг повернеть ся до стіни і думає над злодепною своєю долею найміта. Знають тебе лише тоді, як стануть говорити з тобою за маржину та за добуток із неї. Але як ти заблагнеш поговорити до душі, покажуть тобі твоє місце. Щож? Не треба більше зачіпати. Як йому легше здавити в собі своє горе, нехай і так! А видно, не мале горе в нього на душі, коли утік із села тай заховав ся у верху. Побила його доля відай не легонько.

— Боженьку, свята твоя воля! — зітхнув глибоко Андрій і знов повернув ся лицем на хату.

Він має також свою журу, а от якось її двигав. Гірко, пераз так йому гірко, що пішов би світами, але тверда в нього воля. Здавить груди, і замовкне його жура. Відай уже так йому судило ся. І хто знає, чи не через Танасія він так збавив собі життя. Оженив ся перед п'ятьма роками, жінку взяв молоду, лиш би тримати ся хати тай заробляти на прожиток. Перебули обоє до весни.

Лишив був і Танасія і його маржинку. А прийшло до Юрія — запахла йому полонина. Банно йому стало без тих вітрів полонинських. Як на біду Танасії з хати не встунаєть ся:

— Не лишши ти мене, Андрію! Десять років ти в мене вакариш, як я пішла без тебе свою маржинку горіщами!

Боронив ся. Хоч як його перло в верхи — не давав ся. Він оженив ся. Не на те брав жінку, щоби її лишати на ціле літо.

А Танасії свос:

— Ти мене без ножа потинаєш. Кого я найду собі за тебе! Хто мені мою працю убезпечить так, як ти?

Доти мулив, доти просив, аж Андрії подав ся. А молода жінка сиділа, слухала і мовчала. Дурна була! Не знала, що таке жити без чоловіка ціле літо. Не знала, що їй казати. А найби словом була обізвала ся — він був би остав ся. І ціле його життя булоб поплило инакше.

А може так мало бути? Може йому вже таке від Бога судило ся?

Пішов. Що тужно йому було зразу, а що вже потім вхопило його полонинське життя немов кліщами за душу. Він скоро віднайшов свій світ. Забув про село, про хату, про жінку. Часами як згадав, рвав ся, як із припона. За ніч пішов би в село і вернув би. Але знав свій твердий обовязок. Досидів до осені.

А як ввійшов у село — багато відмінило ся. Жінка зібрала дещо з грядок, порала ся в хаті,

але ні вона з ним, ні він із нею не мали що говорити. Він їй оповідає, яке його життя було в полонні, вона слухає його бесіди, але свою роботу робить. Хто його знає, чи й чула, що він їй оповідав. Щоби словечком обізвала ся, щоби раз заговорила про своє життя. Спувала ся, як пемова, по хаті. А він — якби чужий їй був!

Став заглядати до Танасієвої змарки. Там є з ким поговорити. До душі одні одним передають свою мову. Там так цікаво, коли згадаєш, що разом пережили. Очи горять, душа втвирасть ся і поїдає минулі спомини. А стануть говорити, що жде їх ще до весни, яка буде весна, чи довго зима тримати ме... Так весело було, що Андрій не одну ніч і заночує, далі й тижнями не показуєть ся до хати.

А прийшла весна, у нього вже й гадки не було, щоб міг не піти в полонину.

Коли вже мали гошити маржину, жінка здавалось нетерпеливила ся. В одно розпитує, коли вже підуть у верхи. Аж дивно йому було. Телер присяг би, що вона вже не могла діждати тої години.

Пішов, якби ніколи й не могло бути инакше. Жив, як жив парубком: цілою душею при маржній, при тих статках свого господаря. А вернув в осени — застав пусту хату. Уже по дорозі щось якби нашіптувало йому: чоловіче, лишив жінку і не знаєш, як вона раду собі дає. Чим bliще хати, тим йому ставало маркітніще. А як прийшов і найшов пусту хату, здавалось йому, що инакше й не могло бути. Иначе ждав на те.

Сказали йому просто: сидить із кушнірем з горіща. Пішла ще в літі.

Ходив до неї, вговорював. Не хотіла вертати.

— Не будуж я весь вік мовчати в твоїй хаті. Тут мені як є, так є, а бодай маю з ким поговорити. Є до кого словом обізвати ся.

Але він законний її чоловік.

Щож? Він і так не сидіти ме в хаті. І в зпмі навіть не буде сидіти, а прийде весна — зараз звість ся, як той вітер і лишить її знов саму.

Якеж її життя буде з чужим чоловіком?

Як Бог дасть, таке буде.

Шкода було далі говорити. Бачив, що вже не наверне її серця до себе. А може вона й ніколи не мала до нього серця? Бідну взяв — пішла за нього, за старого парубка, пішла, щоби й вона стала господинею. А не вдало ся їй життя — пішла шукати кращого.

Торік таки вговорив. Видно не дуже вже й за кушніревою головою було їй солодко. Коли прийшов в осени та став її просити, слухала його та не противила ся дуже. Він говорив їй, що йому так скучно самому в хаті, хата в землю западає ся без догляду, городи не оброблені, бурянами вкривають ся. Мовив, що соромно йому, маючи жінку, дивити ся, як вона за чужою головою вік свій марнує. Нагадував їй присягу. Нехай верпеть ся, він їй марного слова не скаже. Йому не пуста в голові, але таки йому ніяково без господині в хаті.

Слухала, слухала уважливо, нарешті мовить:

— Добре, верну ся. А не будеш мене збиткувати?

— Крий мене, Господи! Таж я Бога не мав би в серці. Хибаж ти винна, що тобі скучно в моїй хаті? Ото би я був поганин, якби я пальцем кивнув тебе!

Як стояла, скочила в хату, зібрала своє лудинне. Віл клупок на плечі — в дорогу.

Зараз стала порати ся коло хати і в хаті. Привела все до ладу, але одно він бачить: чужі воли собі. Ні мови, ні розмови. Сидять таї кожде свою думку думає. А вона з кожним днем стає сумніща; задумуєть ся, від роботи відриваєть ся і ні з того, ні з сього сльозу втирає в очех.

А далі каже йому:

— Таки ми не будемо жити вкупі.

Хоче розговорити. Не йде. Не будемо і не будемо.

— Ми не дібрали ся.

— І не жалко тобі мене кидати?

Жалко, Андрію, — мовить і погладпла його по лиці. — Але я не вдержу з тобою. Як лишу ся, то колісь обвішу ся зі скуки.

Так його здавило за серце, що трохи не заголосив. Але яке то хлопови плакати! Затиснув очи, здавив сльози і мовить спокійно:

— Бог най нас розсудить, хто з нас провинив ся! Роби, як знаєш. Я тебе не спшляю.

Вона відаї не сподівала ся такого. Бачить ся, думала, що він не сварити. А як почувла його спокійні слова, стала гірко ридати. Таким залпла ся плачем, що йому трохи серце не розірвало ся.

Але він сидів мовчки, потім взяв шапку і вийшов із хати. Колиб був бодай розговорював, колиб був бодай одним тепліцим словом обізвав ся. Ало то, як душу йому здавило, так і слова на устах заціпило!

Приходить у вечер у хату — печеря злагоджена Жінка приговорює до нього. І йому любо якось зробило ся на душі. Пригорнув її, поцілував.

За тра — знов вони собі в добрі і злагоді. Позавтра також.

Думає — минуло ся вже лихо. І в хаті сидить, і говірливий став, як не бувало. Добре йому, думаєть ся, добре і їй.

А четвертої днини приходить із села до хати — і слід за нею замело.

Переказала через людей, щоби більше не навідував ся. Не вернеть ся і не вернеть ся ніколи! Пусто нехай і не ходить за нею. Не може жити з ним.

І вже від тоді забув і за хату і за своє господарство. Ціле його життя ось тут коло Танаєї своєї маржини. Часом думає собі: нехай би сьогодні хотїла вернути — зараз покинув би все і пішов би жити з нею. Але то відай пуста його думка. Кажуть люди, що така зробила ся гожа молодниця. Дитинку має — сина...

Андрій зітхнув із глибини душі. Ніколи не міг про се спокійно подумати.

Але нехай би вернула із ним, з тою дитиною, було би для них троїх що їсти! Запрацював би! Ой, як би він працював на неї!

Але то пусте. Тепер уже не вернеть ся ніколи! Тепер уже вона ніколи не вернеть ся до нього! Шкода думати про се!

Гепнув собою з усеї сили, аж лавиця застогпала.

Не спалось і Танасієвп. У нього в одно та сама думка на умі. Йому по може помістити ся в голові те все, що він почув не що давно.

Довго думалось йому, що се клевета, що Іван так собі кинув, щоби розбити ту спілку, але ось вийшло щось таке, чогоб не був сподівав ся. Ціле його житте — одна брехня. По хаті крутить ся в нього тих пятеро дїтпій і такі вони параз стали йому чужі, що й глянути на них не може. Коли почув від Івана гіркі слова, но знав, що на се сказати. А сьогодні? Що то дав би він за те, щоби се була правда, щоби се як раз була правда. Був би бодай спокійний, що Іван раз влїз йому в дорогу, і то не йому, а його долї і край усему. Потім він жив уже своїм життем. Ох, Докіє, Докіє! чому ти вже краще не замо:чала всего! Забагло ся тобі сновідати ся, розкривати щир у правду. І що менї з неї. Іван а брехня булаб скорше, чи пізніще показала ся і я успокоїв сяб, не мав би ні жалю, ні грижі. Як жив дваїцять років — жив би і далї. А тепер що на те все казати? Знаю вже щир у правду і що менї з неї? Мала би вона мене потїшити? А як се лише початок правди? Як се лише перше її слово? Як ти, Докійко, ціле житте не зо мною жила, але з своїм

любасом, із Николаєм? Хто мені заручить за се, що як я світами розщивав ся, як я полонинами ходив, снігами по лісах бродив, щоб придбати тобі і дітям маєства, ти робила те, що робилаб кожда инша на твоїому місці? Я з хати, Николаї у хату?

Танасії став роздумувати над тим, як то довго Николаї не женив ся, хоч вернув небаром із війська. І ще лютіща їдь почала зятроювати його серце. Найгірше те його боліло, що його обманювали ціле життя. Як би то його Доків була пустила ся, як он ся, і та, і ще десять, двацять їх, не сказав би їй і марного слова. Сказав би: таке вже його, як і инших. Тепер, чоловіче, сокоти ся, щоби не рознила ся, і щоби праці твоєї не розтринькала з любасами. Взяв би її цупко в руки, марного гроша не дав би їй без того, щоби не знати, на що поверне. Сокотив сяб був домашнього злодія гірш чужого. Бо чужий, ади, заїде в комору та вичистить, то її знаси, що обібрав тебе. А домашній розпускати ме твою працю помалу, день за днем, аж гляди, ти її старцем можеш стати.

Що він має маєтки? А скільки то його праці могло змарнувати ся так, що він і не знав ні про що? Де рахунок тому всему за цілих двацять років? Аджеж він відав половину господарства, ціле домашнє господарство у Докіній руки. Він за великими ділами вгаив ся, куди йому було клопотати ся тим, що вона зробила з молоком, скільки його було, та що вона за нього взяла! Куди йому було наглядати за нею! Аджеж він мав її

за порядну господарню, він міг хвалити ся тим, що такої, як його Докія, пошукати. Вона поза ним не бачить сніга! От, як він про неї говорив. То як стануть господарі розповідати собі свої клопоти з жінками — що ся на любасін тратить ся, та зашвасть ся, инша знов має якусь звичку, а він слухав і підсміхав ся. Нема то, бач, як його щастє! Таке вже Бог йому дав за всі його труди, за ту зноядну працю. А от, як те його щастє посміяло ся над ним! От, якої то йому заграло! І найгірш того, що він був увесь час сліпий, увесь час ходив, як зааморочений. Бачив цілком що иншого, як було на ділі. От, що його найдуше болять, і стидає, і в лють вганяє! Що він ще не знає, яка то вся правда його життя. Чого то він ще не дізнаєть ся!

І що йому діяти? Чи піти домів і стати бити ту нехтолицю, але так, щоб їй аж печінки відстали: нехай каже відразу усю правду. І або вбє її, або махне на все рукою...

Або: взяв біс корову, най бере й телицю. Взяв дваццять років життя, най бере спокій ще й тих останніх. Тепер бодай знає, кого має в хаті, буде сокотити ся.

— Ой гірка, гірка мені потіха! — промовив із жалем.

Танасії став наслухувати. Така звіяла ся метелиця, що трохи даху не зірвє. Вже з вчєра стало мєсти снігом. А тепер такий вихор зірвав ся, як серед найлютішої зими. Так параз вхопило, хто то сподівав сяб. Ще до позавчєра маржнна пасла, вчєра звіяли ся вітри, стало дожджити, а

сьогодня вже сніг, а коли так повіє цілу ніч, завтра й добитись буде трудно в село.

Танасій вслухується в дикі голоси: чи то йому так вчувається, чи справді звірі якісь вноть коло обори, де почує маржинна? Стан наслухати.

— Андрію, чуєш?

— Зачинається зима музика, — мовить Андрій, що й собі вслухався у витте вихру. — То так наші гаджуджки з вітрами іграють ся. Скажіть мені, Танасію, чого то в літі, аби який вихор так чоловікови ні раз не лячно. А прийде зима, то як вітри стянуть гуляти в гаджуґах, то так вам плачуть, так стогнуть. Ото, що то раз божа сила!

— Як би не те, що маржинна заперта, то я би таки був дуже лячний за неї. О, чуєш... до чиста, якби вовки завили...

— Або який вовкулака, свят, свят, свят...

— Свят вси, Господи!

Оба почали хрестити ся.

А протяжна мелодія вихру чим більш почала ускладнювати ся. Переходить різні тони, а з них найбільш визначний довгий-предовгий свист, що переходив хвилями у дике, невловиме витте — вихру чи звірів? А з ними у парі йде скрипіт та стогін грабових конарів та плач смеркових велитнів.

Танасій та Андрій напружили свій слух, щоб визнати ся в тій дикій мішанині тонів. Старали ся вловити своїми сторожкими ухами, чи не влітає яка звір свого жалібного виття у стогони вихрів. Годі зміркувати. Нараз чують, як зарула маржинна. Один довгий голос... за хвилю другий. За пер-

ший раз схопили ся оба і посідали на своїх лежанках та стали наслухувати. Коли вчули рев іт у друге, Танасій засвітив свічку і оба поставали коло дверей. Іти, чи ні? Колиб іще один раз вчули такий голос — безнешпо булиб пішли.

— Не знати, де наш Білий? — питаєть ся Танасій притишеним голосом.

— Я лишив його коло загороди.

— Ану, покличу.

Танасій підхилив двері і крикнув з усєї сили:

— Білий! На тут! Білий!...

Його голос якби завмер у дикому реві вихрів, що, здавалось, зі всіх світів позлітали ось тут поміж сї верхи. Але хоч який він був слабкий, за хвилю можна було почути, як якісь дужі лапи почали дряпати в двері домівки.

Андрій відхилив двері. В хату всунув ся великий кудлач білої, а радше сірої масти, увесь обліплений снігом.

— Білий, са тут, Білку! На!

Кинув йому кусень буришинка. Пес в одній хвилині проконтував і дивить ся далі.

— На тобі ще! — і знов кинув йому скілька кусників, один по однім. — А тепер іди, Білку, пантруй маржини. Всяка звір тепер шибіє собою, ще нам паробить якої біди. Іди, Білку, йди.

Пес зрозумів, чого хоче від нього Андрій і звернув ся до дверей. Ватаг відчинив двері і пес полетів під свист вихру в напрямі загороди.

— От що то раз щирій сторож. Ніби то німина, а розуміє християнина краще, чим не одна людина. От так буде тепер гонити довкруги зн-

марки цілу ніч. Доки його голосу не почую, можу спокійно спати, маржині не станеть ся ніщо за макове зерно.

— Вже треба би пам обзирати ся за новимп сторожами. Най підховують ся. Бо й Білко і Лиско не сьогодні, то завтра ноги простягнуть і ми лишмо ся без опіки, — мовить Танасій, дбайливий про кожду найменчу дрібничку у господарстві.

Загасив світло і оба полягали.

Та як не спало ся їм досі, так і далі бесіди не уло про сон. Але оба потонули у свої думп і людського голосу не чути вже було до ранку. Лише виттє вихру і стогони-плачі усіднього ліса не вгавали до світу. Зачала ся вже довга зимова журлива мова дерев і вихру і побою на хаті. А вплітав ся в неї стогін та плач шиб у вікнах, що їх заліплювали в одно мокрі пластинки снігу. Сумні, жалібні відгуки терпіннів природи...

Другої днини коло полудня Танасій розкладав ватру, коли почув, як Білий забрехав і зараз потім замовк. За хвилю відчинили ся двері і з хату увійшов Василь.

Привитали ся. Василь непевним голосом, Танасій поздержливим, холодним.

Як тільки побачив Василя, відновила ся свіжа рана в його серці. Дивним дивом з особою Василя сполучило ся вражіннє всіх його нещасть, що звалили ся на його голову. Не був би Василь сватав його Марійки, не знав би він був усего того що йому душу тепер роздирає. Він радше волів би не бачити його тепер на очи. Тож після

звичайного привіту настала прикра мовчанка. Василь стоїть посеред хати, Танасії далі роздуває ватру.

Нарешті перший промовив Василь:

— Я був вчора у вас у хаті і сьогодні вранці, казали, що ви на зимарці.

— Чоловік пильнує, з чого має хліб їсти, — буркнув Танасії і знов замовк.

— А хибаж у вас нема Андрія?

— Андрій свою роботу робить, я свою.

Знов мовчанка.

— А я хотів заговорити з вами, Танасію, про всячину.

— Говори, парубче, я слухаю.

Навіть не глянув на нього. А те „парубче“ якось дивно звучало в ушах Василя. Танасії давно вже так не говорив до нього. Уважав його за сина, кликав його по імені: „Василію“... „Васильку“... Сьогодні: „парубче“. Як до чужого. Гірш, як до чужого. Бо й чужому так не сказав би. Обілляв Василя студеною водою. Та він прийшов за ділом. Треба його лагодити.

— Я прийшов поспитати вас, що мемо робити?

— А з чим то?

— Та... з вінчаним.

Танасії поглянув на нього здивований.

— А хибаж ти не знаси, що маємо робити? Твій дідько сказав своє слово таї уже припечатав всі наші порахунки. Ти знав се не від сьогодні.

— Алеж то все брехня, що дідько наговорив. Там у нас таке цекло, така веремія дома, що криїт Господи.

— А щож мене се обходить, що там у вас діється.

Говорив се цілком спокійно. Станув на тому, що Іван сказав правду про свого Василя і його Марічку і він уже не має тут що більш говорити. Дивунав ся, як сміє Василь узагалі приходити з сим ділом до нього.

— А ваша Докія...

— Ти мені, парубче, лишні раз на завсідні всяку гадку про Марічку. А те, що баби говорять, ні мені не йде в голову, ні ти собі тим голови не завертай. Твій дедьо сказав раз і вже ніхто того не відкаже. Навіть він сам її!

Довга мопчанка. Ватра, над якою прів Тапасій, стала розгорювати ся. Фоя, що намокла була на спігу починає обсохати та спершу курить, потім блимає полум'ям. Тапасій всю свою увагу звертає на неї. Якби нікого не було в хаті.

— То ми вже мемо розходити ся, Тапасію?

— Як гадкуєш, легіню. Відай, що так, коли ще не розійшли ся.

— А я забрив почерез вас у біду, тай не знаю, що діяти.

— Почерез мене?

— Та їїби так.

- У якуж то я біду тебе встролив?

- А в той спілковий бутин.

— А чи не ти то мене хотів у нього убрати?

— Я думав, ви допоможете грішми.

— У мене не було з тобою такої бесіди.

Знов мовчанка. Тапасій пішов до шпички під хатою, вніс дров, та приставив їх до ватри. Те-

пер став вилити молоко із деревляної посудини у великий мідяний котел, та завіснв його над ватрою.

— Щож я буду тепер з усім тим чинити? — питаєть ся Василь.

Нема відповіди.

— То так приходить ся, що або піж до горла, або таки просто до крименалу. В запоруку поклав усі спілкові гроші, всі паї — тепер роботи нема з чим зачинати. А люди так мене вже напастують, що вчера трохи мене не побили. Я мав іще всю надію на вас, пане Танасію. Змилюйте ся надо мною. Поможіть, ради Бога. Молю вас. Ратуйте мене, не дайте загинати мені й тим людям, що пристали до моєї роботи.

— Трудно буде, парубче, щоб я пхав ся в несвоє діло.

— У мене була ще вся надія, що все покажесть ся брехнею. Що ви звінчаєте нас. І як обіцяли, пристанете з своїм павм до спілки. Тепер ви розбиваєте ту надію. Лишаєте мене одного з самими ворогами. Вониж мене найрадше з якої кручі та в ріку кинули, якби не то, що ще таки надіють ся на поратунок. А що буде, як я не зможу нічого вдіяти? Танасію. Впслухайте мене! Беріть усе діло в свої руки. Вам се не першина. Ви не один бутин рубали. Самі всім орудуйте. Я все вам віддаю. За наймита у вас стапу. І руки і голову, цілого себе віддам вам — робіть зо мною, що хочете, лише не збиткуйте мене, не збавляйте того, що я вже зачав на спілку із вамп.

— Я з тобою, Василю, до спілки не ставав! Ти завсіди май се на гадці.

— Як ви мене не заратуйте, так ніхто не поратує ні мене, ні тих людей, що поскладали наї.

— Я тобі скажу свою гадку, а ти, хоч слухай, хоч роби собі, що гадаєш: я на ту спілку не дам ані зломаного гроша. І сам не му перебирати бутиня. У мене нема до того ні сили, ні охоти. Так мені все попутало ся в мойому житті, що дурний би я був, щоб ще гіршу кару брати на свою голову, як уже маю. Слухай, що я тобі кажу раз на всігди: Марічки не дістанеш і пусто собі з нею не заходи! А грошній я тобі не дам, хочби ти мав так пропасти зі своєю спілкою. Але я дам тобі раду. Ти маєш деда. Най він тобі поможе.

— Ой тож то ви мені порадили!

— Не в лад? Я з своїм назад.

Коли небаром потім Василь вийшов із хати, Танасій почув якусь полекшу на серці.

Помстив ся, як міг, і як знав, на найбільшому свойому ворогови Іванови Руснакови. Помстив ся, бо вбив йому сна. Він знав, він певен був того, що Василь навіть не піде до деда в сьому ділі. Але й знав, що тепер жде його загнобїль. Як любив його до недавнього часу, так тепер ненавидїв його. Просто радїв би, якби довелось дивити ся на його упадок. І то лише, щоб таким способом дивити ся на терпіння Марійки й її матери, Докії.

Якась дика пристрасть заграла в його серці. Що до тепер він мучив ся, тернів, страдав, що ні думки спокійної в нього не було, ні сну, ні роботи, так тепер заволодїло ним одио грізне почування мести. Йому здавалось, що якби вся Ва-

сплева робота пропала, якби він дістав ся до крименалу, віп, Танасії сказав би: бачиш братчику, Іванчику, куди ти зайшов зо своїм розумом, зо своїми грішми! Твій син гине у крименалї. Як злодій. Як драбуга. Ще й ти, братчику, на старости літ туди попадеш. А до Марічки, братчику, тобі зась! Та нахваляв ся, що ти її сплотив, громи на твою голову! Земля би твоїх костий не приймла!

А свого Василя ти встеріг від крименалу?

А тій суці, Докії, сказав би: ади! Ти гадала що гріх твій тобі минеть ся? Одно в крименалї гине за твої гріхи, а друге до сивої коси досидить. Ти собі за Николаєм ходи, щоби зволяв їй вінчати ся. А я тобі ще покажу, що я маю над нею силу! І над тобою! Гонити му від хати кожного, хто сюди навсрнутись загадав би! Що міг я твоїй донці помогти, то тспер, дарма, що вона лише твоя, але я зможу їй ще дати почути свою руку! І тобі враз із нею!

III.

Зима впала нагло і взяла на диво гостра. Що мело снігом, такі високі кучугури понаспало, що люди порпались у снігах ледви добувались із них. А вихри звіяли ся такі люгі, що дерева до долугнули ся; тут і там ломило верхки. Врешті потис мороз. Ніхто вже з хати не показував ся. Хиба ті, що їх гонило якесь діло.

І ось, як покуниїв у Василевому краму бігма, так вочали заходити спільники. А у всіх на устах одно питання: коли?...

Найвища пора забирати ся до роботи, а головний керманч, душа цілої спілки — мовчить. Сидять і ні про що не думас. Ніякого слова під нього не добудеш. Мовчить на всі запити. Слухає без того, щоб вротивити ся, всіх докорів. Якби не до нього звертали ся. Якби й він сам був одним із тих, що мають право докоряти когось. Люди сходять ся, радять, говорять, истерпеливлять ся, жалують ся, що час минас, гримають, а Василь мовчить і ні чичирк. Якби не про нього бесіда.

А розійдуть ся — він дає волю своїм думкам, свому жалеві.

Станув на роздорожжю. Пі взад завернути ні наперед поступити. Побачив, що сили за слабі,

бояв ся йти на непевне, більш того, на пропаще. І завернути ніяк. Поперсхрещувано, поперемишувано всі його рахунки, всі міркування. В добавку власне горе спиняло його в роботі. Думав: ожепить ся, введе жінку в хату, розживеть ся. Все одним ударом розсипало ся. Зруйновано всі його надії на родинне щастє. І як сильна була біль його особиста — забувала ся в загальнім горю. Він один, а там десятки надії похоронено. Ще й не знати, як буде. Заложено гроші — а як прийдець ся доповиувати? Стягати паї за поруки? Ничити і так найгірших злидарів.

А тут що не отворять ся двері — один із них, із тих zagrożених, став перед ним, як докір його нсоберсжної роботи. Далі другий, третій. Зачинають ся звичайні бесіди, дорікання. Переслухати годі ту розжалоблену бідноту. Підуть одні, приходять інші, одні за одними.

Добро: ще не зачали лаяти ся. Зима що йно зачала ся. Ще й не зима, а пізна осінь. Ще нічого не втрачено. В иншому часі ще й не зачиналиб. А ті сніги гонять людей із хати і то все опшнєсть ся у нього.

Почав попадати в розпуку. Бачить, що взяв на свої плечі тягар над силу. Такого не міг сподівати ся. Годі було все передвидіти. Усе завзяло ся проти нього. Ні поради, ні поратунку. Одні жалі й безпросвітні стогнання, а там, звідки міг би йти який ратунок — упір, завзяте, а ще з иншого боку злість.

Згадав, що йому не першина йти на перебії. Від коли став парубочити, він усе був на сім шля-

ху боротьби. Зачав собі із Січю. Батько відрік ся його, всі статочні господарі кляли йому — він опер ся на молоді, Січ заложив, молодих згуртував. І що не відказували — мусіли вмовкнути. А прийшло яке громадське діло — його козак як не тупнуть погами — найзавзятіший дукар подасть ся. То як побачили раз, другий, що можуть ще й позаторівне сіно розкинути в траву і змарнують працю скількох років — вступали ся. Відказували, відгрожували ся, шандарям роботу завдавали, але нарешті пішли під Василю команду. Тай не так його, бо він сховав ся за читальню, як під загальну громадську думку читальників.

Зачав зі спілкою — з крамницею. Тут ще й жиди бунтували людей. Рідний батько вже таки не знав, що робити собі. А все минуло ся. Крамниця не лише остояла ся, але станула на таких тріvkих основах, що ніщо її не захолибас.

Нарешті той бутин. Думка була відважна і більш, як певна, на здійсненне при його рахунках. Як лише переконав до неї Танасія і запевнив собі його поміч, був певний, що поведе все, як треба.

Перечисль .. Танасій і чути вже не хоче. До батька його звертає. О, довго чекав би на се! Але люди не дають ждати. Чим раз більш нетерпеливлять ся. Він ще панує над ними своїм спокоєм. Приходить такі, що мало до сварки ставати, а стануть одні одних розважувати — розходять ся по добру. Але як уже в друге, у третє приходять, в крамниці стає горячіше.

Вже чує Василь, що крайня пора казати рі-

шуче слово. Ще день, ще два і пропадати прийдець ся.

Не спав по цілих ночах. Роздумував па всі лади. Робота, яку зачав, переходила його сили. Почув себе таким опущеним, таким самітним, що бояв ся її думати про се, що жде його в найблищих днях. Помочи ні з відки, лідмоги ніякої. Ні з ким порадити ся, ні кому звірити ся із своїми турботами. Знав се, що лише його спокії держить людей у рівновазі. І мусів удавати як найдовше, що він цілком своєїший. Але доки? Що врешті скаже? Одно: що не в силі вести діла! А що потім? Як оборонить ся впроти тої навалл, що визде на нього від усіх заведених у своїх наддях? Хотів би радше завасти ся під землю, щоб не думати про те все, не дивити ся на ті постаті, що спують ся перед ним із німими запитами, не слухати гітучих розмов.

А в добавку чув якийсь такий смуток у душі... Розвіяли ся його надії, що їх пестив у своїх думках... Він бачив себе вже статочним господарем, орудував поважною силою гроша, робив велику громадську роботу. Єднав собі прихильників своєї праці одним лише замислом про велику лісову спілку. Він гори вже в своїх думках вервертав. Організував, лучив, збирав гроші на викупино полонин, лісів із жидівських рук, основував спілку вивозу маржини, а тут станула між ним і між його замислами-думками непоборима перепона, завада, і все розлетіло ся... І чув, як грізна ненависть починає вбирати ся докруги його голови густими, непроглядними хмарами. А та ненависть може про-

явити ся таким непереможним вибухом, що знищить його раз на веігди, підкосить не так його значіння, як усї його плани, всю задуману на будуче роботу. Хто раз унаде до землі, того вже ніяка сила не піднесе.

А далі той туск його душі. Вже скілька тижнів, як він не бачить ся з Марічкою. Бачить її, але вона вже не його. Нема її коло нього. Нема її голосу, не чує її любих пестощів, нема вже в світі його коханої Марічки. Є якась чужа для нього дівчина, але чим більш вона чужа йому стає, тим дужче його до неї тягне. І дивне якесь вочуває. Як її побачить — дивить ся на неї, мов крізь неврозору мрич. Бачить якусь людину, але Марічки, тої любої своєї Марічки, в ній не візнає. А врийдє на нього час, чи то в носі вроснеть ся, чи в білу днину опинить ся сам один, сяде в крамниці за столом, задумасть ся, зажмурить очі і стане вона перед ним, як жива, в одній із тих гарно верезитих хвиль. То бачить її, як була пишна та гарна на храму. А всіх очі звертали ся на неї, а ніхто не посмів і наблизити ся, бо знали, що вона Василева. А то, як повисене вона в чудову місячну ніч на його шпї і він віддих її чує на своєму лиці, а її очі до дна його душі заглядають, а уста шепочуть: „Васильку“...

— Марічко... моя ти Марічко... Моя ти нещасна Марічко... — шепоче у нестямі і ловить душею її погляд, вслухуєть ся в її голос, милуєть ся красою її постави.

— Марічко моя! За яку кару на світі я тебе втратив...

І починає стогнати тим глибоким стогоном заведеного у своїх надіях молодця.

Під таку хвилю ніхто не пізнав би в ньому того буйного, смілого організатора, того відважного завзятого, що то цілі гори брав ся перевертати. І не знати, що більш його боліло, що більш жаліть його заставляло, чи та біль за втрати власного щастя, чи та жура, що, яку собі зготовив долю, таку й іншим принесо в дарунку.

Зрозумів одно: що се, чи то, однаково кинулоб його д'землі. Однаково зробилоб його неужитком. А оба лиха зложили ся на купу — однаково, що й кожде з них окремо. А може й краще. Робив би одну роботу — не міг би переболіти другої втрати. А тепер ні за чим жалувати, ні чого ждати, ні за чим боліти. Що було — минуло. Був гарний сон — якась злоща людина збудила його, перебила чарівне видовище. А може то так судило ся. Треба мирити ся...

Василь переставав думати, ждати, надіяти ся, переставав жити — естувати... ходив по якімсь незнанім собі, далекім та чужім світі, куди закинула його якась сила, вприваючи його в круга його думок, замірів, відриваючи його від горячої, завзятої роботи...

А в слід за ним ходив його смуток, та давив його душу неутішний жаль... серце йому рвала розпука...

А дні минають за днями... Сніг паде і паде... вкриває землю, царинки, ліси... вже й сніжниця стає плисти рікою...

А там із верха спозирає до нього старезний смерековий ліс і неначе питає:

„Василю... що ти легію надумав?... Ой!... За рано ти, парубче, забрав ся мене потинати... Не на твої се руки, легію... Не на твої...“

Насміхасть ся із нього. Із його безсилля...

— Ой, відай на пусто-дармо перемеріяв та поребив я тебе, брате, своїми ногами! — відповідає йому розжалоблений Василь. — На пусто-дармо закопав я, друже мій, у твою гущавину людецьку кривавицю. Прийдуть ниші, чужі голови над тобою промишляти, но мої руки муть тебе, братчику, потинати...

Доходив у своїй душі до повної зневіри, здав ся на волю судьби... нічого не бажав, не думав, не ждав нічого.

А параз якась сила кинула його думки на инший шлях. Не знати, звідки взяла ся у нього думка, що він не зробив усього, що міг був зробити. Він мусить піти до дядя. Добре мовив Танасії. До дядя йому звернути ся. І чому він не зробив сього давно вже? Там найде і wyjaснення і поміч. Хто знає? Йому чогось таки здасть ся, що все те, що дядько сказав був — неправда. Ой, колиб! Колиб се неправда була! А що потім? Що далі?

І друга думка уперто всадовила ся в його голову, що дядько один чоловік на світі, який йому допомогти в силі. Так. Він напевно pomoже. Не дасть йому пропадати. Він же його рідний син

— одинокий. Для кого дедьо стількі маєтки збивав, коли син має марно загинати. Він напевно йому воможе!

Як не знати, звідки взяла ся у нього ся думка, так ще труднійши булоб йому сказати, звідки вся та його віра. Але така була кривка, так ним оволоділа, що не розбирав уже нічого.

Чув десь далеко якийсь голос: Парубче! отямся! Що ти задумав! — Але не слухав голосу сього. Така взяла ся в його душі певність на дедьону поміч, що, як лише настав вечір, запер крамницю й вішов просто плаєм у верх.

Спишовав ся скілька разів у дорозі. Сам вдавав ся собі у тих хвилях таким смішним, ті думки про поміч дедьону здавались такі шалені, що хотів, як стій, завертати. Але вагання трівало одну коротку хвилину. Приходила ще більша певність. Ішов — не йшов — летів, що духу зловити не міг.

Станув перед хатою. А тепер нараз іщез увесь обман. Побачив бліде світлице у хаті. Знав, що дедьо сидить при якійсь роботі і жде, поки неня не злагодить вечері. В хаті тиша... тільки в печі тріскає сухий хворост, що палахкотить сильним огнем.

Як гляне на нього дедьо, коли він стане в дверех? І чи гляне на нього? А що він скаже? Як зачне? Як перше слово заговорить?... Ой, те верше слово, заки розговорять ся, заки він розкаже все, з чим прийшов.

Чи не краще вернути ся? Адже ніщо з того не виїде! Дедьо — як та скала! Гірш скелі —

неумолнимий! Він мав би подати ся перед ним —
Василем? Не його дедьо! Не Іван Руснак!

А він, Василь, дарма, що того самого роду,
а от — подав ся! От — куди пригошило його!
Покорити ся, просити, благати...

Нї — просити не буде. Одно слово скаже...

А потім?...

Однаково було йому тепер, чи переступити по-
ріг, чи вернути ся. Не надумуючи ся, відчинив
двері.

IV.

Іван сидів над постоломи. Такий був зайнятий роботою, що чи не чув, як рипнули сінешні двері, чи думав, що котре з челяди — навіть не підвів голови. А що ніхто не здоровився, він далі поглибився у свою працю. Робив її завзято. Таке полюбив її змалку, що ніхто не вдасть йому таких постолів, як сам він собі пошив. І чоботи має на високих закаблуках, з холявами по коліна, але не варті вони нічого проти його власних постолів, що їх собі сам пошив. То таки господарська обува, не то, що панські вигадки, міське фанте. От, як посидить ще сей вечір — завтра вже зможе їх обути.

Затоплений у свої думи аж здудував ся, що хтось посмів ворушити його тишину. То Параска зверещала, як навіжена — таї ще чого! Велике цабе, що прийшов Василь. Він знав, що не сьогодні, то завтра, позавтра він мусить прийти. Не на щож, як лише на те робив він цілу свою роботу. Видно, добре все обдумав, коли так хутко Василь станув перед ним.

Сказав йому якесь слово на привіт, таї ніби то не проти нього вся онта бесіда, що її завела з Василем Параска. Чує, що гірко Гасилеви, люди

натискають... Ага, Танасій не дає грошей... Він так і знав. О, то твердий чоловік! На непевне не дурний давати. От, як усе було мудро продумане! Годі бажати собі кращого кінця. Лише чого Василь хоче?

— Невжеж він думає, що дістане гроші, що я стану спільником його спільників. Бороши мене, Боже, від такого розуму. А щось таке ніби то й торочить. Волію не слухати.

Та не слухати — годі було. Василь говорив чим далі таки просто до нього. Коли таки врешті спробував: „Що кажете дядю?“ — він якби рокишув сь із сну і пробурмотів безладно:

— Га? Що мовиш? Я не чую...

— Я питаю, — мовить Василь, — чи би ти мене не заратували, дядю, в моїй біді?

— Або я тобі біди напитував?

— Та — таки троха й ти напштали. Якби не ти, я мав би сьогодні Танасієві гроші.

Зачепив за дуже немилу річ. Івана мов би вжалив. Він замняв сь і перекинув сь в инший бік, щоби далеко бути від того спомину. Він каже:

— А може би ти пристає, сину, до мене до спляки? У тебе дужі руки, у мене гроші. Як звяжемо сь, гори мемо перевертати.

Аж там здивував сь від своїх слів. В иншій хвилі ледви чи би був їх сказав. Але тепер мусів чимось спльним відвернути Василю увагу.

— Як ви мені поможете на сей раз вибрити з біди, то я пристану до вас, дядю, усею душею, колиб ви лише розв'язали сь із Герником.

— Ов, який жеж бо ти, небоже, фудульний!

— заговорив Іван Руснак, як би його хто вколов. Він дуже був невдоволений із такого повороту бесіди. Щоби хтось та посмів йому, Іванови Руснакови, диктувати, що він має робити? Йому ще ва весь вік ніхто не диктував і ніхто не ме!... Не то рідний син.

Пастала прикра мовчанка.

— Не я, сину, до тебе прийшов, просити ся в тебе помочи. Не ти мені будеш ставити умови.

Поміркував щось і промовив далі:

— По такому слові моглиб ми собі сказати: буваймо здорові. Та я на сей раз так не скажу, бо бачу гірку твою годину. Я тобі ось що пораджу: ти плюнь на своїх спільників. Що вже вложили паїв і заплатили запоруку, най буде досить із них. Не складають далі — то їх вина, що запорука пронаде. А пятаку то варто й то, що то кожній з них наробив собі надії на всяку всячину. Голодранці відразу хотіли поставати господарями. Вже було й не приступай до них. І все те за дешеві гроші. Пятчину вложив на паї, тай, ади, яка сила у нього! Але скоро минуло ся. А тепер пора справдешнім господарям брати ся за роботу: мені, тобі. Ти не гадкуй собі, що я так в легким серцем дивив ся на те, що ти пішов собі від мене, з мого ґрунту. Але я в одно мав на гадці Господню пригчу про блудного сина, про того наверненого грішника. І бачить ся мені, ти прийшов сьогодні в мою хату.

— Я прийшов, дядю, але не так, як ви собі думаєте. Я прийшов просити вас, щоб дали гроші, але не розбиваги, лише ратувати синку.

— Я мав би ратувати спілку, яка мені тебе збаламутила і забрала? Як би я міг яким способом зникнути її, я зробив би це зараз. Най з нею або ні ти пронадеши, або повернеш уже раз до мене! А я би мав її ратувати?

Сонів із превеликої злости.

— Я думав, що ти прийшов, як добрий син, що врешті зрозумів, що значить рід, що значить гріш у роді. Я ціле життя дбав, старав, від п'якої ирички сокотив ся, щоби лише не розтратити того, що придбав своєю працею. А ти ще марного гроша не вриробив, а вже брав слб розкидати мою працю?

Василь зрозумів нарешті, що все пропало. Програв уже все, що поставив. Батько до спілки не пристає, гроший не дасть — він спілки не поратус. Нема вже що говорити. Можна обернути ся і піти спокійно домів. Нового слова від деда не вчус.

Та се, як раз, такого нагнало йому жалю, що він, як стояв, так кинув ся дедеви до коліи та став його благати:

— Дедику, голубе мій, як я вас прошу, як я вас молю, ратуйте мене! Відпишіть мені якийсь малий пай свого мастку, що принаде на мене, най я ним орудую у спілці. Як збавлю його, не просити му нас більш нічого, наймитом у вас стану, маржину пам буду дозирати в полощині. І як мені що ще потім занешете, то я собі на се гірко запрацюю. Від усіх спілок, від усіх крамів відречу ся. Але най уже спробую, най раз бачу, до чого мене заведе мій дурний розум: чи до добра, чи до

біди. Один раз дайте мені зробити пробу. Мізерних дві тисячі левів — скільки штук маржини відступить мені. Най я роблю роботу, яку раз зачав. Не вбивайте душі у мені.

А Іван слухав сих плачів Василевих цілком спокійно. Не дивився навіть на нього. Почував тепер усю свою батьківську владу над ним і вирішив використати її.

— Я раз сказав: не дам. До спілки — не дам! Я вкину у той бутин не дві — п'ять! десять тисяч! Але вкину їх сам собі, у свій бутин, не якийсь спілковий, громадський, жебрацький.

— Іване, не відкидайте Василя, як прийшов до нас. Що ви нераз казали? — просить Параска.

— Не нагадуй, Параско. То минуло. Він не прийшов тоді, як я хотів був, але прийшов, як йому біда настала. Тепер я одну маю зробити: маю йому показати, що дедьо так само щось варт і так само значить. Він, думаєш, був би упав мені до ніг, якби не притисла його біда?

Василь уже стояв остороп від нього. Він промовив:

— Каюся, що взагалі вас просив.

— Ти з добра мені упав до колін? З біди! Лише знай, що підеш ти сьогодні від мене — прийдеш ще раз, але тоді по землі передо мною казати ся мені головою об поміст будеш товкти! І тоді не я тебе просити му: ставай до спілки зо мною, але ти меш просити ся, щоби я тебе приймив у хату. Ти мусиш іще пізнати, що значить „дедьо“ і яка його сила! Ти прийшов сьогодні

поклонити ся моїм грошем — я ще діжду ся, що ти й мені поклоннш ся.

— Я вже більше не наверну ся до вашого порога!

— Лекше мені чекати на тебе, чим тобі обходити ся без мене.

— Ви в одио такж чекати мете, а я вже не потребую.

В хаті залягла тишина. Чути було, як за вікном вис зимова хуртовина. То звіяла ся метелиця, що трохи побою з хати не змете.

— Ви ще не зачинали рубати бутина? — питає згодом Параска.

— Не було чим. Від коли дедьо станули між мною і Танасієм...

— То все неправда, що дедьо тоді там говорив!

— Параско, мовчи! — гримнув Іван. — Все правда, що я сказав.

— Іване, не може бути правда, як ви давно думали про се, щоби звінчати Василя з Марічкою. Не булиб ви припускали собі сього до голови.

— Мовчи, Параско, кажу тобі ще раз! Не тобі до того мішати ся. Не твоє діло. Я сказав раз і більш казати не буду. Сказав правду і не буду її перевертати.

— Не слухай, Василю, дединої правди. Вона сама неправда про Танасієву Докію. Вона, як у нас служила, мала свого парубка. Куди їй у голові був твій дедьо. То все неправда.

— Мені однаково, як із сим, так без того. Танасії уже не навернеть ся до мене. А Марічка так мене минає, якби ми вже на віки розійшли ся.

Мені от гірше, що піде й моя й людська праця на пусто-дармо.

— Не піде на пусто, на дармо. Я пожду ще тиждень-два, поїду до Львова і побачиш, як коло Різдва всі твої снільнички стануть у мойому бутині до роботи. Побачиш, хто дурний: чи той, що має в кишені гроші і робить, що хоче, не оглядаючись ні на кого, чи той, що береться закладати якісь спілки і жде помочи, Бог зна, звідки. Ти собі чекай, а я буду робити. А поки що я ще чекаю, доки ти не переверишся із своїм бутиним, тоді я прийду і поратую, але не тебе, лише ту злиденну голоту. Зроблю твою роботу, але для себе.

— Ви, як той глитай, насміхастеся з мене в прикрій годниї.

— Ні, я, як той, що має гроші, сміється з дурного старця, що то вибрався за свої лати та діри світи купувати.

А Параска, що сиділа задумавшись, промовила:

— Не добре ви, Іване, дієте, не добре.

Вже давно, як вийшов із хати Василь. Вже Параска з печерею упоралась, але й сама не їсть і чоловіка не кличе. Сіла на ослопії коло печи й задумала ся. Її очі зайшли слізьми, в серці здавило її таким гірким болем, що не знає, як зарадити собі.

От, був у хаті її любий хлопець і знов пішов. І вже, хто знає, коли навернеться до хати. Рік уже, як не навідував ся. Ходила за ним, очі свої видивлювала, груди свої зговорювала, ані гадки було його навернути до дядя. Нараз прийшов сам,

просни ся, до ніг дєдеви кинув ся. Як його просив! Як його молвив! Вже думала: тепер не розлучить ся із ним. Тепер він знов яверне. Стає господарити. Бачити ме день у день свого легіника, свою потіху, чути ме його милій голос. Кучері йому буде розчісувати, як тоді, коли малым було ляже їй на коліни, а вона пестить його головку, цілує його кучерики, співає йому співаночки. Дуву свою виспівувала, серце своє йому у груди вкладала, ростила його дужого, здорового хлоця, таї викохала його на чужі руки, на чужі очи. Не бачить його, не голубить його, не гонорить із ним. Живе з ним в одному селі, а він такий чужий до неї, як не її дитина.

— Жалюж ти мій, жалю! Жалюж ти мій, жалю! Не рви ти мені душі мосі. Не вбивай мо- його серця.

А сльози чим дуж заливають їй очи, а туск все більш та більш їй під серце підетунає.

Дивить ся на Івана й не може йому простити, чого він такий завзятий на Василя. Для нього світ унесь — то одна люга ненависть до тої сіл- ки, до того краму, до того буття. Зза них змар- нус її дигшу, збавить рідного сина, забере їй оди- поку потіху її життя. Якби так на неї, вона по- ловину життя віддала б своєму голубови, не то тих кілька штук маржини. Але не вона тут править — він господар, він робить, що думає, й що хоче. А він сказав уже своє тверде слово. І треба їм усім корити ся. Крімка в Івана рука була ціле життя, а тепер то таки так усе взяв у свої руки, як давніше бувало ніколи. Нема що говорити, не-

ма що й думати, щоби поступив ся. Як раз сказав — пропало...

Стала хитати жалко головою. Дивить ся на чоловіка і не знає чого, але полїлий не бачити його, такого жалю завад йї... Відвернула від нього очі й стала дивити ся у нігьму почи крізь невеличке вікно, залїлене снїгом.

А там так вис вихор, до долу, здасть ся, погнає гаджуги, що ростуть зразу за хатою. Так у них лютує, якби завзяв ся покласти їх д' землі. Вже бували й гірші метелиці, а чогось йї ніколи не було так лично, як отсе тепер. Як там йї Василько пішов у ті снїги, як він дібєть ся до своєї хати. І що у нього на думці? Не доведи, Боже, якої біди. Такий був сумний-пресумний, а такий виходив з хати чорний на лицї, аж не могла дивити ся на нього. В таку погану ніч всева нечиста сила має приступ до думі людини. Мати Божа, ратуї його, сокоти від поганої прички...

Параска почала вєнтати молитви...

— Отче наш, іже си на небєсїх...

Цїлу свою зболїлу материнську дуву вложила у глибоку, щїру молитву...

А Іван сидїть над постолом. Слїпає над ним старечими очима. Але, чи світло слабе, чи очв вже втомлені, чогось робота не йде йому. Вже відай сьогондї не скінчить таки. Та не покидає. Якась мара всадила ся йому в руки, пальці якби подубіли... Ватра горить, на хатї тепло, а пальці не повертають ся, як йому бажалось би. Чи такі трудні, чи такі немічні вже... Не кидатиж йому роботи, коли вже до кінця так недалеко.

Був, значить, Василь. Таки прийшов. Але таки пішов із нічим. Твердий парубок. І ч, го! Одного насинія! Не з тих, що то, як віхоть. Ще не оглянеш ся, а він сюди, а глянь, а він уже й туди — і знов куди йде. Твердий парубок! Але таки біда твердїци за нього — таки його взяла. Не бун би він ще приходив, якби не приперло його до краю. А диви — таки не подав ся! І знов пішов.

А що буде тепер? Ледви чи зараз верне! Руснаки так хутко не вертають з дороги. Чи добро — чи не добре? Вже на сей раз його до роботи не заставив! Спілка проваде — се вже видно! Але Василь до нього не пристане. Від спілки мусять відетати — самі його зкинуть. Ще й камінем обкидають. Але до нього він не зараз пристане!

А чи пристане? Чи покорить ся?...

Мусить!...

Зломить його, знищить його, здавить його, але поверне туди, куди хоче. Він йому сам віддасть Марійку. Але се він, дедьо, дасть йому дівку! Він його зробить господарем, дасть йому маржину, дасть йому поля, покладає хату, але тоді, як Василь скаже: Робіть, дедю, що хочете, зо мною, я вас буду слухати у всему. Аж тоді.

Тоді вже буде знати, що його праця не піде на розграту, не піде на поругунок жебронї.

Іван побачив перед собою Василя, як припав йому до колїи, просив, молив. Почув у душі щось тепле, присмне... Таки так дуже покорив ся...

Хто би то міг був сподівати ся? Так просив... так молив...

Але як згадав, що Василь не що, лише хотів зрабувати йому дві тисячі, щоби розкинути їх між голоду, скинів таким гнівом, що ще й тепер вилаяв би його!

Ой не скоро він ще прийде на добру дорогу! Не господарська се дитина. Якпійсь роздайбіда, якпійсь мариотратник!

Але чекай! Як тобі тепер доберуть ся до чуба, як загуляють бартки в твоїй крамниці, як ти будеш спасати свою голову, відійде тебе охота кумати ся та братати ся з голодраццями! Ти господарська дитина, твій дедьо дукар, таї ти дукарського роду! З тобою братають ся, доки надіють ся на тебе! Але, як узрить один і другий, що твої мастки не для них, що ти хочби все своє й моє маєство поклав, а всеї жебротн не пагодуєш, а ще, як лишить ся сей та той голодний, а ще, як потратягь свої паї... Ой, тоді ти, небоже, побачиш, де тобі місце! Чия ти дитина і хто тобі сват, а від кого полу вріж та втікай! Не бій ся, не дарують тобі!

Іван нагадав собі, як то накинуди ся були на Василя, як лише бачили, що Танасій не квапить ся із своїм паєм. А що то буде, як тепер усе пропаде? Ні до роботи брати ся, ні гроший назад не дістати. Бідна буде голова Василева!

І чогось стало йому жалко за ту нерозумну молоду голову. Але той його жаль не тревав довго.

Добре йому так! Мусить до того дійти! Без

того годі. Він так перевернув собі голову тими придибашками, що чим будь його не завернеш із тої дороги. Мусить провалити ся аж до самого снода. Мусить побачити, що все, що він хотів робити, а то й робив — пусте! Аж тоді він зможе зачинати господарити. Без того він розтратив би все, що дістав би від цього. За такою дурною роботою ціла праця його життя не стала б на кілька років.

То, ади, Танасій пкий! За що то він уже не брав ся, у що то він не клав свого грова! А таки не пристав до спілки! А ніби то він був би дав Василю гроші на спілку? Пусте! Не Танасій! А дурний Василь запутав ся у пкесь таке гідне діло! Спілкою ліси рубати! Та хто? З ким? Для кого? То вони будуть заробляти, а ти маєш втрачати для них свої гроші, свої літа, свою силу?...

Але тепер уже тобі не скоро забагнуть ся такої спілки...

Старий Іван Руснак поклав на осліи постіль — не дурив себе, що ще щось сьогодні вробить. Склонив голову і снів так без думки.

В його душі здоймав ся раз ненадійно жаль, що був син у хаті і знов на довгі часи пішов собі від цього, а то зараз потім вдоволення, що таки він уже відвернет ся від пустої роботи. І жаль і вдовілле... і смуток і радість... А все те віщувало йому, що не сьогодні — завтра зачнуть працювати оба із сином у купі і він ще бачити ме, заки закриють ся його очи, як син бере у свої дужі, молоді руки великий його масток.

А то ще такої роботи... Чи виробить він її

на світі божім? Ой ледви! Бодій би дочекав ся, як його Василь заберець ся кінчити те, чого він не зміг доробити...

А бутини таки буде рубати! Не буде гаяти часу. Зима така йшла, що ледви чи пустить до Великодня! Скільки то за той час не врубав би! Господи!...

Іван почув, як його зморозило. Встав та почав загортати ся май дуще.

— Пара', а в тебе ватра геть притухла. Та то не вилежиш до світу.

-- Ой, гірке мов лежанне буде, та гіреньке!...

Підвела ся і вишукала між хворостом грубу колоду та кинула її в піч. Наклала фої та стала роздувати.

— Не знати, як там наші на зимарках сьогодні... Ото, не дай Боже, в таку фуфелницю якби яка звір заблукала в зимарку... Цоловницю маржини видушилаб і ніхто би не чув...

— Застули нас мати божа від такого нещастя...
Лягали спати...

Іван закутав ся в ліжнички на постелі — Параска гріла старі свої кости на теплій печи.

Настала глуха тишина в хаті...

А сніговиця йно що на добре розгуляла ся, а дикі вихри стали храмувати своїй зимній храм верховинської зимової ночі. Вся бісова сила злетіла ся з далеких полонин та стала грати ся з вихрами проміж людські оселі.

А вітер так метав снігом до вікон, дверей, так гуляв по хаті, що ось нема вже хати, нема захисгу, є одна грізна снігова заметільниця, яка

завзяла ся увесь світ вселити студеним білим килимом...

У той жалібний зойк вихру вплели ся звуки стогону, що вирвав ся із дна душі Івана:

— Святий отче, Николаю, ратуй нас грішних...

Уся журба стрівожної людини замкнула ся в сему глибокому стогоні.

Василь не міг сього вечера вснути. Що діяло ся з ним — він не знав. Перевертав ся з боку на бік, стогнав, вставав, світив, знов гасив свічку, лягав і сон не навертав ся до його очей. Що їх заплющить, здавить повіки з усеї сили — диви, а вони вже визїнили ся і глядять у темноту ночі.

Настав у душі дивний острах. Василь відчував, що прийдець ся йому гірко відповідати за свій нерозважний вчинок, чекав, щоб уже раз настала днина, б він пішов поміж людей і сказав їм: „Робіть, що знаєте, вбійте мене, із села проженіть — ваша воля! Я тут нічого не вдію“. Знав, яка буде відповідь: не минути йому суперечки, не минути проливу крови.

— А, нехай уже дієть ся, що хоче! — застогнав свідомий своєї немочи. — Не моя воля, не моя сила!

Ждав на той ранок, як на пизвілле із сїтиць, що ними обснували його грізні примари. Не надїяв ся уже нічого. Зрозумів, що мусить покинути думку про бутин, мусить забрати ся з села, і відай ніколи не доведеть ся йому сюди навернутись. Пішов у розріз із сільським життєм. Замість ро-

бити коло сіна, замість маржину плекати, він став крамарювати. А тепер мало йому було жидівського інтересу, він забаг робити те, на що поважувалися досі лише богатирі пани, головачі жиди. Гой, гой! Гой, гой! Гірко, як чоловік вдаєть ся не в своє діло. Не буде хісна з його роботи.

Чув, як вилонюєть ся із дна його душі той первісний Гуцул, той господар, що то по божому живе, не береть ся ні за які несвої інтереси.

Сонічко боже йому світить, як викотить ся із поза ґруня, уже застане його на царинці. Огріє роси, пригріє йому в плечі. Людина радіє божій силі, а серце її щастєм наповнюєть ся. Робить по божому, гріха на душу не бере. Настане вечір — кінець роботи. Струджені кости ляжуть відпочивати — ні думки в голові, ні сновщ грізних, страшних. Спокійний безпешний сон. Як спить ся що, то в одно земля, трави, вівці, маржина... Що в днину робив, те з почи навідуєть ся до нього, радує душу, що завтра робити має — нагадуєть ся йому. Встане вранці — не забуде ніколи, що робити йому треба. Усе зробить, бо усе в його силі.

І він, Василь, колись жив таким життем... давно то було. Заки ще обхопили його ті громадські діла. І пощо, пощо він того всего збув ся, того спокійного, того мирного життя? Приязав собі камінь до шиї, ноги облуптав колодами, голову притолочив важкими думками, серце розлуксю здавив. І пощо се? За що ні взяв ся — усе розвіяло ся. Нічого не вдіяв, нічого не довіз до ладу.

— Ой, ой, ой! — стогнав, обіймаючи голову долонями. — Чого мені було хапати ся робити несвою роботу? Цю я доброго вдіяв? Кому поміг, кого поратував?... Хіба, що гроші вигулив від бідних людей, хіба, що утопив їх безповоротно, обманув надію злидешних нуждарів. А собі?... Ой, якої я собі біди панитав, якої я собі жури завдав! — стогнав із наболілої душі, бив головою до стіни, студеним потом чоло вмивав.

Вже все порозумів, нічого вже не надіяв ся.

Ждала його тепер злість і лють обманених людей. Нічого! Те йому її належить ся. Чим скорше, тим краще. Гнів — се огонь. Спалахкотить і попелом припаде. Ох, якби лише те! Якби лише грізна лють людей! Він перетерпів би її. Страшніший йому насміх тих, що то стояли здалека від нього, що не пішли на його слова. Куди не повернув сяб, на кожному кроці бачив би пасмішливий їх погляд, у кожному їх слові булаб їдка стріла, що ранила би його серце. О, того глуму він не втерпів би! І ще є дещо нише: як він міг би показати ся на очі Тапасієви — і своему дєдеви? Ото би то вони дали відчутти йому свою силу, свій розум, кождий на свій лад. А Гершко?... А панич? А всі двірські попихачі? Здасть ся нема ніде в світі людей, що зміли би брати так на сміх, як у їх селі. То так зачинасть ся поважно, ади, вже один вкинув так собі, на збитки, якесь слово, воно приймасть ся, підхоплюють його інші, сей докине одно, той друге, починнають одні реготати ся, одні підсмішкують ся на кутні зуби. Як раз тебе на сміх підоймуть, то таки тікай із села і

не показуй ся пів року на очи. А буває, що як до кого прилипне кровавий пасміх, то так із ним вживеть ся, що вже й до гробу йому не забудеть ся. Вистарчить, щоб словом обізвав ся, вистарчить навіть, щоб показав ся на очи, вже найдеть ся такий, що лице викривить до насміху, а громада як не зарежоче, аж гори трвсуть ся, аж фоя в гаджуг' обешасть ся.

Василь занер віддих у грудях. Зрозумів, що жде його. Мав стати посміховищем цілої громади. Як одні його подивляли, всю свою надію вязали в його особю, а інші ненавиділи його з цілої душі, так тепер і сі і ті — всі будуть посмішкувати ся із нього. Будуть зразу колоти його, кусати, гризти, потім будуть розвеселювати одні одних дотепними, смішними оповіданнями всіляких його пригод. Що він болів, страдав, кидав ся, розщибав ся на всі боки, що мов петруг у саку рвав ся сюди й туди, щоб перевести в діло всі свої наміри — один сміх вийде з того по вік для громади. Зійдуть ся в коршмі, у Гершка, одна в них буде бесіда, про той Василевий бутин. Зійдуть ся на весіллі — про бутин будуть згадувати. Зійдуть ся при мерцєви на грушці, знов бутинюм будуть себе розвеселювати. Ні показати ся йому між людий, ні жити на самоті. Усюди долетить до його ушій той регіт насмішливий, ті жарти, кепкування. Не буде навіть з часом у людий охоти дошкулювати йому, допикати — ні! Будуть сміятися із нього для розради. Будуть посмішкувати ся, як посмішкують ся із безумного сільського дурника.

І нараз станула перет Василем, як жива, його мати. Бліда, бліда, мовчлива... Стоїть із перекривленим від страшного болю лицем — одної сльови в її очех не видно, але такий безмежний жаль на устах... Нічого не говорить. Але й без того він знає, що вона малаб йому сказати. Вона така горда була на свого сина! До чого він не брався — вона в одно бачила в його ділах усе найкраще. Вона одна розуміла його, боронила, а коли й мовчати мусіла, призивала йому правду. Серце її радувалося, душа веселила ся, її материні гордоці в одно ставали сильніці, більші певні себе, своїх надій, віри в успіх Василювої роботи. Вона одна розуміла свого сина, боронила його, вірила, що всі, хтоб не ганив його, мусять колінь поклонити ся йому, його враці.

А тепер стоїть безсильна сувроти насліху цілого села, бачить, що всі були в праві — вона одна помиляла ся. Гірка перед нею дійсність, болюче розчарованнє.

Лежав без тямки. Все, що було найгірше, найбільш болюче, стануло йому перед очі.

На дворі, за вікнами хати гула хуртовина. Вихри розцибали ся в гиляках гаджуг і вили дигими, жалібними голосами. Василюви вчував ся у них розбільний плач його матери.

Його душа переживала всю неміч творчости людини.

V.

Рубають ліс!

Грімке і грізне слово перелетіло селом, поко-
тило ся почерез верхи, сповістило людей у кож-
дій і найменчій хатчині радісною звісткою: руба-
ють ліс...

Хто?... А хтож би?... Спілка... Василь...
Довго не хотіли вірити.

Ті непроглядні товпи народа, що почали на-
пливати до читальні, були свідками, як нетерпе-
ливо люди ждали на сю звістку. У кого була
дужа рука — писав ся на роботу. А так уже
страшили були всі надію на бутин, що периний за-
клик, невідомо чий — рубають ліс! — зігнав лю-
дий із усіх закутин до читальні.

Не питали: хто? за які гроші? — питали лише:
вере рубають?

Рубають. З неділі стають до роботи.

Розрадувані лиця — надія на заробіток, роз-
рада на лютий зимовий час.

Гострили пили, сокири — підшивали постолі;
на довгий зимовий побут у снігах лагодили ся.

Бувалі раду давали тим, що вперше стають
до лісової роботи в зимі. Василеви приказували
та приповідали, про що то йому ще тямити.

Як перед великою битвою.

А Василь, якби віродив ся. Загорів таким огнем, що всп його постать, то лише очь розяреті, блискавницями мечуть на усї сторони, а його голос панує над усїм тим схвильованим народом. Але той запальний молодець став також спокійним, певним себе командантом. Одних записує, другим відповідає на запити, иншим приказує, що ще мають зробити.

Його не пізнавали.

То був колись, давно вже то було! — легінь Василько, що то згуртував був парубоцтво і поставив на сторожі села парубоцьку „Січ“, як варту, як сторожу... То був легінь Василь, що то з парубоцького, січового отамана перекинув ся в сумирного, проворного крамаря. Проміняв ленту та топорець на перо й кунецьку книжку та вагу, січовий козацький похід на дрібний данець за крамарськым столом, простору леваду на вузьку крамничку, молодецьке завзяте та буйний легіньський пострах на услужливу обережність та уважливу чемність для всіх покупців. І січову ленту і свій топір молодецький зробив предметом крамарського торгу...

А з крамниці перейшов на спілку.

Розповідав, користи спілки поленював, захохоту давав — просив, щоб паї складали. Показував людям рай і робив се так складно, що спільників сплу зібрав; до спілки пристали, паї повилачували — чекали, дивили ся і надіпали ся.

Нараз пелика тривога настала.

Танасій не прґстав із своїм паєм. З трема тисячами...

Хто сей Танасій? Звідки Танасій? Аджеж про снілку говорило ся.

Таке думав ся сьогодні кождому й найбільш певному снільничкови. А снільки то часу Василь ходив як зачарований, снілка лежала над пропастью, ні в кого вже й надії не було, щоб рушити з заклятого місця. Танасій відстав від них... Ось яке грізне та страшне слово!

А сьогодні лише хіба зі сміхом згадують про ту тривогу. Пустий страх! То як кого вчепить ся блуд, то виводить ним по безвістях, по вертепах на те лише, щоб описав знов привести його на те саме місце, отворити очі й заставити сміятись із себе самого. А те, що перетерпілось, блукаючи по тих безвістях, яке поно тепер смішне. Така дрібничка...

Василь стоїть у повній силі своєї праці. Поборов усею своєю певністю, позбув ся усіх сумнівів, імпн у свої дужі руки цілу програму праці і йде до визначеної ціли. В його голові уложилось усе. Кождому, хто прийде до нього, знає сказати, до якої роботи він стане, кождому визначить місце, про найменшу дрібничку тямить — не забуває ні на що. А такий певний себе, що й найбільший слабодух, як гляне на нього, набирає довіря в успіх задуманого діла.

Завзяте, енергія, сила, спокій, певність себе — ось що пробивалось у цілій постаті Василя, у його словах, приказах, у його ділах.

А у душі?

В душі у нього почувалась темер певність по-
бідн.

По довгих ваганнях, по предовгих сумнівах...

Перейшо у душі всі почування людини, що
визволює ся, увільнює ся від кайданів неупи-
ниши. Його душа, як душа людини рідного його
парона перейшла на скріль зневірою у власні си-
ли. Чи пан з двора, чи заідкоршмір, чи хочби
уридик з пруського плавачкового товариства —
байдуже хто то не думав про нього, щоби не ду-
мав про себе він сам! Ось яке нитно лежало на
душі Василя. Він узяв ся за велике спілкове діло,
але як прийшло танути самому, без нічийї помочи
— він стригив віру у свої сили. Вся його надія
була на Танасія; — Танасія не стало при ньому,
зачая ся упадок духових сил, настала зневіра.

І ще одна переміна доведи тільки у ньому: він
визволив ся із від молодечої невпевнености; став силь-
ним завзятим мужчиною. Взяв у свої руки керму
діла, про яке не думалось, не гадалось йому не
що давно.

Але все те лише — доки товнитть ся народа
сила в читальні, в рамниці, доки він чує гамір, ба-
чить глогу, живих людей доки блитть коло себе,
душних, завзятих, що підняли ся з ним на велике
діло й допоможуть йому вивести сю прицю на добру
дорогу. А в вечері, як уже осамити людина виїде
з хати і він зачинить ся та лишить ся сам із
своїми думками — тоді уявляє собі всі переляки,
що їх ховає перед людським оком, всі недостачі,
і відчуває велику тривогу. Як переїде у голові,

скільки то треба буде гроша на се діло, а гроша біг ма', як подумає собі, що сьогодні всіх спільників узяв у руки, цупко, беззглядно, але небаром може розсісти ся в їх серцях дух зневіри, як отсе вже раз було — він починає трясти ся як осиковий лист, цілим тілом дрижить, голова ходором ходить, страшні якісь думки снують ся в його мозку. Волів би був не зачинати, хотів би, щоб розбілось усе, заки ще і зачнеть ся, тоді уратував би може свій спокій...

Настане ніч. Довга-предовга зимова ніч. То виють такі вихри, що мало хати не розмечуть, а у їх стогонах він відчуває страшні погрози. Почуває себе тоді таким самотнім, так добре розуміє свою нездарність, всю свою слабосилість до зачатого діла, що до сліз йому доходить. Він чує, як мурашки по мозку йому пересувають ся, чує, як мозок йому висихає...

А всеж таки не те тепер, що було...

Тепер він — як отамаи перед боротьбою. Почуває тривогу, але не за себе — за своє військо, за побіду свого війська!

Давніше, коли покинув його Танасій і він сидів бездільний, безрадний, не знав, чи брати ся за діло, й як брати ся до нього — о, тоді страшній був став його душі. Як моряк, що його корабель потонув у хвилях моря, а він зловив ся за якусь дошку, простяг ся на ній і пливе, доки не проглотить його перша хвиля з краю — ось як він почував себе давніше.

Все було розвіяло ся. Надії, що їх покладав на Танасієву поміч, розлетіли ся і він почув грозу

положення заведеної, обманеної, розбитої в своїх думках людини. Не стало Танасія коло нього — не стало в нього сили повести діло. Все почало провалювати ся. Одно за одним. І спілка, і бутин, і вся праця, і замисли усеї.

Люди ходили коло нього — він не бачив їх, питали-розвивали — він не чув їх слів, нетер-веливили ся — не розумів їх тривоги, кричали го-лосом розпуки, погрозами кидали — далекий був від того, щоби відзивати ся. Зневірили ся, як і він зневірив ся, залишили вже думку vro бутин, про плавачку, про спілку — дали йому спокій...

А тоді зачинаєть ся праця його мозку. Не може пропасти його діло, не сміє змарнувати ся його праця. Ратунку! Поратунку! — стала кричати його розжалоблена душа. Зачала ся його мандрівка: до Танасія; від Танасія до Івана; від Івана знов до Танасія. Пуста, безуспішна мандрівка за грошем, за помічю, за моральною підмо-гою. Корив ся, просив, благав, молив. Як петруг у саку кидав ся на всі боки — а все на дармо. Найменшого відгону. Одно лише зрозумів: ніхто йому не думає давати помочи. Він став невід-ний для всіх, хто мав силу в селі. І ще одно він зрозумів: на той бутин звернули свої очі і його батько і Гершко, ба і Танасій. Зрозумів, що він мусть провалити ся із своїми замислами, бо вони або всі разом, або одні із них, тих дукарів, потребує того бутина для власної користи: для заробітку і для získання перемоги в селі. І ще чо-му він мусть провалити ся із своїм бутинном: він спілкою його рубає, а спілка має стати силою в

селі. А тої нової сили не стеряють ніхто з тих, що досі її мали. То боротьба не лише з батьком, з Танасієм, із жидом, се боротьба з двором, із злішним, зі всіми, що хотілиб яравити селом. Для всіх їх страшна стала його сяїлка. І засудили її на затрату. Він ходив, просив, благав, молив — корив ся... А вони як тверда скеля... І вся його надія розбивала ся об неї. Надармо бив об граїтну скелю головою — відзвуку не було!

Якось був у Танасія.

Застав його вже дома. Відразу став говорити за діло. Ще гірш, як батька, просив його. Заклинав. Повторив ненні слова. Просив, щоб ізвінчав його з Марійкою.

На яусто... На дармо...

Танасії сьогодні вже не тої. Він теж набрав охоти на бутни. То так, як сяершу було. Він бачить, що бутни — велика користь. І він не думав вняустити її з рук. Але сам заберець ся до нього. Мовить:

— Як хочеш, я стану тобі до помочи — але не так, як ти собі гадаєш.

Василь слухав цікавий. У нього родить ся нова іскра надії.

— Я переїму на себе бутни і вангу заноруку. А вам сплачу третину заліжки.

— Як? Що?

— А так, як кажу.

Василь не хоче, чи не може зрозуміти.

— Або як собі думаєте. Я можу покласти від себе заноруку, але ваша пропаде уся. Ви не вдержали ся при контракті — заліжка яроядає.

А підете зо мною на злагоду, я переберу вашу запоруку — спілкуву, а спілці поверну третину грошій. Вратусте бодай що то.

Василь певно:

— Танасію, я прийшов просити вас, щоб ви звінчали мене з Марічкою. Ви пристаєб до спілки, ми повелєб усе, як була між нами бесіда.

Танасії мовчав. Нарешті мовить рішучо:

— Я тобі скажу останнє своє слово: до спілки з вами ніколи не пристаю. Про се мені більше не згадуї. Не хочу чути про вас, не хочу мати з вами нічого спільного! А бутни возьму у свої руки. Я буду в ньому командувати. Я буду приказувати, а ті, кого найму до роботи, мусять слухати моїх приказів. Я даю гроші, я платити му, я буду мати своє слово! Треба мені якоїсь спілки з тими, що то муть простягати руку по мої гроші! Вам можу звернути третину вложений грошій. Хочете — беріть! А Марійку ти собі, парубче, вибій із голови. Я її з тобою не звінчаю ні тепер, ні в четвер. Більш про се мені не згадуї.

Марійка, що слухала цілої тої бесіди, промовила параз так, вчо ніхто не ждав би від неї такого слова:

— Як собі хочете, дедю, а я таки невінчана піду сидіти до Василя.

Що потім стало ся, Василь не може гаразд розібрати. Знає лише, що боронив, що сили, Марічку перед ударами розюшеного Танасія, знає, що її сам набрав. Одно лише: хоч як парив Танасії Марійку, а він, заступаючи ся за неї, її сам набрав — не підніс на старого руки. Марійка вихопила

ся — утекла. Він лишив ся із озвіреною людиною, але руки держав при собі. Може вперше в житті побідив свою пристрасть так сильно. Міг вийти спокійно — старий висплив ся, унав на ослін і ледви дихав. Міг спокійно забрати ся. Але не міг так вийти без слова відплати.

І десь зо дна душі вихопив ся йому грізний оклик:

— Не меш ти, Танасію, рубати бутина, не меш!

Більш не промовив. І відповіді не вчув. Переступив спокійно поріг і подав ся протоптаною у снігах стежкою д хаті.

Ішов із страшним завзягтем. Коротка нарада в найблищми: Николаєм, Петром...

Не будуть же загинати. Не будуть ждати, щоб їх праця пішла в хосен дукарям.

Усе розповів, що пережив за останній час. Мусять ратувати ся. Однаково людям терпіти голод чи в хаті, чи в лісі, однаково мерзнути тут, чи там... Там бодай впрієш при роботі. А що гроша нема — без роботи однаково його не буде. Не зароблять деінде. А возьмуть й го при кінці разом — посплачують усі довги і заробіток буде слідний. А поки що він через крамницю доставляти ме харчів. Кредит має великий.

І як їм могло не прийти таке до голови давно вже! Чого вони воловодили ся з Танасієм, Іваном та всякими иншими.

Пішла чутка рхами:

— Рубають лісі

— Хто?... Що?...

— Спілка. Самі свої...

- Дай тобі, Боже, Василю, прожити щасливо!
- Дай тобі, Боже, в роси і з води...
- Чули?... Рубаємо ліс!
- Невже? Кажіть...
- Рубаємо... З неділі...
- Ая... Рубаємо...

Ще як Василь у крамниці, не бачив ніколи стільки народу кругом себе. Не бачив таких щасливих розрадуваних лиць, не чув таких веселих бадьорих розмов.

Лише він один перебрав на свою душу усю неясність, усю тривогу зачатого діла.

За всіх — він сам один.

Третя частина.

I.

Був уже пізній вечір.

На дворі сніговиця, що шибн аж дзвенять. У комині гуляє вітер та вис дикими тонами. Налетить на хату така сильна струя вихру, що здасть ся здойме дах, переверне хату, слід за нею замете. Тоді Василь відривасть ся від роботи, перестас числити і дивить ся стрівожений у вікно. Нічого не бачить за грубими пластами снігу. Якась тасма потвора зазирає крізь вікна до освітленої маленькою лямкою хати. За хвиглю чуєш, і перелетіла, понесла ся світами, троха стає відрядніще і знов задумана голова молодого легіція похилияєть ся над зшитком і вглублюєть ся у числа.

Відчупають ся двері. Пара бухнула до сінній, а з неї виринає добре одягнена постать. Зазирає двері, оббиває сніг із постолів.

— Як гостив, Николаїку?

— Мирно гостив. Як ти тут торгував?

— А як? Якби не бутин, то хоч берн замкай крамницю. Що який іде, то лише подивить ся в сей бік і просто до Гершка.

Привитали ся. Василь чекав на Николая. Дві-

чи в тиждень сходить Ніколай із бутна — переводили рахунки, робили замовлення.

— Але тут у тебе тепло. Можна впріти.

— То тобі, що прийшов із морозу. А я тут трохи не замерзну.

Василь почав класти ватру, приставив воду на кулешу. Заки вода гріла ся, вони говорили про свої діла.

Пятьдесятъ пять людей постійно при роботі. Бог милував не було ніякої пригоди. Вже вирубили великий шмат. Був камеральський злісний, переводив контролю. Ніколай показував йому роботу; нічого собі. Казав, що все добре. Либонь за дві неділі буде комісія.

— А як з харчами? — питає Василь.

— Тимофій дав собі якомсь раду. Люди спті. А як тобі?

— Не дуже мудро. Два косівські жида не дають уже муки. Ще й хочуть, щоб їм заплатити за все.

— А тиж як умовив ся?

— Я робив згоду на цілу зиму. А платити маю коло Юрія. Щось то немудре діло. Я був учера в Косові. Нічого не зорудував з ними. Тай інші опинили ся. Я щось зміркував. Сідаю на сани, тай до Кутів. Іду просто до нашого адвоката. Він пішов, зговорив з одним купцем тай ми свисали умову. Вже не лячно мені за харчі.

— Богу дякувати. А то... Я щось був по-маркотнів.

— А мені, думаш, братчику, солодко? Я бачу, що хтось колотить. Мені казав адвокат у Кутах,

що можна би косівських купців позивати, але закл би випозивав — їсти людям треба дати. Тай то біда, що не було умови на письмі. Тепер ужо троха бизівніще.

Знов відчинили ся двері й увійшло в хату два чоловіки. Запорошені снігом, з обмерзлими вусами і чубом. Привитали ся і сіли коло ватри.

Василь доспть був здивував ся від їх появи. Менче вже Николай. Він якби й сподіваз ся їх. Поки що ще не все розповів Василеві.

— Ви з бутима? Вас що пригнало в село?
— питаєть ся Василь.

— А що? Біда!

— Ая. Біда тай ще що...

— Що таке?

— Гроші...

— Які гроші? — не розуміє їх Василь.

— А гроші за бутини. Доки будемо дармо робити?

— Як дармо? — обурюєть ся Николай. — Хиба ви дармо робите?

— Дармо! Робимо вже місяць, а грейцара не вділи. Піде наша праця за цілу зиму ні за що. Треба вже раз розрахувати ся.

Василь дивить ся на них і не знає, що їм сказати:

— А хтож тепер розрахуєть ся? Роботу що йно зачали, ще ніхто не знає, який буде заробок.

— Отсе й є, що ніхто не знає, який буде заробок. А за дармо робити ніхто не гадає. Бодай я ні.

— Тай я.

— Тай ти, Филівку, ні? — питаєть ся Василь, дивлячи ся на молодека.

— Тай я ні.

— А багато ти врубав, сараку?

— Врубав багато, але так нуждую ся, що страх. Василь питаєть ся далі.

— Може ти нагнївав ся на мене, що и запросив тебе до спілки?

— Та чому би не гнївав ся! Я рубав, відколи бутни втворили, а менї плати не було.

— А ти як зговорив ся, небоже?

— Я не гадав, що ви виражаєте людии за пусто-дармо робити.

— Тай є нас таких дваїцять, як сей. Ми приїшли від гурта поспитати: Будуть нам гроші, чи ні? Як будуть, то платїть, хто має платити, а ні, то з педїлі лишаємо роботу.

Василь дивить ся на Николоя. Він старшина в бутній — повинен сказати своє слово.

А Николой мовчав. Він мав уже з самого початку говорити з Василем про се. Та якось не міг. Тевер уже став поленювати. Дав виговорити ся невдоволенням.

— То від педїлі пішла така бесїда проміж людии: Ади, бач, роблять дармо. Грошиї не муь бачити. Вже три дїї не устають такі розмови. Хтось приїє таку чутку з села — відай із коршми, таї вона приймаєть ся між людми.

— То таки ціле село смієть ся із нас, що поставали робити дуришчкою га якусь спілку, таї ще нас будуть позивати косївські жиди за муку, що їмо у бутній. То якось у коршмі як стали

гікати на нас, дурнів, я трохи очий не збув ся зі стиду. До лагодить ся нова снілка, але така, що анї паїв не треба вилачувати і будуть платити деньки. Так, то розумне слово. Роблю — плати. А платиш — буду робити; нема гроший — нема роботи. Так по старовітськи. Ми на таке звикли. Але, щоби робити за дармо, тай ще й не знати, чи буде що з того, чи не буде — то не на наші руки.

— Ми прийшли, — мовить другий, — таки просто поспитати: Будуть нам в неділю гроші за сей місяць, чи не будуть? Так буде і з нашою роботою.

— А будуть такі, що нам і за сей місяць за-
платять.

Стало ясно. Хтось -- видно хто! що не міг розбити снілки, зики зачали роботу, розбиває її і то успішно тепер, у розгарі праці.

Було цілком ясно — і Николаєви і Василені. Зачали розтолковувати цілу справу снілкової праці своїм невдоволеним товаришам. Вказували їм, серед яких обставин забирали ся до праці, як навіть на прохарчованне не мають гроший, з якими то перепонами мусять бороти ся.

Вислід їх бесіди був такий:

— А ми таки питаємо, чи будуть нам гроші в неділю?...

Із сям розійшли ся.

Знов сидять Василь і Николай і вже нічого не говорять. Василь викотив кулешу, викинув на кружок тай їсти. Троха масла, бриндзі — от і вся їжа.

Повечеряли.

— А ти, Николойку, лигай таки зариз, бо ти трудний. Я тобі постелив ліжничок на печі — вигрій троха зморожені кости.

Николой не кивив си. Його мулила та ціла розмова з перед хвилі. Не міг найти поради ні для себе, ні для Василя.

— А, най зійдеться в неділю старшина, та най думає. Може що врадить. Я не знаю, що мемо робити. То таки багато так гонорить, як єї два. Бою ся лише, щоб усі так не сказали.

— Про мене. Най собі кажуть, що хочуть, — промовив нарешті Василь. У його голові було чуття сильне огірчення. — Скажи мені, Николойку, що я з того маю? Для чого я маю журити ся? Завязали ми спілку, мали рататк ся в жидівських рук — спілка йде добре. Крамниця йде добре. А хто най вишнов найгірше? Я!... Вся робота на моїх плечех. Ні дня ні ночи, ні буддня ні свята не маю. Чи ти думаєш, мені солодко тут сидіти! Всего відмовити собі? Та то з вас кожний у літі до сіна, до маржини, в полонину, до міста, куди задумає, туди й піде. А я сиджу прикований до стола, до ваги і до своїх паперів. У зимі в вас у кожного знов своя робота. Що я дав би за се, щоби міг піти з вами у бутини, працювати собі по своїй думці, а прийде вечір — полягаєте в колибах при ватрі і йдуть у вас веселі розмови! А я чи літо, чи зима — однаково. Сидь, числи, торгуй, важ, продавай, і знов числи і знов числи. От і вся моя пудна робота.

— Я одної днини не міг би тут сидіти так, як ти.

— А я на високки сиджу? Але прийшли мені риз охоти звести снілку — роблю, що до мене належить. Хочу на своєму поставити. Шукаю вже хлопця, щоби приучував ся при мені, тай передам йому колпач крамницю, але поки-що мушу сам її вести. А тепер із тим бутинном... Чого він не накоїв мені!... Дедько вовком на мене глядить — до хати нема що й напернути ся. Можна би. Але треба на все махнути рукою. Хибкиж мені того бутина треба було? Я не міг дивити ся, як наша праця йде марно в чужі руки. Хотів змінити дещо. А тепер?... Вертати ся нема як, бо заложив людські гроші, а до кінця довести тяжко буде. Гроші би брали, але, щоби зрозуміти, як то дійти до грошей — ото штука. А як люди не схоцуть далі робити? Що тоді буде? Не знаю, не бачу порятунку. Один сміх виїде тай розгріта вложеного майна.

— Не може прийти до розбиття! — вгупорює його Николай.

— Кажеш і сам не віриш. Я вже про себе не дбаю — колиб лише люди не втратили віри до нашої роботи. От, що булоб найбільше нещастя! Бо я вже стратив усе, що мав. Я вже мав стати тепер господарем. Заповіді з Марічкою виїшли — і я лише осмішии себе й її. Вона бідна так чекала, щоби ми побрали ся. А тепер ані гадки про се.

Опер голову на долоні та почав говорити врівсь сльози:

— Николойку, братчику, чи ти знаєш, що я стратив? Господарем мав стати, своєю хату мав мати, жінку мав до хати привести — а з того усього сиджу сам, як валець, ось тут у комірниім. Не маю нічого, не падію ся ні на що.

З досадою:

— Часами приходить така хвиля, що плюнув би на все, кинув би крамницю і бутни і рідне село і пішов би світами шукати собі долі. То як сидиш тут сам один і пса в крамниці не видно, а ти і важиш і міриш і рахуєш, то така тебе бере досада, що, ади, запрю, кину ключі в ріку і піду світами. Таж я господарська дитина, мене свята земелька до себе тягне, мене маржника кличе до себе, а я тут крамарюю. Таж — я богацька дитина. У мого деда є статки, лишеб їх доглядати й прибільшувати, я міг би щасливо жити. То все брехня про Марічку, що вона мені сестра. Я міг би й зараз ізвінчати ся з нею. І думаю: пощо та боротьба із дедом. Але отямлю ся: ні, мушу я довести до кінця зачате діло! Не муть радувати ся й сміяти ся із мене ті, що чекають, коли мені вже раз навкучить. Не навкучить! Не бійте ся! Я себе подолаю! Відречу ся від усього, а не лишу своєї праці. Не мете ви сміяти ся з моєї роботи!...

Пізно в ночи гасили світло.

Василь почав перевертати ся на ослоні. Йому не давала венути звістка, що в бутниї коїть ся лихо. Що тепер робити? Грошиї нема. Хочби хотів вложити з крамниці — нема їх багато. Зрештою задовжив крамницю за сей місяць, що не знає, як вибрити з бідн. Вже думав минуло лихо, що

бодай харчі мати ме до якогось часу. А там уже, як треба буде гроший, якось уложить ся. Як уже робота буде в розгарі, можна буде зазичити ся на неї. Але тепер за місяць не зробили ще багато. А в добавок, як вийде між спільниками розріз, ніхто її говорити з ним не стане.

То вже добре наколотили. Якого то вже не говорили про ту спілку — не могли розбити його роботи. Аж тепер кажуть: ждайте гроший. Ну, сього не буде. З чогож платити?

Відгонив від себе прикрі думки. Нехай уже вся старшича голову собі сунить. А треба буде, скличе загальні збори спілки. Нехай одні одним промовлять до розуму. За багато всеї грижі на одну голову.

Знали, де вдарити. І добре вдарили.

Думки міняють ся.

Де не вириває із п'ятем почн його Марічка. Чус, як коло серця йому стає солодко. Чус її любий голос, як то собі роздумують про всяке.

От, мають побрати ся, вона ждати ме його, як він буде вертати пізно в вечер. За вечерею він їй буде розявідати, як іде торг, як у бутні... Лбо він переїде на господарство: крамницю передасть на інші руки, а сам буде лиш надзирати; вже бутні буде на його голові. Таї ще може придумає яку повину. Доконче кортіло його заложити молочарню. Гірське масло буде ялатити на торзі.

Але до того треба господші. От, його Марічка — як вона писала ся на його думки, на його роботу.

Він прийшов до хати, розгорнув ся, дивить ся — гожа молодиця пораять ся коло всчері. Що варить, а що вже закидає на нього своїми великими очима. Не витерпів. Підходить, пригортає її до грудий... Вона пручаєть ся. Нема щє коли... А вся й повисла йому на раменах.

Василь кинув ся з усеї сили на ослонї і вдарив мідно головою об стїну.

Лежав без духу. Лише стогнав із дна наболїлої душі.

II.

Чи йому се лише так здавало ся, чи йде Марічка? Так уже знав її ходу, що не зрадилиб його очи, а ось стоїть при вікні і бєть ся з думками: вона чи не вона?

Кудиб то їй під вечір іти і то з села! Родїї тут у сїм боці в неї нема. Хибаж би до міста? Алеж її захопить піч, як буде вертати.

— Бігме, Марічка! — рішив більше стривоженим серцем, чим певний був, що то вона.

Чи і вона, біднятко, так караєть ся, як він? Чи і для неї таким нещастєм впало на голову те все. Бачив її раз у церкві. Стояла біла-біла тай така сумна, що троха не плакала. Він очий не зводив із неї. Стояв коло входових дверей коло бабинця. Лвив ся на неї, а вона то лише крадькома підводила на нього очи, а як стрінули ся поглядом, вона зараз спускала голову в долину — якби бояла ся його, або якби мала туй-туй заголосити. Врешті перед кінцем відправи втекла з церкви. В одно втікає. Майже не сходять ся. Якби дуже сильно гнївна була на нього.

А того вона не знає, як йому гірко? Який він бідний?

За думками й не мав уже потреби розбирати, хто се наближаєть ся.

Тепер уже пізнав її з лиця, бачить, як іде зі спущеними очима. Ані не повернула голови до нього.

— Марічко! Люба моя Марічко, — простогнав мовчки в слід її. — Оберни ся до мене, глянь на мене, Марічко.

І в туж мить голова дівчини обернула ся в напрямі читальні і двоє сумних очей впило ся в її вікна. Чи бачила вона його? Та Василь відчув увесь жаль в її очех. Ще як хвилину ті очи задержали ся на ньому, так йому тужно стало, що не міг отямити ся.

Заклинув на себе кожух, зловив шапку, вхопив за ключі і чим дуж із крамниці. На порозі завагав ся. Подумав, що годі йому замкати крамницю. Коротка боротьба в душі між обовязком і поривом наболілого серця. В одній хвилині зачинив двері і пішов бистрим кроком за Марійкою.

Наздігнав її вже далічко. Втікала, якби чула, що він наздоганяє її. Чує чийсь кроки — певна того, що се Василь коло неї. Чує вже його голос. Крдаєть ся, ненає злякана.

— Марічко...

— А я так злякала ся.

Ідуть якись час мовчки. Марічка аж упріла. Кров підступила їй до лиця, вдарила до голови.

— Куди йдеш у таку пізну пору?

— А ти куди?

— З тобою.

— Верни ся, Василю. Ще нас хто побачить. Дєдьо буде мене збиткувати.

— Як я гдє раз таке почую, то я так твого

дедя позбиткую, що він не тямить мою бартку до гробної дошки.

— Васильку, Бога бій ся, Васильку! Лиши мого дєдя. То вже досить тобі і твоєї карі, що ми так збавили собі життя. Я тебе дуже прошу...

Василь чув плач у її голосі. І не так жалко йому стало, як велика злість підступила йому до серця. Якийсь час не обзивав ся до Марійки, бо за першим словом або лайка, або якийсь страшний прокля́н був би йому вилетів із грудий. А був би проклинав не кого, але свого дєдя, або Марі́чного. То вони такої карі наклали на їх голову.

А як уже переболів той жаль, що скипів у ньому, здавив його серце туск. Бачить коло себе свою Марічку, ту, що то коханою дружиною йому мала стати, а йдуть, як чужі, як незнамі собі люди. Якби якась сті́на станула між ними і переділила їх на віки. Йдуть і не мають навіть про що говорити. Тай щож мають до себе казати? У нього одно на думці: він зловив би її в свої дужі руки, пригорнув би до грудий і так задавив би її в обіймах. Нехай би кричала, нехай би пручала ся — він не повірив би, що вона боронить ся, бо знає, як вона його любить, як вона горить із любови до нього. І така почала його брати досада на ту стіну холоду, що перегородила їх щастє, що не знав, як брати ся розбивати її.

— Марі́чко...

— Що? — промовила ледви чу́тно, не повернувши голови до нього.

Була гарна днина, сонце сховало ся вже за

хмарн, під ногами скрипів мороз. Але Василь зачув стрівожений голос Марічки і ще більш розгорів пристрастю.

— Я тебе заберу до своєї хати.

Мовчала.

— Марічко, чуєш?

— Ні, — прошептала так само, і знов не глянула на нього.

Нараз здавило її в горлі, вона закрила лице долонями і залила ся слізмами.

— Марічко, моя ти Марічко, — припав до неї Василь. Та ледви доторкнув ся її, вона відтрутила його від себе і промовила вже спокійно:

— Лиши мене, Василю. Ще люди заздять. Лиши мене, йди своєю дорогою.

— Моя дорога туди, куди й твоя.

— А моя на віки розійшла ся з твоєю.

— Я не лишу тебе, доки ми не зійдемо ся. Ти мусиш бути моя, Марічко!

— Я ніколи твоя не буду.

— Марічко, чому! Я силою тебе возьму! Ти не могла перестати любити мене!

— Я тебе далі люблю, Василю, але не так, як передче. Я твоя сестра.

— Неправда!

— Хто нам то скаже, що неправда?

Василь замовк. Чув що правди не дізнасть ся. Він ні хвилі не вірив, щоб так було. Однак Марійці не мав що тепер сказати. Хто їм то скаже, що неправда?

— Василю, куди йдеш?

— З тобою.

— Верни ся...

Просила його Бояла ся його. За хвилию за-паде ніч і вона йти не до міста і з міста з ним — одна з ним. Буде в його руках. І не його бо-яла ся, як себе, своєї любови. Чула, як дрижить усе, коли його побачить. Близько старала ся не бути ніколи коло нього. Сама одна в перше на-йшла ся з ним далеко від людей, у вечірню пору. Бояла ся, що як зловить її в свої руки, вона при-горнить ся до нього, а там уже піде з ним, кудиб не повів. Піде до його домівки, заперть ся і вже ніяка сила не відорве її від нього. Бояла ся сама себе, своїх думок, що їх передумала на самоті. Вона ніколи не бачила себе самою, лише все з ним, все чула його віддих коло себе. І колиб так був коли прийшов і застав її з такими думками, булаб кинула ся йому на шию і не боронилась би. Нехай би робив із нею, що хотів би, нехай би брав її, кудиб лиш загадав.

А тепер вона в його силі. І не опреть ся йому. Не зможе противити ся. Нехай він лиш до-торкнеть ся її. Вона горить уся з туги за ним.

— Ні, я не верну ся. Я не пущу тебе самої в місто. Я йду з тобою.

Говорив се так рішучо, що Марійка зрозуміла усю грозу свого положення.

Нараз почула дзвінок. Проти них їхав поштар своїми санчатами. Марійка сплила ся. Задержав ся і Василь. Коли вже поштар наближав ся, Ма-рійка промовила до Василя:

— А я тебе гірше бою ся, як не знати чого.

— Марійко!... — благав Василь.

— Возьми ко мене, Дмитрику, на свої санчата. Возьми ко мене, возьми, бо, ади, ніч западає.

— Сідай.

Закри Василь міг промовити слово, вона вже завернула назад у село з поштарем.

Василь стояв на місці і дивився, як утікають чим раз далі від нього сани, а на них його щастє. Дзвінок чим більше затихає. Доїздять до скруту гори — зараз сховають ся від його очей.

І чогось йому видало ся, що отсе вже в останнє він бачить свою Марічку. Отсе забирає її якась сила і веде в світ далекий, чужий. Якась чужа рука забирає її і веде в свою домівку, на віки забирає її від нього.

Щезла за закрутом дороги, за горою.

В серці Василя настала пустака. Він чує, як щось дороге йому пропало на віки. Пустився, яко мога наздогоняти її. Летів, як вихор. За кілька хвиль був уже на скрутї. Але і тут не бачить її. Чує, як уся сила покидає його. Гонить далі. Мпнув читальню. Навіть не глянув на неї. Яке йому діло до того крамарства! Він підняв ся великої роботи, але тепер бачить, що вона, Марічка, була тим жерелом його сили й охоти до праці. Задля неї він поборював усі перепони. А тепер бачить, як наближаєть ся кінець його завзяттю. Марійка пропала для нього. Не мпне скільки там часу і вона дістанеть ся кому иншому в руки. Инший буде милувати її, инший буде пригортати її чарівні груди до свого серця, инший буде цілувати її солодкі губи своїми устами. А він, Василь,

ходити ме сам по світі, дивитись ме, як Марійка вєть ся в обіймах якогось ворога і не в силі буде сьому зарадити.

Він застогнав, як ранений звір, і трохи не розбив голови твердими п'ястуками. Чиколонками витиснув глибокі борозди на своїйому чолі.

Ні, він не буде дивити ся спокійно на свою загибель і на її. Він застрілить того, хтоб поважив ся простягнути руку по його дівчину. Щоби сотий каляв ся гострити зуби на чуже добро!

Його очн горіли диким огнем. В серці накіпіло таке завзяттє, якби ось стояв перед ворогом і важила ся доля одного з них. Якби один із них мусів покласти своє життє. Всі інші почування поклинули його душу — остало одно лише почуттє завзяття і шаленої страшної мести. Не знав ще, хто його ворог, але чув, що він наближаєть ся. І заки побачив його, порішив про його життє. У його серці зродила ся тверда постанова провалити незнаного ворога на порозі до його краденого щастя.

— Не меш ти, братчику, Марічки голубити, не меш!

Тепер він почав успокоювати ся. Те, що найдужче боліло його, перестало його мучити. Вже знав напевно, що своєї Марійки він не дасть нікому. Його або пічня! І мусить бути його. А якби хто кинув на неї своїми очима, стільки би її бачив ними світа.

У чересі в нього були дві кулі. Він виїмив їх, оглянув. Одну з них поклав окремо і промовів:

— Отся для нього!...

На душі стало йому відрадніще.

Тенер побачив, що наближаєть ся до нього якийсь чоловік. Порівняли ся. Привитали ся.

— А я до тебе, Василю!

— До мене?

— Та до крамниці.

Почув якийсь докір, що замість сидіти у крамниці, він блукає по селу. Відновів без вагання:

— Ідемо.

Почуття обов'язку взяло верх над власними почуваннями наболілої душі.

Завернув і пішли бистрими кроками до крамниці.

Ледви Марійка вскочила в сани, почала гірко жалувати свого вчинку. Що вона зробила? Осоромила Василя, утікаючи перед ним із чужим поштарем. Озлюбила його на себе за те, що полишила його. І пощо се все? Чиж не краще було піддатися судьбі? Нехай би вже раз було, що би там не було! І що могло би стати ся? Пішла би до Василя? Ну, і щож? Її серце все при ньому. А булаб може загродила собі дорогу до всяких інших думок.

Так жалко їй зробило ся Василя, що трохи не скочила із саниї і не полетіла до нього. Не могла цього зробити. Коло неї сидів поштар, молодий хлопчище і увесь час закидував її питаннями, а як побачив, що вона не дуже то радо відповідає, почав їй щось оновідати. Що саме, вона не знає. Не моглаб переновісти. На його запити і оговідання вона кидала якісь слова, але своєю думку думала.

Що Василь тепер зробить? Чи не відвернеться він раз на п'єгди від неї? Чи не пропаде вся її надія? На закруті обернула ся, але не могла би сказати, чи він стоїть ще на тому самому місці, чи йде і як іде? З якими думками? Тепер то він уже певно і не гляне на неї. Він побачив її раз, пішов за нею, хотів їй розповісти про велику тугу свої душі, а вона насміяла ся над ним. Полишила його і втекла від нього, як від дикого звіря.

А що буде, як він піде зараз таки і заеватає якусь дівчину? Вона не переболіла би того. Сама заперла би собі дорогу до щастя.

Ще більше стала жалувати, що так його полишила на дорозі і втекла від нього.

Коли доїхала до того місця, що мала йти до хати, подякувала поштареві, скочила зі санчат і стапула хвилинку. Йти до дому, чи вертати ся? Піде до хати, то не знати ме, що їй прийдесть ся ще пережити. А лишить ся — не втече від своєї судьби.

„Пропадеш ти, на віки пропадеш! Невінчана підеш до Василя сидіти. Прожене тебе рідний дедьо із хати!“ — шептав їй незнаний голос до уха.

„А підеш у хату — падармо видивляти мені свої заплакані очі за Василем своїм, за своїм коханцем“ — картав її иньий голос.

„Втікай! втікай, доки його не видно!“

„Липи ся! Дівче, долі не втечеш!“

— Що буде, те буде! Долі не втечу! — неначе наперекір останньому голосові, промовила Марічка і почала втікати у верх до своєї хати. Ще

скільки разів обзирала сп -- Василя не було видно. Се дуже стривожило її серце.

В хаті здивували сп. Мала вернути пізно в вечер.

А ти чого так загоді?

Мене щось пуджати стало тай я не йшла.

— Що тебе пуджало? Бог святий при нас!
— промовила мати.

Дівчина мовчала. Їй і так соромно було, що мусіла говорити неправду. Почала кутати ся з матір'ю коло вечері.

Рипнули двері. Увійшов у хату сусід з того верха за потоком. Петро.

Марійка й не глнула на нього. А всеж таки його постать стояла їй увесь час перед очима: Низький, присадкуватий, троха пригорблений на ліво рами; гидкий бут, як стояв або сидів, а вже дуже гидкий, як ішов. І ойдав ся то в сей, то в той бік. А як говорив, кривив дивно лице і тоді нереломаний його ніс якби до боротьби гонив обі свої часті: долішню з горішньою. Старий був. Ще Марічка дитиною бігала, а він уже парубочив. Потім оженив сп. Недавно жінка йому вмерла. Почав заходити до їх хати. Зразу рідко, потім чим раз більше, далі майже що дня.

Говорили в одно про господарські діла.

Дедьо то подивляв його, як то він набільшив свій маєток, то хвалив, як держить усе в руках, то жалував, що мусить без господнії побивати ся.

Вона зразу і в голову собі не поклала, до чого моглоб іти, але як чим раз частіще приловлю-

вала його очі на собі, почала легковажити його, далі бояти ся, ховати ся. На біду була зима — треба було сидіти в хаті. Треба було слухати, як він гугнявив своїм деревляним голосом. Треба було шукати темного місця, де можна було притати ся перед його ласими очима.

А може то їй так здавало ся? Може він і в гадку не клав собі сватати її. І пераз жалувала сю нещасну людину, гидкого каліку, самотного вдівця, що мусів цілу днину сидіти в верху, сам один, без нікого, без сусідів, без наймитів, а настане довгий зимовий вечір — він іде між люди поговорити, розважити своє серце. А вона пусто-дармо бояла ся його, втікала перед ним, ховала ся і насміхала ся в душі з його каліцтва, з його гугнявої мови, з його підбитих очей, переломаного носа — як довгий вечір — одностайне: гу-гу-гу-гу-гу-гу-гу... до плачу, до млюсти приходило ся, слухаючи того голосу. А дедьо, як на збіткы, піддержував розмову. Що урветь ся, він зачинає її на ново; зачепить таким питаньем, що знов якої пів години: гу-гу-гу-гу... в одно.

Отсе все призабула була Марічка, як надумувала ся на дорозі, чи йти до хати, чи вертати до Василя. А тепер знов в одно: гу-гу-гу-гу...

Така пудьга обхопила її серце, що зараз таки під землю сховалась би, щоби не чути того скрипіння.

У печі горить ватра. Сухе смерекове сучче трівчить та мече іскри на цілу хату. Мати крутить ся по хаті і присуває то відсуває горвцікы, обкладає їх жаром, то прикидає дровець до ватри.

Дедьо сидить і пахкає люльку, а гугнявий Петро торочить своє в одно.

Нараз почула щось таке, що заставило її стрівожити ся.

— Вам би пошукати собі господині, Петрику! — промовив дедьо.

Глибока мовчанка залягла хату. Лише ватра почала сильніше тріскотіти.

— Аж ль-ляччч-но мені поду-ду-ду-мати, ч-ч-ч-чи схотілаб м-ме-мене та, що годною бубулаб м-ме-мені госпнно-подницею... — прогугнявів Петро.

Ще більша тишина настала в хаті. Тепер і ватра начеб прислухала ся до дивних слів, які упали отсе в хаті.

Марійка побачила, як звернули ся на неї Петрові малі підбиті очі і зараз таки повернули ся в инший бік. У каглі зашумів вітер і звів із ватри густий клуб диму на хату. Між нею і очима Петра заляг густий туман.

— Свят, свят, свят! — перехрестила ся мати і дивила ся налякана на ватру.

Відставила кулешу, та засунула ватру далеко в піч.

І знов на хаті чути в одно: гу-гу-гу-гу... , та Марійка за думкам про свого Василя, де він тепер, що він робить, що скаже він їй за те, що втекла від нього — не чула слів, не бачила лиця, не знала, що далі говорило ся у хаті.

Не пішла вечеряти. Відмовила ся.

Чула лише уриване сьорбанне хлиставиці, чула час до часу пенависне гу-гу-гу-гу-гу... і знов: гу-гу-гу-гу...

III.

Казьо Загайпольський виїшов сильно подразнений із хати. Дістав сьогодні немилій аркуш паперу: банк поставив у суді висок на оцінку його посілости. Тепер ледви, щоб йому минуло се без халеци. Уже двічі вснів викрутити ся; в останній хвилині розкрутив тих скілька соток, заплатив відсотки за одну рату і справа проволікла ся. І тепер ще можна би так само. Не треба на капітал ні сотика, будуть чекати, але відсотків не дарують. І се найсумніше. Бо хоч куди думай, хоч як крути, не роздобудеш ні сотика.

Бояв ся подумати, що то сталось би із ним, якби так банк справді хотів описати та оцінити його маєток, а потім приступив до ліцитації. В одній хвилині він остав би жебраком. І так він уже давно не є паном на своїому селі: довги мало не в двоє переходять вартість землі і ліса. Тому то так тяжко йому позичити хочби десять корон. Одним словом руїна.

Пан Казьо йшов вулицею, гойдаючи ся в той, то в сей бік. Ішов так своїм звичаєм та ще й розмахував руками на всі боки. Говорив із собою в голос. Звичайно, йдучи на вечірній свій прохід, усміхав ся сам до себе. Сьогодні чорна тїнь вкріла йому очі, самі від себе страшні, хлядацькі.

Роздумував над способа: и ратунку. Але його мозок не бачив иншого, як нову позичку. Лише що не міг найти того, хто позичив би йому. На жидів не було що числити. Хлопи? Від них не вирве. Кождий уже позичив йому своє — тепер викручуєть ся: „Не маю, паночку!“

Ей, якби так він був війтом! Ну, ну!...

На саму думку усміхнув ся Казьо, а його лице викривило ся до хитрого усміху. Так! Одинокий його ратунок — війтівство. Ото би то скакалп, як би він заграв! Лише, що то сьогодні не той народ. То не то він, але й його тато не вдіяв би нічого. Куди не гляне — самі вороги. Богачі не терплять його, бо кождому щось завинив і не віддає. Буде всякий бояти ся, щоб не мусів оплачувати ся. Та ще й тримають із попом.

О, того попа якби то викурити з села! Вже, якби він давав презенту...

Ей, шкода думати. Піп не вибираєть ся на той світ, а села не покине, поки живий.

Казьови почали скакати поперед очи якісь дивні числа, по голові стали шибати божевільні думки, якби то довести до нової презенти. Дві річи були йому ясні: ніколи не давав би презенти молодому попови і... без доброї заплати не говорив би навіть...

— Пусте! — вихопило ся йому з грудий.

На кого він може числити в селі? Отсе важне!

Старав ся зміркувати, хто з нпм? Давніше мав він свою партію, дуже сильну навіть. Всіх зарібників, халупників, що мешкають здовж ріки. Все то сиділо колпсь у кишені його батька, який

тряс селом — все потім і йому йшло на руку, хоч його сила над ними була вже дуже слаба. З традиції його слово, слово дідича, значило богато. Се одна і одинока його партія. Третє коло в громадській раді міг мати, і з третього кола сам міг вийти. Але того за мало, щоб стати війтом. Треба було ще доконче перше або друге взяти. Другого не возьме, бо там Савчукова сила. Там брацтво, там ті, що доробили ся землі на скілька сїп і вже вирвали ся знід впливу двора; на них має безмежний вплив піп. І перше коло понівське. Вони дбають про почесні, гонори. О. Савчук уміє тримати їх при церкві. Можна би лише розбити перше коло і якимсь способом доконче дістати хоч одним голосом більшість. Є їх трийцять. З того десять Савчукових і в день і в ночі — хоч о півночі! З них ані одного не возьме на свій бік. Десять, в тїм вісім жидів, має по своїм боці. Тепер піде боротьба о ту третю пайку. Одинока його надія, що зможе притягнути їх на свій бік пострахом спілки. Івана Руснака вже якби взяв. Танасій також піде проти спілки. Вже два. Ще чотирох. Але тут то й біда. Така дрібничка: чотирох господарів — і через неї готово все розбитися.

Та він мусить найти раду на се!

Тупнув із завзяття ногою. Ішов перед себе без ціли, але нараз нагадав собі, що сьогодні ждала його ще робота. Та краще й не думати про неї. Мав забирати ся до головного атаку на спілку: Виграє або програє — від того залежить його доля.

Бо від якогось часу починав чим раз краще

розуміти, що буде на піску. Рахунок добрий і правдивий, але лише до тої пори, доки він має вплив на третє коло. А має його лише доти, доки не зліцитують йому хати й останнього кусника ліса. Цілий вплив його на село основуєть ся на традиції впливу дідича на тих, що жили з двора. Добре сказано: „жили“. Бо хто тепер може жити коло нього, як він уже сам не має з чого жити? Сам живе на довги. А далі й того не стане; вже не то, що ніхто йому й сотика не позичить, але й мук не дадуть до грошей. А всеж таки вплив його в селі є.

— Та нужденна голода, — думає, — так привкла до нашого канчука, що і п голову собі не покладе, що в мене нема вже над ними сили. Але я те чую, що се до хвилі, доки в мойому дворі не засяде який жид, або, не дай Боже, який Г'уцул.

Почав рукою подити по лиці, неначеб очи протирив, а потім вимахувати нею, якби проганяв мару:

— Е, ні, де сього не допущу. Не можу дати вирвати собі свого добра. Колиб лише відложити катастрофу ще на один рік, я би вже не журив ся.

В його голові був уже цілком плян, як перш усього розбити спілку. Не допустити до витворення сили, яка вихопляб йому із рук третє коло. Мало того! Він счинив би у селі розбиттем спілки такий заколот, що потім повів би всіх, куди би лише задумав.

Потім ще треба би дукарів пересварити. А! Не така се тяжка річ: кождому війтігство обіцяти, кождому показувати, що найциріщій його

приятель найбільш йому стоїть на заваді. Нехай лише косо глянуть на себе, вже половина праці.

Якраз переходив попри хату Михайлюка.

— Може би вступити?

Хвилину вагав сп. Він вибирав сп до сього „махера“, але хотів ще перше зайти до Гершка. Мав девчо ще переговорити, але дуже таки припізнив ся. Там, здасть ся, вже сходять сп. Краце Михайлюка післати. Нехай заколотить воду, а він піде вже на готове.

Зайшов.

Застав його при парстатї.

Михайлюк схопив ся зі свого стільця, виїшов на середину хати, зігнув сп до попса і поцілував пана в руку.

Панич Казьо усміхнув ся вдоволений і буркнув щось під носом.

Михайлюк приставив паничеві крісло і просить його сідати.

По хатї увихасть сп молода жінка Михайлюкова. На ліжку лежить мала дитина. В руках тримає пипку і мнє її крізь сон в устах. Нараз розплакала ся. Молодиці підбігає до неї, встромлює пипку у горня молока — дитина не перестає плакати. Тоді мати розщипаєть ся, добуває грудь, кладе дитину в колиску та починає її годувати. Приспляє. Якійсь час дитина не заспокоювала сп — потім замовкла. Вспула.

— Біда, Трофиме, — зачал по довшій мовчанці панич. — Ледви, чи буде для тебе яка рада. То, що ми говорили — знаєш? Пуста наша бесїда!

— Ей, але? Чому?

— Ади, ліс таки рубають. А як дістануть гроші в руку — пропала наша надія. Не ми будемо мати силу в селі — Василь Руснак і його спільники.

— Ой, то біда раз, біда!

Знов мовчанка.

— У Гершка сходять ся вже люди. Вже світить, — зачинає знов панч.

— Відай, що сходять ся.

— З бутна будуть також?

— Може й будуть. Повинні бути.

— Скоч-ко, Трофимку, та переколоти.

Трофим усміхнув ся. Йому не першна таку роботу робити. Не треба великої паради. Дві слові і вже розуміють ся.

Але на сей раз треба було Трофимови підмоги:

— А ви, паночку? — поспитав глядячи зпід брів.

— Піду, але хочу вже, як закипнть. Щоби не впадало в очи.

— Знаю... Вже розумію.

— Я троха приляжу, бо смн трудний.

— Нічого, паночку, лягайте.

Почав кінчити роботу.

Казьо підійшов до Трофима і промовив:

— Ідиж та шепни Гершкови, най не жалув горівки. Най дає на борг, кільки хто схоче. Я за годнику буду там.

При сих словах кинув ся на ліжку, вложив ноги на поруче, а під голову заложив обі руки. Відразу заплющив очи та немов би дрімав.

Тим часом Трофим загорнув ся і вийшов. Чутти були скриніт його чобіт на снігу.

Хату залягла тишина. Лише шкребтання бурішки перебиває її. Нараз Казьо отвирає очі і мовить:

— А ти, Гафійко, дужа?

— Дужа, паночку.

— Не лячно тобі зо мною?

— А най преч каже ся. Або то ви що? Вовк який, чи що?

Казьо не відвертає від неї очий. Чує, як жлівчики починають йому сильніше бити, кров підступає до голови. Водить очима за кожним рухом її руки, бачить, як вона кине на нього погляд і знов займеть ся роботою. За кожним разом його якби жаром обсіпало. Лице Гафійки також вкриваєть ся румянцем.

— Гафійко...

— Кажіть...

— Дурний твій Трофим.

— Чого, паночку? — співає-говорить Гафійка.

— Що він так лишає мене з тобою.

— Не дурний, паночку.

Кинула на нього в перелеті очима і він перехопив у її погляді утаєний огонь.

— Я кажу, що дурний. Хіба, що хоче того.

— Трофим нічого не хоче.

— А ти?

— І я нічого не хочу, — промовила і усміхнула ся.

Казьо не зводив з неї очий. Бачив, як біла сорочка хвилювала її на грудях.

— Гафійко! Тікай! — крикнув Казьо. — Тікай, доки я не встав.

— Куди му тікати зі своєї хати? — Ви втікайте, як вам тут вудно.

— Ти мене гониш із хати? — крикнув Казьо і схопив ся з ліжка. — Ти мене? Чекай но ти, чекай!

Кинув ся на неї і зловив її за рамена. Вона підвела ся і почала боронити ся. Відтрутила його дужими руками до ліжка. У ньому загоріла пристрасть. Дотик її тіла ще більш його подразнив. Прикусив уста, внив ся в неї своїми очима і лагодив ся до нападу. Гафійка теж не спочивала. Засукала рукави від сорочки і показала йому дужі, жилаві руки. Казьо слідив за кожним її рухом, і як побачив голі її руки, скочив до неї, напружив усі свої сили і зловив її, мов кліщами. Зачала ся між ними завзята боротьба, серед якої Казьо здув каганець. Зразу бороли ся потемки. За хвилю очі їх привикли до сумерку. В хату залітало світло місяця і розяснювало її троха. Почув ся удар. Гафійка кинула Казя на ліжка. Та він у ту мить вхопив її за плечі і приссав ся устами до її розпалених губ.

Не відривала ся...

Він спаленів огнем жадоби, почав кусати її горячі уста...

У коршмі Гершка було дуже глітно. Найбільш чутти було голос Михайлюка. Він стояв недалеко шинквасу, держав пляшку горівки в руках і наливав раз по раз своїм приятелям.

— То, ади, братчики, я вас частую, таї самню із вами, що сте були слухняні, таї мали папцький розум. Що сми вам казав та приказував, то, ади, яка вчинила ся правда. Руки свої зробили в Василовому бутинї таї що заробили? Бачив із них хто грейцар за цілу зиму? Не буде в них чим полатати дїр, що придбали коло Василя.

Фляшка кружила докола і наповняла чэркн.

— То настали такі, що хотїли бути стэрші ва громаду. Таї не довге було їх панованне. Ми чекали і дивили ся, а тепер прийшов наш час веселити ся. Пиймо, братчики, щобн нам було ще веселїще на душі, як нам с. Я вас буду сьогондн гостити, бо сам сми веселий. Дуже менї весело на душі. Були такі, що вчинили мене перед вами брехуном. Збрехав — хто збрехав, лише не я. Гершку, став око горівки. Що то така флящина. Як пити — то пити! А хто заробив у Василя, най також напиваєть ся.

Кивнув у той бїк, де коло вікна сидїли спільшкн. Один із них ударив нястуком у стїл і крикнув:

— Гершку, снп і менї око!

— Ади, братчику, яких маєтків придбали в бутинї! — васміяв ся Михайлюк. — Готов сми зарути гіренько, що сми втратив добрий заробок. Пиймо, братчики, з грижі, що нас минули маєства.

Говорив жалїбним голосом.

— Буде їх, тих статків-маєтків, що їх не переносити, не перевозити, стїльки їх буде! — говорив далї розжалоблений.

Товариші бухнули грімкєм сміхом. Один підхопив.

— Щоби за такі статки, за такі мастки не видати, не чувати, щоби їх піде а піде не було.

Гершко поставив око горівки на спільницькому столі і поспитав:

— А хто буде платити?

— Я плачу. Запиши мені! — промовив той, що казав дати.

— Записати?... Добре, запишу! — мовить Гершко скрививши ся. — А коли в нас виплата?

— А тобі на що?

— Як на що? Хочу зигти, доки буду чекати на гроші? Не гія ждати, я хочу таки тепер.

— Гершку, сюда! — крикнув Трофим, виймаючи капшук із грішми з череса і кидаючи його в бренькотом на стіл. — Сила я плачу?

— Чого вам квапити ся? Або ви вже не мете пити?

— Гершку, сюда! — крикнув ще голосніше Трофим. — Я в бутні не робив, заплати не жду, ауж ти, жиде, не схочеш давати на письмо! Берп гроші! Я не маю ні з ким такої токми, щоби свій пай брати, як не буде вже з чого.

Виймив десятку і дав Гершкови.

— Братчики, пиймо, доки в нас стане грошій. А ти, Гершку, досипай, і не питай за гроші. Є ще в мене побренькачі. — І потряс капшуком аж голос пішов на всю коршму.

— Я вас, пане Трофиме, за гроші не питаю. Щоби так усі платили, як ви. Ви в мене ретельний господар.

Герико говорив се і сміяв ся в душі із своїх слів. Йому самому Трофим Михайлюк завинив чотири сотки. Та він спокійний за гроші; записав ся з ними на ґрунтї.

Увійшов до коршми Казьо.

— Як гостили? — крикнув.

— Гарзд! Як ви, паночку? — поспітали ся з усіх боків чемні запити на привіт.

— Мирно.

А відходячи до сього то до того, кинув від нехочу:

— Що бачу? У вас храм сьогодні? Кажуть, що людям біда, а цілі ока на столах.

Михайлюк вийшов на середину хати і поцілував Казя в руку. Дідич спитав його:

— Як дужі, Трофиме?

— Мирно, панчику, та не дуже! Ади, пемо з жури, що сми потратили великі заробітки. Адіть, паночку чемні та добрі, бутинці зійшли в село та оками шють божий трунок. Чомуж не пити, як заробили мастки. Міркую собі: хиба ми гірші за них? Шють воли оками, мемо і ми пити: вони з радощів — ми з жури.

— Кому Бог дав розум, — мовить Казьо, — той заробляє, а кого хотів покарати, тому й надію на заробіток відобрав. А ти чому, Трофимку, не приставав до бутина, як тебе тягнули?

— Бо сми не гадав, що мені Герико буде писати від раз нові ока горівки на рахунок, як стану до бутина. Ади, заплатив сми з гори, то сми вплив, а що ще нашо до почи — плачу, наї знає вражий син!

— А ти, братчику Трофиме, не шукай собі ключки! Не ти пши при мойому столі, не ти меш платити. А нашими заробітками ти не жури ся, я тебе завтра покличу на баль, будемо балювати ся! — крикнув від того стола Семен.

— А я таки прийду. Лише від тих завтраків то мені очі вилізуть, тай не діжду ся.

— То у вас бизівно завтра виплата? — спитав спокійно Казьо, пристунаючи до Семенового стола.

— Мусить бути вже раз виплата! — промовив із злостью Семен.

— Доки мемо чекати на гроші?

— То вже яубліки на все село, що робимо ледви не цілу зиму за пусто та дармо.

— Я то вже давно говорив, — дражнять далі дідич.

Поспипали ся жалі на Василя і на спілку. Коли відчинили ся ще раз двері і зпоза пари, яка бухнула до сінниї, яказало ся лице Микола. Василевого помічника, в коршмі чути було один голос обурення й обжаловання нових проводирів, що то позгонювали людей геї на чанщину, а самі господарюють грішми, як знають.

— Я би тебе, Семенку, заставив до тих гроший, які ми маємо. Що би ти вдіяв? — промовив Никола, привитавши ся загально. Він чув усі сильні паяди на спілку.

До Семена підійшов Трофим, зловив його за шию і поцілував:

— А я тобі, Семенку, братчику, не казав: ти спитай, який то буде рахунок? Я тобі, братчику,

не порог, ані нікотрому із нас, лише мене боліло серце, що найшли си мудрагелі тай хочуть вигулити в нас вашу силу, а ваші діти пугити з торбами. Давай, братчику, сїдаймо вкупі і мемо пити при одному столі.

Тимчасом зісунули вже столи і з двох зробили один.

— Мемо журу свою зшивати: ви, що сте дурно працювали, ми, що дивимо ся на нашу біду.

Ще раз поцілували ся і почали тручати ся припзно чарками.

— А на тих мудрагеликів, — мовить далі Трофим, — мемо добирати способу.

— Віді би сте добирали способу! — гримнув Никола. — Не знати, яке кому право мішати ся в не своє діло!

Але ледви се сказав, зараз таки жахнув ся. Бачив, що сам він серед ворогів спілки.

— Гершку, що казали косівські купці? — спитав Трофим, крикнувши від свого стола на цілу хату.

— Казали, що вже пан Василь Гуснак не дістане більше муки.

— Чусте? Не досить, що не платить, ще й піст вам буде робити! Ще вам мало? — спитав Семенових товаришів Трофим. — А то сякий такий гадас, що то його діло! Ні, братчику, то, соколику! — громадське діло! То з громадою справа, любчику мій солоденький. „Віді би сте добирали способу“, він тобі вгатить. То, братчику, громада! До біди не меш її вислати!

— На громаду є громада! — промовив загадочно Никола.

— А я би тобі, Трофиме, не дуже радив задирати ся з Николаєм! — промовив Казьо. — Пан Николаї писар Січи — а ти з Січовиками не жартуй!

— То, панчику, святити би ся ваші слова, було колись, та минуло. То був колись Василь Руснак, легінь на всі гори, кошовий Січи, а сьогодні хоч він кошовий, та Січи вже нема! Адить, паночку, отсе все Січовики і Семен, правда Семенку?

— Правда, Трофимку! Був сми колись дурний, носив сми ленту, бо сми гадав, що аж тепер настане рай на землі.

— А ти, Юріштанку, Січовик?

— Він іще й тепер четар.

— Дідька лисого, — буркнув Юріштан.

— Таї усі вони Січовики, — мовить далі Трофим. — Ти, братчику, не жури ся. Як бих знав, що ти ще лишиш ся при Січи, не пив бих з тобою сеї чарки! Гадаси, що сми вже забув за то сінце, що ви мені розкинули в травичку? Ей, братчику, як аби я мав тебе ще зловити на своїй царинці... Але то вже я того не діжду. Ваш кошовий, дав би йому Бог здоров'я, той то вас ісправив, той то вас підголив, той позбиткував за всіх нас. Бог святій знає, що діє. Як уже зішло на кого кару за гріхи — то добру.

Николаї, що прийшов був боронити Василя і спілкового діла, став тепер, не знаючи, що має робити. За спілку лишили говорити, а причепили

ся до Січп. Чого? Січ справді, якби її й не було. Але тим більш його заболіло, що знущують ся над товариством, на яке молодіж поклала великі надії.

Він сидів при склянці пива і давив гнів у душі. Нарешті не втерпів:

— То ще за скоро правите панахиду по не-біщковп. Ще ви побачите його при житті. То як один, другий випишеть ся, то вже гадає, що товариство не буде без нього. Що вже, ади, розсипасть ся.

— Коби так що, як збиткувати! Лише що то вже тепер знаємо, кого шукати! Правда, братчику Семенку! — питаєть ся Трофим.

Семен мовчав. Щось чи шукав у голові давніх споминів, чи соромив ся, що його можуть тепер Юдою-Скаріотом називати. Згадав, як то вони присягали собі побратимство, як писали ся до Січп і мовчав.

Тим часом Никола допив своє пиво і запла-тив. Не бачив потреби сидіти довше. Сам він тут нічого не вдіє, а ще чого доброго — то й обірвати не тяжко. Вийшов із коршми.

А там тепер настало загальне братаннє: Трофим і його противники спілки еднали ся з Василевими спільниками. Одні припивали до других, а з кожного слова їдь злости спливала, а стріли затросні літали в коршеміій задусі, переповненій сопухом горівки, гризькою вонею людського поту, дикими вигуками розбішеної юрби.

— Розбити! Розбити ту кляту спілку!

— А як розібем?

— То що? Хто буде плакати?

— Най нам платять. Най за все нам поплатять.

— Чекай, небоже, як ріка попливе горіщами.

— То великі гроші! Не мемо дарувати!

— І ти, Андрійку, робив у бутині?

— Та що з того, що я робив, коли грошей не дістав.

— Ти собі, братчику, вибий із голови, щоби тобі хто твою втрату поповнив!

— Ади, бартка!

Грізне слово впало! То тут, то там блиснули над головами бартки, одна забила ся в розмахом в ослі. Гершко прилетів:

— Панове господарі! Що вам винні мої ослони?

— Ти, жиде, найбільш винен! — гримнув Трофим.

— Герсти? Я винен? Що ви таке верзете?

— Ти чому не брав того бутина? Ти зготовив отсім усім людям загибіть.

Гершко поглянув здивований. Він знав, що може й йому обірвати ся.

— Пана Загайпольський? Що я тут винен? Кажіть ви!

Казьо сидів мовчки і чекав на свою хвилю. Почув, що вона надійшла.

Гершко підійшов до нього і шепнув:

— Може би ви їх так уже... — і додав ледви чутно: — за двері...

Казьо Загайпольський встав за стола і промовив у весь голос:

— Панове господарі! Панове!

Не міг відразу запаанувати над розбурханими пристрастями. На його голос одні других приводили до спокою:

— Тихо, Казьо говорить.

— Чуєш, паннч щось ме говорити.

— Йй, на дідька менї паннча!

— Тихо там, тихо! — кричить Трофим.

Тепер Казьо добув голосу що сили:

— Люди добрі! Що тої всеї бесїди? Що сми направите?

— Правда...

— Пропзло, як камінь у стромпну.

— Не пропало! — поразив усіх своїми словами Казьо. — Я вам кажу: не пропало! Нічия праця не сміє пропасти. Одно лише може пропасти — що Бог схоче забрати до себе. А між людьми ніщо не пропаде. На людній є спосіб, є суд...

— О, що вже на Василеви пошукаєш у судї.

— Дедьо не відписав на нього і грядки.

Казьо вичекав. Ще скілька окликів сумніву, врешті він заявив:

— А я вам ручу, що не пропало ніщо.

Почали слухати його уважно.

— Хто каже, що пропала ваша праця?

Ніхто не хотів сього казати.

— Бачите? самі не вірите, щоб могло вам що пропасти. І я вам кажу, що ані сотик вам не сміє пропасти.

— Дав би вам Бог, паночку, здоров'є!

— Бодай ви жили довго між нами таї панували!

Пішли нові чарки горівки в рух. На сей раз на кивок Казя, що дав ним приказ Гершкові.

— Підете до Василя: плати!... І то таки: плати, не крути! Не гай ся і не воловody нас! Він вам бизівно не заплатить! А тоді ви не підете до роботи. А я вам одно поможу: буду старати ся примирити з вами Танасія або Івана. Або й обох разом. Вони переймуть бутни — вони вам запла- тять за вашу працю, вони будуть вам далі платити.

Тручали ся з ним чарками, по руках його ціду- валл.

Нова надія, вже навіть певність вступала в душу кождому.

І ті, що досі не робили в бутині, раділи на- дїєю на заробіток.

Із коршми вийшов пан Казимир Загайполь- ський дуже вдоволений. Мав те вражіннє, що по- ставив на своїому. Такий полишив настрої, що ледви чи верне хто з тих, що були в коршмі, на- зад до роботи.

Ішов під верх — до Танасія. Тепер найваж- ніще, щоби того старого діда взяти в руки. Ішов так завзято, що засавав ся. Станув і обернув ся до ріки.

Його зір спочив на зимовому краєвиді освіт- леному блідим сяєвом місяця. Долини між горами і потоки потопали в тасній пітьмі, верхи гір сріблили ся в світлі, іскрила ся на них снігова габа. Розсіяні по верхах і збочах громади смерік блукали у місяшному сяєві, немов тіни гірських духів.

Із уст здивованого Казя вирвав ся оклик радості:

— Пся-кров! Гарна піч!

Але рівночасно пересунула по лиці хмарка недоволення.

— Там Ксеня чекає на мене, а я замість щоб іти до неї, мушу дерти ся кудись по верхах.

Згадавши про ^Тню, він троха помаркотнів. Події сьогоднішнього вечера станули йому ясно перед очі. Що він зробив Трофимови? Забрав йому жінку і то тоді, коли Трофим пішов розцибати ся за його ділом. Як воно склало ся те все? Гафійка йому давно подобала ся, але він не важив ся заціпати її — бояв ся сильного Трофимового плятука. Що тепер буде? Чи Трофим дізнаєть ся?

Не докір сумління — тривога, звичайний страх обхопив його.

— Ануж виявить ся все, — подумав Казьо, — і Трофим не лише що мене може потурбувати, але ще поспеє цілу справу зі спілкою.

Він знав, що на Трофимове слово не можна покладати ся.

— Се хамелзон, — думає Казьо. — Сьогодні так, завтра инакше, як йому ліпше, як вигідніше. Се дуже небезпешний чоловік. Тепер він зо мною — робить, що кажу і хочу, ануж дізнаєть ся, що я вліз йому в дорогу і піде проти мене?

Бачив уже в душі, як Трофим еднеє назад усіх до спілки, як не йому, але Василеві він стає до помочи.

— І все через дурну жінку! Треба було мені лишати ся з нею?...

Нараз усміхнув ся, любуючи ся спомином:

— Але солодка! крепка жіночка. Цікаво, як тепер буде зо мною говорити?

Почув велику охоту лишити ся ще раз на самоті з нею. Не знати, чи так справді боронила ся, чи лише огню додавала? Ще чув на своїому тілі силу її рук. Як його крінко зловила. Здавало ся, поторощить кости своїми пальцями.

Тепер почув, що рука в одному місці болить його більше, чим деінде. Почав приглядати ся і побачив сильні знаки зубів:

— Ач, як укусила! — не то зі злостю, не то в любовстю промовив. Бо гнів чув до неї за си-
нець і любий спомин викликала згадка.

Звертаючи в сутки, що вели до Танасієвої хатц, подумав:

— Як воно склало ся несподівано! А добре було! Не треба на неї забувати.

По хвилі почув, немов мороз перейшов йому поза шкурую:

— Лише, як усі рахунки заведуть його, а він ще й про се дізнасть ся, що буде? Бо що я при його помочи можу стати війтом — се певне, але що він ніколи писарем не буде, се ще більш певне, як що!

Танасія застав у хаті. Якийсь був непривітливий. Всі запити про домашні справи збував ні сим, ні тим. Врешті Казьо почав про діло:

— Пора тепер узяти в свої руки то, що інші закапарили.

— Ага... — буркнув Танасій.

— Щож ви на се?

— Ніби що?

— А про той бутни?

— Якний?

— Спілковий? Що то Василь Руснаків зачав, а тепер розбиваєть ся.

— Розбиваєть ся? — промовив Танасій таким голосом, неначеб говорило ся про щось таке, що його цілком не обходить.

— І щож ви?

— А щож би я?

— Я думаю, що тепер на вас черга.

— Угу...

Казьо не знав, як заченити. Чув те, що повинен викликати зацікавлення у Танасія, але ціла дотеперішня розмова як раз не дуже вела до того.

— Я чув, — пробує ще раз, — що ви хотіли рубати той бутни.

— Котрий, паночку? — питає Танасій, якби з просоня.

— А той, що то спілка рубас. Ви мали також на нього охоту.

— Я?... О, ні!... Я на таке не лакомий.

Хвилини мовчанки.

Казьови взагалі було тяжко говорити з Танасієм про сю справу. Його співбесідник не проявляв ні найменшої охоти хоч троха зацікавитися розмовою. Навіть показував йому пехіть до порушеного питання. А тут ще одна була перепона. По хаті вештала ся Танасієва Марічка. Казьо

якби в перше в житті побачив її. На його голову налетіла хмара нових, далеких від діла думок.

Здавалось би, думав, що знає кожду дівчину в селі. А от — не знає. Що за стан у неї. Яка росла, яка гнучка, яка кругленька. А лице рівне, біле, гладке! Де вона така чічка виплекала ся, що він її не знає? Ледви, чи й бачив!

Марійка лоралась коло печі. Біле її лице вкрило ся здоровими румянцями, кров трохи в них по трисне. На чоло нависли буйні звої яєного, золотого волосся. Очі у вечірніх сутінях горіли із під рівних брів, як два огні. Ходила скорим кроком, вигинаючи ся в поясі. Її рамена говорили про велику силу.

Казьо задивив ся на неї і забув, за чим прийшов. Говорив із Танасієм, а дивив ся на дівчину. З Танасієм не доходив до ладу, від дівчини очей не відривав. Нарешті розмова урвала ся. Чути було лише прудку ходу дівчини; її постать мигала по хаті.

— То ваша донька? — поспитав Казьо, зазираючи віддих у грудях.

— Мол й не мол. Людська буде.

— То може тебе, дівонько, Васпль сватав?

Не було відповіді. Лише Марічка кинула на нього гнівним оком. Чула ся в тому погляді велика образа, яку завдав дівчині Казьо своїм залитом. Він зрозумів се і хотів чим скорше затерти вражінне своїх слів. Говорить:

— А я до вас, пане Таласію, за ділом.

— Му слухати...

— Тепер пера, щоб ви подали собі з Іваном руки.

— З яким Іваном?

— З Руснаком.

Танасій дивить ся перед себе і не знати: роздумус, чи се можливе, чи вже рішив, що шкода заходу.

— Треба, щоб ви оба взяли бутин у свої руки, уратували працю тих бідаків, що працюють уже пів зими, а з тим щоб забрали заробок, який вам повинен належати ся.

— Шкода, паночку, вашої бесіди! — врубав Танасій.

— Алеж, пане Танасію! Уважайте, що пускаєте з рук добру нагоду. Спілка зачала рубати, тепер не буде далі. Ви моглиб перебрати. І за малий час заробите великі гроші.

Мовчанка.

— А треба, щоби ви з Іваном разом станули, бо як підете окремо, не буде обом добра. А ще й то вам треба тямити, що ті, з якими ви тепер підете будуть вашими сторонниками. А що я хочу вас звести до купи — і я буду вашим спільником і сторонником.

Танасій подивив ся на нього з пожалуванням. Йому шибнула крізь голову думка: „Ану, скільки би ти міг дати до спілки? Бодай десятку?“, але не висказав її в голос. Лише встав і трохи не тушнув ногою та промовив:

— Я, пане, доки життя мого, з Іваном Руснаком у спілці не буду йти, а того бутина також

не му рубати. Ось вам моє крайнє слово. Шкода бесіди.

У його голосі чула ся така рішучість, що Казьо не пробував переконувати. Не знав, що йому робити. Повинен був і собі встати і вийти, але тримала його в хаті та дивна постать, що пересувала ся йому перед очі. Програв справу зі спілкою, хотів бодай навязати з тою дівчиною, що в сій хвилі видавалася йому цінніщою і вартіивою за цілу спілку. Бодай познайомитись. Обмінятись словами.

— Іди, Марійко, поклич нею, — перебив його роздумування Танасій. Він в одній хвилині зміркував, що дість ся в душі паннча.

Марійка вискочила з хати.

Поврощав ся і Казьо, виходить — по дівчині як слід замів. Стояв у долину — нема. Де діла ся? Куди пішла? Тут щось несамовите. Ігій!

Годі було довше стояти. Поплів ся п'яною ходою від хати в потік.

— Слава Ісусу-су Христу! — почув Казьо голос коло себе. Ще постаті не бачить у п'їтми гочі, а вже пізнав по привіті, хто се.

— А ти куди, Петре?... — На віки слава!

— Гу, гу, гу, гу...

Казьо впрозумів із тої бесіди, що Петро йде до Танасія.

— А ти чи не сватаєш там дівки? — кпнув, щоб щось сказати.

— Нише зна-аю ччччч дат-да-дуть... — прогугонів Петро.

Казьо спинив ся.

— Що? Ти сватаєш у Танасія дівчину? — крикнув здивований Казьо. Йому нараз усе прояснило ся. Отсей Петро, отся почвара, сватає Танасієву доньку! Отсю, що він трохи очий не видивив за нею! Думалось, що кинеть ся під першим вражінням на нього і вобє його. Таким страшним споневаженнем видавалась йому можливість отсього подружжя. Але як блище призадумав ся, сам собі дивував ся. Що се його обходить? Коли дівчина хоче, а батько не противить ся — що се його обходить!

А всеж таки його се дуже потрясло. Він так собі снитав на вітер, а тут і найвиов ся жечих. От, із ким має проживати ся гарна і ставна дівчина.

„А чиж не краще?“ — пролстїла йому крізь голову нова, смілива думка. „Аджеж за таким чоловіком то житте остогидне!“

І вже цілий плян, готовий, зарисував ся у його голові.

— Щож, щастя тобі Боже, Пестрку! А ти зайди завтра до мене. Я маю щось із тобою поговорити. Скільки ти маєш поля?

— На ддддва-на-на-цятеро сесї-сїн.

— А ще би тобі треба?

Петро усміхав ся неясно.

— Во-во-возь-меш у Танасія, — дражнив його Казьо.

Петрови очн заіскрили ся.

— А якби так ще?

Не знав, що сказати.

— Прийди завтра до мене. Поговоримо.

— Ні-ниї-ниї-чого. Пшипрйду.

Постоявши хвилину на місці, почув, що в ноги йому сильно студено. Став тупати шми, але вони неначеб задубіли. Пустився бігти, щоб розігріти ся. Спершу не думав, куди має тепер іти. Щось розкішного почувало ся йому в душі. Та свіжа, здорова, постать захопила всі його думки. Яка вона принадна! Що то всі ті, що він їх знає! І де вона така викохала ся. Як заховали її до того віку перед його очима! Аж дивно, що він її не бачив скорше.

Нагадав собі, що тепер йому дорога до Ксенії. Скривив лице. Дивно, як йому нараз відпала охота до сєї молодиці. Тепер найрадше пішов би до хати і переспав сяб вигідно. Що йому завтрішній день припесе? Чи не краще булоб відпочити добре. Але то пуста бесіда. Дома жінка. Требаб ще певно переговорювати. А охоти в нього до того нема пі найменшої. Хоч нє хоч — мусить іти, куди наставив ся.

Місяць освічував йому дорогу. Йшов так, як би в днину. Сніг іскрив ся під ногами. Фоя смерік, обсіпана грубою верствою снігу, вся неначеб у брилянтах. А як зачешить її, посплеть ся йому під ноги велика сила тих хрусталів. Деколи стрепенеть ся, стрівожений дивним якимсь лоскотом, — то дерево трісло від сильного морозу. І знов тиша. Лиш його чоботи скрпелять на змороженому снігу.

Ксеня ждала його, як звичайно, з вечерю.

Була знетерпелива ся. Ніколи так не приївнював ся.

— А я вас, паночку, жду таї жду. Коли вже Козьма пішов на варту, а я сиджу сама таї вже баную, що не прийдете.

— От, бачиш, прийшов.

Відповідь її трохи її не розважила. Дипить ся на нього — якийсь такий хмарний. Сїв на краю ліжка і держить капелюх у руках. Щось якби мав далі йти.

Замість своїм звичаєм ставити вечерю на столі, вона підійшла до нього і пригорнула його голову до своїх горячих грудий. Приймав байдуже її пестощі.

— Чого ви, паночку, май зажурили ся? Я вас до серденька свого пригортаю, а ви, якби відвертали ся? Чи не хочето ви, панчику мій солоденький, покинути мене? Соколе мій милий, чи вже я не навкучила вам?

Більш із привички обіймив її рукою в поясі і пригорнув до себе.

Ксеня взяла з його руки капелюх і поклала на стіл. Сама скочила йому делікатно на коліна і обіймила його за шию.

Уже мав устами своїми вшити ся в її білу грудь, коли нараз його зір упав на друге ліжко.

— Козьма! — блиснула йому несподівана думка крізь голову.

Почав приглядати ся ближче — справді Козьма. Що за біс. Аджеж се його власна дитина, був би присяг, що хлопчик подібний до нього, як дві каплі

поди, аж тут нараз із цілої тої подібности виринає Козьмина голова. Ще якби Ксеньки! То буває, що дитина раз до батька подібна, раз до матери, але то викананий Козьма, Ксеньчин чоловік. Щож значило все те, що вона його обріхувала три роки, дурила, обманювала. Отже вона знала, чия се дитина і підшила ся. Він уже відписав на хлопця десять моргів і ще десять обіцяв.

Почув на своїх устах поцілуї Ксеньки і здавалось йому, якби пересунула ся через його лице жаба. Таке щось слизьке, таке огидне. В одній хвилі схопив ся і Ксенька унала на землю. Кров бухнула їй до лиця. Пальці скорчились у дужий п'ястук. Ледви погамувала себе, щоб не зробити з паном, що зробилаб із Козьмою, якби її так кинув. Але отямилася вмить. Знала, що пан тепер чим раз більш поздержливий у своїх обіцянках, і то, що вже обіцяв був давно, якось не лізе йому крізь горло. Станула покірливо перед нього, дивить ся, як він відійшов до вікна і задумав ся. Сльози сплили їй во лиці — слези з превеликої злости і жалю. Ледви поздержала стогони. Здавила їх, бо знала, як він не любить її плачу. Та він таки почув.

— Вже знов? — спитав остро, повертаючи на неї свій зір. Був такий хмарний, що зараз успокоїла ся.

Пішла повільною ходою до тої хати і внесла страву. Поклала на столі. Коли дзенькнула тарілкою і вилками, Казьо, не відвертаючи ся від вікна, промовив сухо.

— Сховай то. Не буду їсти.

Не питала, чому не буде. Що стало ся йому? Зібрала мовчки все і сіла в куті на ослоні.

Минали довгі хвилини. Тишину в хаті вереривав острій голос цвіркуна, що цверкотів під печю. Здавалось, що се одиноке живе сотворінне в хаті.

Короткий погляд на страву викликав ще більше обмерзінне у Казя. Що вона могла йому зварити? Якись огидні голубці — що то й не глянув би в хаті на них! А тут і їв і їв і здавалось йому, що нема ліпшої страви. Як міг він до того дійти? Любаска удержує його! Пана! Дідича! А він за те бавить її дитину, виціловує, пестить, воно слянить його, микає йому волоссе, вуси, обдарує його нераз, що мусить передягти ся в Козьмине платте.

Така лють навала його, що не міг встояти. Схопив ся і виїшов, не промовивши ні слова, не глянувши навіть на Ксеню.

На дворі почув, як обхопила його морозна струя вовітря. Станув веред хатою і не знав, куди йти. Пішов би до двора. Але як згадав, що там чекає жінка на розмову, а він не має таки ані раз їй що сказати, стратив цілком охоту показуватись їй на очи.

Пішов перед себе. Довго блукав без думки. У його душі родив ся безмежний жаль до себе за змарновані свої літа.

Колись він був тут дідич, мав силу, повагу, значінне, — тепер усе те стратив. Змарнував ціле життє. Протратив ліси, волонши, ґрунта, оженив ся, протратив маєток жінки, з жінкою життє не

мав, дітий не діждав ся. Видалось йому тепер, що стільки його щастя, що не лишить якогось жебрака на нужду. Не було в нього стільки матеріальної сили, щоб полишити дідичем якогось там молодого Загайпольського. Вдоволив ся тим, що мав тут і там по селі своїх синів — самих синів! Батьківське почування було заспокоєне.

Згадка про се вивела його з рівноваги. Скипів від досади.

Який страшний обман! Він платив, царпки записував на „свої“ діти. І треба було, щоб аж сей хлопчище отворив йому очи! Сеж рішучо не його син, лише Козьми! Що за біда! Щоб його аж так обдурювали? Ні, не стерпить сього. Піде розмовить ся. Не будеж сяка-така сміяти ся із нього.

Із сею думкою завернув до Козьминої хати. Ішов хутко, щоб не чути кріпкого морозу, який потис з усею сплюю.

Світло в хаті погасло. Думав, що двері заперті — ні, відчинені. Поглянув по хаті — Ксенька лежить розгорнена на ліжку. Спить.

Вже хотів крпкнути і збудити її, але голос задавив ся в горлі. Стояв, не знаючи, що діяти. Пізно було. Вже далі північ. Не було що робити, лише роздагти ся й лягати спати.

Лежить увесь продроглий і дивить ся перед себе. Його зір блукає понад високим верхом, що стремить просто вікон, по тім боці ріки. Як раз виплпв понад той верх місяць, а дві хмари іграють ся з ним. Раз одна, раз друга вкривас рубець його. Зрештою ні хмаринки на небі. Ясні

зорі на чорному темному тлі вказують, що буде над ранком тріскучий мороз.

Ураз із почуттем студенї, яка потискає на дворі, за вікнами, він любить ся чудовим вражіннем розкішного тепла. Горяче тіло Ксенї огріває продроглі його ноги. Чи він присунув ся до неї, чи вона до нього пригорнула ся? Він рішучо ні! Отже вона. І яка їй охота остуджувати ся до його зморожених ніг. Хочє зробити йому приємність. А всеж таки вона добра.

Присунув ся ще ближче до неї. Чув, як уся горіла й ураз дрожала. А з тим, як його продроглі ноги почали огрівати ся, він почув вдячність до сеї жінки. Обертаєть ся до неї, і витискає на її уста щирий поцілунок.

Віднайшов у ній свою любу Ксеню.

IV.

Довго чекав Василь на Николая. Не приходить. Чи ж би затримало його що в бутині, що не може вирвати ся! Бояв ся роздумувати, бо мусів приготувити ся на всяке. Діївили вже до нього вісти про бунт спільників. Коли зачинали, про все подумав; забув ливе, що то треба доброї руки, щоби вдержати людній цілу зиму при роботі. То не один бувалий говорив йому про се, але він якби не чув. Якось найменче бояв ся того.

А всеж таки хотів знати, що там стало ся. Більш йому було лячно, чим цікаво. Мучили його погані думки і прочуття. Руки йому дрожали, як брав ся до роботи. Очи раз у раз звертали ся в вікно. Вкінці не витримав. Зацер крамницю і вийшов.

Бив ся снігами просто до хати Николая. Не обходив навкруги на бир. Пішов через ріку. На широкому плесі груба кора леду вкрила ріку. Поверх неї лежав місцями сніг по пояс, а на середині струя вітру здула його так, що лід був рівний, як скло, перейшов ріку, пішов царинками. Колав ся вище колін у снігу.

Николая застав у хаті. Ще в снігах чув піднесений голос, а як увійшов, нічого там не змінило ся. Посеред хати стояла заплакана моло-

диця і не переставала кричати. Николай сидів під вікном і зігнув ся у двох. Сильно подав ся.

Від разу зміркував, що йде про спілку. Не знав, сидати, чи йти своєю дорогою. Але цікавий був. Николай ніколи з ним про се не говорив.

— Сідай Василю, — мовить Николай сумним голосом, — сідай та слухай, який я маю гаразд.

— Ти про свій гаразд знаєш говорити, а за мої гаразди ти не свідім! — крикнула молодниця.

— Такі твої гаразди, як усіх нас. Мусимо потерпіти до якогось часу.

— Ти собі терпи, а я не буду! Іншими роками було що дати їсти дітям і в хаті був грець-цар. А тепер, що було при хаті, пішло, мара знає куди, і ще терпи голод. Якби ти так лишив ся в хаті з дітьми, не знаю що би ти сказав, як тобі зачнуть кричати „їсти“, а ти не маєш ні кришки мукки. Що то якесь таке нечуване придумали! Десь люди ходили роботами, робили в бутинах, жидівських, акційних, та й що тижня була виплата. Ти сам заробляв лева з по овинною денно. Була в хаті страва, було й до страви, були й гроші. А тепер якесь завели, біда їх знає, що таке!

Василь не знав, чи говорити що, чи радче мовчати. Бояв ся смикнути ще гіршу бучу. Мовчав і Николай. А жінка в одно:

— Я тобі кажу, ти мені або принеси гроші, або я тебе знати не хочу. Що ти заробив до тепер? Скажи, що тобі належить ся? Чи ти бодай знаєш?

— Ото раз сатана! Вченила ся одного тай говори їй! — гримнув Николай.

— Та в нас ще не було розрахунку. Ще не знаємо, який буде заробок. Але втрати ретельво не буде, тай менчого зарібку не буде, як у жидівському бутині. За се я можу вам заручити.

— А яж не мовлю? — зраділа Василевим словам молодця. — Не па моє виходить? Ніхто ще й не знає, за яке і на яке працює! Не дурно то всі жінки присіли своїх чоловіків. І Пашучка, і Гафтуєчка, і Максимова Єлена і всі інші: Давай гроші, або кажи бодай, що заробив. То ті сказали своїм: Мемо рахувати ся завтра. А ти? Що ти мені кажеш? Кажеш чекати? А я що? З глузду всунула ся, щоби ще чекати? Доки буде того чекання? Тай щоби ще мене брали на сміх? Ади, мовлять, пішла Николаєва Варвара, того завідці, то панам ліси рубає людськими руками і за гроші не питає. Ади, мала дитина, тай то би ще знало, що дармо ніхто не ме робити! Тобі дає хто без гроший або хочби до гроший? То ще якісь там дурні жиди, що вам у Косові дають муку на пропаще, що в бутині не голодуєте! Але я тобі кажу: не хочу і я голодувати. Як ти мене ще раз лишш без гроший, ади, хрест святий цілую, кину тобі діти в холодній хаті, най погинуть із голоду, най позамерзають, я піду до свого деда в верх і не му ними журити ся. А то за яке така кара на мене! То як робив у жпда в бутині, то поробив дві три неділі тай зійшов на тиждень ід хаті. Покутав, що треба було, тай знов собі йшов.

— А деж ті жидівські бутини? Тепер ходять

бутиннами на Угорщину, в Ромуїю, на Буковину, коло Дорин-Ватри роблять — то багато навідують ся до хати?

— Вже як пішов світами, то знаю, що пішов. І жалю нема. Знаю, що все на моїй голові. Але то сидить у верху такн при хаті, сходить в одно в село, а дома нема з нього ні познаки.

Василь хотів станути в оборону Николаєви:

— То навчатъ ся наші люди і коло хати робити роботу, як належить. А то поробив тиждень на деньки, а за другий тиждень проїв, пропив, а як уже не стало що в рот взяти, ішов знов на часок до роботи. Та й так проваляв ся чи зиму чи літо.

— Йой, робітники мої велєбні! — крикнула Варвара, якби наскочила ва гадину. — Які вони нам нові порядки стали заводити? Не стидно тобі, Василю! Аджеж ти якийсь господарський син! Та замість того, щобн мав при дєдеви господарити, ти найшов собі якийсь жидівський інтерес, та й ще й мого звів на таке, що лише сміють ся з нього та й із мене попри нього! Я тобі, Николаю, побожила ся та й хрест поцілувала, що я тебе знати не хочу, як ти ще раз підеш у той бутин! Мені не треба було твоїх злїдїїв, досить було своїх! Я на таке не потребувала вязати собі світа твоею головою!

Сїла на ослїн коло печн й почала гїрко плакати.

Василь вийшов із хати, лишивши Николая із жінкою. Не мав що казати. Кожде його слово булоб ще більш розярювало молодїцю. Він тепер

врозумів, де найбільшій його ворог. І на нього не було ніякої ради. Про всіляке міркували, а про те, що жінота може счинити таку веремію — не водумали. А тевер хоч каї ся, хоч завер-тай — однаково.

Ідучи так здовж ріки, він став роздумувати все, що скоїло ся йому в останньому році. І нараз яочув страшний жаль у душі. Ішов поміж високі верхи гір, що вростягали ся з обох боків ріки і почув нараз, що ті верхи вкриті снігом валять ся на нього якоюсь великою вагою. Почув страх у душі. Забрав ся до такого діла, що його теяер не в силі вивести. Хогів новий лад установити, а бачить, що вся його праця йде марно і він яід нею угинаєть ся. Чує, якби ті верхи ось-ось мали звалити ся на нього і вридавити його своєю вагою. Здавалось йому, що врояде марно і не так йому жаль було себе й своїх зусиллів, як того, що враз із ним прояде на віки та його думка двигнути село. Вже ніхто не яоважить ся основувати спілки, ніхто не яоведе людей до снільної роботи в бутині, заگیرить ся навіть крамниця, що в неї воклав стільки сил і яраці.

І вярнає перед ним усміхнений Гершко, киває своєю рудою бородою і мовить:

— Ти мене, Гершка, хогів провалити? Гой — жида?... Бачиш, навраць ав ся на пусто і ввав, а тепер усе в моїй кишені. Вже вевно ні одному гойови не прийде до голови закладати крамницю.

Василь жакнув ся.

— Пек тобі, — промовив, — та я ще не ввав із крамницею! Ще, жиде, почкай! Ще погоді!

А Гершкова руда борода далі трясеть ся із сміху перед його очима.

— Ти ще не вивав? А хто у тебе гостить? А я сиджу і продно! Ти багато сьогодні вторгував? А в — диві!

Василь мимохіть повернув голову в напрямі корими. Уся освітлена. І він побачив, сила тим народа. Якби стояв на порозі в коримі. І сей і той... Всі знайомі. Одні сидять, одні плугь, одні своєї черги дожидають. А він запер крамницю: бо й пса не бачив за цілий день. Згадав, як то сперву ходили до крамниці — торгував незгірше, Навіть платили готівкою. Потім зачали боргувати. Ось за гуску соли завинив і вже не показував ся. А мусить же купувати. Іде до Герника. І там не платить. Та там про гроші не питають. А як запитують, то зараз такі скажуть, що вже записали ся на ґрунті і далі боргують. А тут на всяких зборах, при всякій нагоді товчуть: Люди не боргуйте! Купуйте за готівку. За шістку зборгував і вже пропав. А Гервіко смієть ся в кулак.

— А я тобі, Василю, не казав, що то не твій інтерес? — причув ся йому голос дедв.

— Такий то вже куме, Іване, настав тепер світ, що молоді мудріці за нас старих, — нагадались йому слова дедового сусіда.

І всі вони, ті вороги сіллки, крамниці, бутина почали виринати перед його очима, та немов раділи з його нещастя. Ось тепер годі буде показати ся людям на очі.

Вернув до хати і не світив свігла. Кипув ся на ліжко і сам не знає, коли заснув.

Він у великій салі у Львові. Газові світла зі всіх сторін її освічують. Вони сидять у лавках самі молоді парубки, а за столом стоїть учитель і проголошує великі, дорогі правди:

— На вас, молодих, уся наша надія. Великі богацтва криє в собі наша земля, ще більші ждуть наших рук, щоб перетворили їх у фабричні продукти промислу. Забудьмо раз той плаксивий тон наших батьків: тісно нам! Народа намножилось, а землі, як було, так є; стає чим раз тісніше жити! Правда, землі, як було, так і є однаково в наших руках, а що народа намножилось — се не біда, лише наше щастя! Більше в нас буде рук до праці. Але треба ту працю, яка нас жде, взяти в свої руки. Треба використати все, що дасть ся взяти з землі, витиснути з неї всіляку рукою всі соки, а потім перетворити їх і ще й збути їх добре на світовім ринку. Піднесення рільництва, заведення промислу — се перші наші національні економічні завдання. А потім жде нас ще більша праця: муємо взяти торгівлю на своїй землі у свої руки — ще й розширити її на чужі землі.

І як він далі говорив, Василь бачить лише своє село. Чув про великі копальні нафти. У них її, правда, не копають, але вже за верхами в Космачи говорили про неї. Хто знає, чи й тут нема? Та про се він не думав. А як зійшли на піднесення управи рилі і сіножатий, йому пригадали ся всі ті млаковни в його селі, що то на них родить ся квасна трава — а мокрий рік, то тяжко і зібрати її. Та й про се він не думав, щоб поправляти

сїпожати. У них, Богу дякувати, стільки ще царпнок, такі на них гарні сїна, що колиб їх усї поробити!

Але й про Василені гори заговорив учитель: Згадаи про полонини, як то вони переходять чим раз у жидівські руки. Правда! Свята правда! Як то на людських полонинах жиди брндзю роблять і везуть її світами. Як то за безцін скуповують товар — самі ціну роблять, а потім на ярмарках не пізнаеш ціни на свою маржину.

Почув Василь, що всі крамниці, всі шинки, всі склени по містах у чужих — жидівських руках. Він се знає! Як добре він се знає! А є такі народи, чус далі, що самі торгують і грїш із торгвлі у їх руках остає.

Як жиди та цїмці та румуни лїси наші рубають, а ми наймитами у них працюємо. В голові закрутило ся йому від усього того. Які гарні слова! Що то треба би зробити і то зараз, доки ще можна хоч що то вратувати.

Він уже там, на тих викладах зрозумів, що ми не то, що не маємо своєї держави, де правилиб самі собою, ми й у власнім селі не є своїми панамі, а навіть на власнім обістю ми не зробили ще того, що повинніб.

І що в день переслуха — и почн передумує.

Так зродив ся у його душі великий плян праці в рідному селі.

Він перш усього засновує крамницю. Веде її сам — павчив ся недаром крамарського діла. Не минає рік і все село в його крамниці. В своїй: у спілковій. Читальня за мала. Треба добудову-

вати, розширювати, мурувати склеп, мати свою власну фірманку. За набором посилає раз у Косів, то в Коломню — до залізничі. За житом, пшеницею до Городенки, за кукурудзою на Буковину. Треба швіт млини поставити. Конають млинівку, кладуть спілковий млин, настановляють мельника. Крамниця і млини беруть доставу муки не лише до села, але й до інших сіл і на полонини. Він зачинає скуповувати маржину — вивозять на далекі торги, гонять на ярмарки. Беруть доставу мяса і сїна до війська — в Коломні, Станїславові, Чернівцях... зачинає рубати бутин. Заставили ціле село до тої фабрики! Він у лісі — самі зруби, а на них тьма людей. Сї пилять, ті корують, ті вже гонять долів ковбки ризами...

Нараз якась хмара заступає увесь ліс і зруб. Все вкриваєть ся мричами. Стає темно, що на крок перед собою не бачиш. Щезають всі ті люди, що працювали в бутині. Чути якийсь дивний гомін. Поволи мрич розступаєть ся, розвіваєть ся. Прояснюєть ся світ і вже нема ні зруба, ні ліса, ні людей, лише якесь дивне диво виринає із мричі. Чиясь голова. Велика, патлата, густою сивиною вкрита, а знід густих брів визирають страшні, злосні очі. Такі огні бухають із них, якби хотіли все ними зжарити. Дивить ся — не може ніяк пізнати, чия се голова. Всі мричи збили ся в купу і з них витворила ся вона — страшна, злюча, гнівна. Нараз Василь глянув на бороду і затремтів. Довга, кудлата, руда... руда...

— Гершко! — крикнув заляканим голосом.

— Гой... крамар... жиди викидає? — васи-

чав Гершко і впроготав ся таким диким реготом, що аж верхи гір дрожали.

Василь сховив ся на рівні ноги й увесь тремтів. Не міг довго зрозуміти, що со таке? Найшов сїрники й засвітив свічку. На нього спозирають зі всіх боків порожні полиці, а з ослонів забілені міхи, що в них муки ледви на дні.

Василь помалу починав отямлювати ся. Перехрестив ся і ляг ізнов на ліжко. Не гасив світла. Довго у ніч незлухував; не міг виміркувати, що значив би сей страшний сон.

Велюка наближала ся буря. Кождий рух кожде слово, кождий погляд очий говорили про неї.

Сходили ся врихильники й противники — одні і другі. Сідали в сумні — нічого з собою не говорили. Приходили й такі, що до спляки не належали.

Вже була повна читальня, повна креслених як Василь станув за столом, задзвонив гоголем і домовле

— Панове громадо! Зачинаємо.

Почали товпити ся блище стола. Кождий хотів стояти коло самого Василя.

— Панове громадо! Я скликав вас усіх членів спілки, щоби порадити ся, що далі робити. Старшина, яку ви вибрали на останніх зборах, не брала ся сама про себе рішати сього діла. Судїть, панове члени, як нам робити: чи нам жити, чи нам загинати. Зачали ми собі з бугином, все ішло добре, а тепер двайцять трех спілників відпало від нас і нам ні в зад, ні в перед. Шкода було

труду, шкода було заходу нашого. Най тепер громада скаже своє слово. Ми не можемо вже нічого порадити.

— Що громада може! Треба платити людям і вся порада!

— Цитьте бо! не перебивайте!

— Панове громадо, — мовить Василь. — Сьогодні дуже важну справу маємо обговорювати. Я буду реферувати. Треба, щоби хтось проведив. Проти вибрати собі голову зборів.

— А я таке кажу, — перебиває один із спілчків, — нащо нам вибрати голову. То нема що багато радити. Люди роблять два місяці і грейцара не бачили. Треба раз сказати, буде виплата, чи не буде? Досить нам уже тої ради та наради. Тепер треба озплатити ся. Дармо ніхто не буде давати своєї праці.

— Панове, треба тримати ся порядку! — просить Василь.

— Якого ще треба порядку! Ми прийшли, щоби зробити порядок зі спілкою.

— Ви не маєте голосу! — крикнув Василь.

— Я робив у бутині, маю роботу за собою! Нащо мені д'яшого голосу.

— Прошу о голос! — промовив о. Савчук, який сидів спокійно коло вікна і слухав.

Настала тишина. Люди почали зирати ся на нього.

— Панове спілчики, — мовить о. Савчук, — ми хіба зішли ся на збори, а не на якусь колотнечу. Треба по звичаю. Я пропоную наша Гринюка на голову зборів.

Гришок замишав си:

— Ей, куди мені вже до того. Я старий чоловік. Пехай хтось молодший.

Усміхнувся, хитнув головою і не рушився.

— А я би просив отця духовного поставити на голову зборів, — промовив инший господар.

Ая, ая... — почувли ся голоси.

— Ні, вже таки ви самі. Може пан Дудчак.

Знов та сама церемоія. Але тепер таки вговорили, всплували Дудчака. Вихали його наперед, майже трутили за стіл.

Василь прийшов до слова. Почав оповідати історію спілки, крамниці, бутина, показав, як усе гарно зановідало ся і як нарешті почало розбивати ся.

— Тепер, як лише докінчити, розрахувати ся і розплатити ся, все може пропасти. Настала зневіра в свої сили, почали ся суверекси, частина свільників хоче полишити роботу.

— Нема як лишати! — мошть один із свільників.

— А на яке робити?

— Хто буде за вас робити? Ви в моїй партії. Який буде нам розрахунок?

— Най мені заплатять за те, що сми заробив.

— Панове господарі! — мовить Василь. — Тепер пійак нам розраховувати ся. Зачали гуртом — гуртом мусимо кінчити. Стало вас десять партій по пятьох, як тепер піднаде половина, то в кожній партії бракне одного-двох. Зачинали инші, а инші будуть кінчити. Який жеж буде тому рахунок?

— Я зволяю ся на слово! — звертасть ся молодий господар до голови.

— Тимофій буде говорити.

— Я кажу, — мовить Тимофій, — що то все пuste. То було одно обманство, ошука. Нас кликали писати ся у спілку, ми збігли ся, гей ті вівці, як ватаг кликне. Тай нас, як вівці у кошару, погнали у бутни. А то все пuste. Без грошиї ще ніхто бутни не рубав і не ме рубати. То до всего треба мени свосіб. У кого є гроші, той най кличе на роботу, а хто їх не має, най стає робити у богача. А то ми анї господарі, анї наймити. І робимо і плати не бачимо. Я кажу: то одна ошука. Або є в нас господар — нехай платить, або нема господаря — нема й роботи! Сяк або так! А ошуки нам не треба.

— Тут нема ніякої ошуки, — переконує Василь.

— Тут є ошука! І то велика!

— Дурили нас два місяці, а більше не будуть.

— Не дамо дурити себе!

— Нехай перебере бутни Гершко! Він має гроші.

— Базав, що всім нам виплатить!

— Я не даю своєї роботи Гершкови! — противить ся один спільщик.

— То заплатить нам!

— Досить уже нам бути жидівськими наймигми.

— Від завтра нас дваїцять і трех ве стає до роботи!

Почала ся колотнеча. Одні за, одні проти.

Обі сторони станули проти себе завзято. Більше кричали ті, що домагали ся грошій. Їх жадання ясне, знали, чого хотіли. А ті, що при Василеві стояли, не знали, що їм обіцяти. Навіть не могли сказати, скільки прийде при виплаті за деньку.

Василь подавав у рознуку. Може відразу все стратити, що поклав у ту спілку. Видно, вже приготовлено, що треба зробити. Гершко перебирає бутин і буде виплачувати. А щож стане ся зі всіми його заходами, з усею його працею, зі всею боротьбою, яку вів до сеї пори? Застогнав із глибини душі.

— Панове господарі! — промовив, а голос його дряв. — Я скажу вам одно слово, а ви не прогнівіть ся плюнути на цілу ту нашу роботу!

Почули ся оклики одобрення. Заохочений ними Василь почав далі:

— Ви не прогнівіть ся, ще раз вас чемно прошу, бо є між вами старі люди, не мені пара. Дурень я проти вас, не при вас кажучи. Я повинен би не одного з вас у руку цілувати. А я ще раз кажу: плюнути на цілу нашу роботу!

Спинив ся на тому слові. В комнаті настала така тишина, якої ще не було сьогодні.

— Я вас шаную, панове господарі — і вас, Петре, і вас, Микито, за ваші сиві голови. А вас, Ігнатку, і вас, і вас за ваші дужі руки. Але за розум не му вас шанувати нікого. Я не кажу, щоб у вас не було розуму. У вас, що голова, то розум, але в вас кожда рука собі крива. Як аби вас кликати на вибори до громадської ради — ви на вискокці, але треба, щоб до радв поставили

і Петра, і Івана, і Гнатка, і Грицка, і всіх — цілу громаду. Як аби настанавляги війта, то знов і Петра, і Грицка, Івана, і Юрка, і всіх. От на такі вибори би ви йшли. Але щоби поставити війтом одного, що був би найліпший — або він що? Хиба він наймудріщий? Як аби вас кликати у спілку, щоб ви писали ся в товариство, то знов би кождий писав ся, але щоби поставили його головою, дали йому всі почести, гонори. Нема то, панове господарі, таких гонорних людей, як у нашому селі. Шанувати себе кождий знає, тай ще би любив, щоби його інші шанували. Але то, ще не все! Заложили ми спілку. І знов повисали ся всі до неї — чекали мачи з неба від тої спілки. Вже таки зараз мали поспинати ся грові у кожду кишеню. От, якби так крикнути: панове господарі! ставаймо до спілки брати гроші! От то але! Тоди ви ні раз не давали себе просити. Щось як той циган до пирогів! Панувати, приказувати, гонори збирати і гроші загортати, було би нас досить. Але то було так: панували в нас пани, грові збирали жиди, гонори мали хруні, а люди працювали на панів і на жидів, а хруні облизували понід лави то, що впадо з панського та жидівського стола.

— Славно, Василю! — крикнув о. Савчук.

Дай тобі, Боже, здоровля за твої щирі слова!

Може не так було? — питаєть ся, ніби здивований, Василь.

— А не так, легіно! — смротивив ся йому рівнучо сивий дідок. — Не дуже то ти чемна челедина, коли ти свого дедя „хрунєм“ вчпняв.

— Ви мені, пане Михайле, моїм дедом не тичте під ніс. Якби я був хотів піти слідами свого дедя, я не був би тут сьогодні на такім позорищи, як отсе стою між вами. Мого дедя наї Бог судить. А я не закопив ся на його маєство і не хотів робити такої роботи, як дедьо мій робить.

— А Танасієвній масток тобі пах? Щось тут не все до складу.

— Панове господарі. Ще одно вам скажу: у вас, може й не у всіх, але так на сотку то в девяносто шануєть ся лише того, хто має силу, або гроші. Пани панують силою, жида розумом, але ви того не бачите, вони вас держать грішми, а сноміж сільських людній той у вас має слово, хто має гроші. От як би я був до вас прийшов із грішми свого дедя, то дарма, вщо я молодек, пан Михайло мене навіть „челединою“ назвав, ви постелились би мені до ніг.

Ого! Яке вигадав!

— Досить уже нам тих витребеньків.

— Що буде з грішми?

— Хто тут голова в тій спілці?

Почали знов ворухити ся. В повітрі блиснула бартка — одна, друга... Василь задрожав. Доки йшло на слова, а як уже бартки блискають... Скочив на стіл і крикнув з усєї сили.

— Сховаї бартку! Хло!...

Побідить або впаде. Знав, що за одною піднесеть ся їх два десятки, а тоді — тоді його вивесуть на бартках. Бачив із виразу лиця, що скількох є горівчаних. Як розгорять ся — не буде їм стриму. Підуть в огонь без розбору. Не було

як багато розбпрати. Він скочив, крикнув, а його голос, як гомін грому вдарив об стіни комнати і відбив ся від них. Залящав в ухах слухачів, як удар перуна. А його очи виялили ся з таким гнівом, завзятем у тих кількох загорільців, що блискавки очий мов стріли їх прошили.

Одна бартка щезла відрухово на перший завзив. Друга помалу опустила ся. А третій грав ся нею, пеначе для забавки. З сорому не знав, що робити. Врешті сиустив її, натиснув шанку на голову і виїшов із комнати.

Василь відотхнув. Його слова взяли верх. В одній хвилині блиснула йому через голову думка, що мусить використати своє положеннє.

— Минули ті часи, як ти міг барткою когось лякати. Як збуй, як розбишака. Ми радитись прийшли, він бартку у гору! Цішов? Тобі тут й так не місце! Бурлака якийсь!

Голови похилили ся в напрямі того, що ввійшов. І ті, що держали бартки в горі і зараз їх поонускали, ті й собі дивлять ся за тим, що ввійшов.

— Я одно кажу: зачали — мусимо кінчити! Хто з нами, а хто проти нас, без того обійдем ся! Раз ми стали визволювати ся з жидівської лихви, не мем вертати з дороги. Сьогодні я вам кажу: гроший не маємо, не мемо платити. Біда не лиш одному двом, біда всім нам. Одні руками, одні головою працюють, а всі однаково журять ся! Мусимо дотримати до весни. Тоді розрахуємо ся. А хто не буде далі працювати — пропаде вся його праця.

— Ого!

— Пропаде! Ми спілкою зачали, спілкою мемо кінчити. Хто спілку покидає, лишає свою працю, свій пай у спілці. Панове члени! Питаю ся вас: хто йде далі до роботи?

Тихо стало. Почали радити ся — перешіптувати ся.

— Хто піде завтра до роботи? — піднесіть руку!

Почав числити. Руки підносили ся, то опадали. Почули ся оклики: „і мене числи“, „і мене“. Не міг дійти до ладу. Став читати із записок імена всіх, що врацовали в бутині. Трийцять шістьох **начислив**.

— Трийцять вістьох лишаєть ся. Мемо далі робити. Запра всі на своїому місці. Від завтра я йду до бутина, Николай до **к**раминці. А вро харчі будемо дбати оба.

Остання постанова була впливом парадн перед зборами. В бутині треба більш сокотити праці і спокою, як тут. А харчіп муть оба старати.

О. Савчук, що буп досі нічим свідком цілої сцени вийшов на перед і промовип:

— Я дуже тішу ся, изнове господарі, що так стало ся. Коли я досі не говорив, то не тому, щоб мене се не обходило. Я хотів бачити і чути, до чого ви самі доміркуєте ся. Перша річ згода. І ви нарешті до неї дійвили. По друге: витрепалість у праці. Ви зачали вельми корисне діло — зачали без грошній. Може не обчислили своїх сил, як треба би було. Але тим більше треба витримати до кінця. Як з одної сторони радує мене витре-

валість тих, що рішили ся далі працювати, так з другої вводить мене в подив рішучість молодого вашого провідника Василя Руснака. Колиб ми мали більше таких завязтців, і таких статочних людин, як сей молодий господар, ми би не так виглядали!

Василь усміхнув ся щасливий. Його в перше господарем назвали.

— Спілка перебула велику крізу. Здавало ся вже, що вороги будуть ликувати — на щастє побідила здорова думка. Кожде підприємство, а в додатку молоде, мусить переходити такі внутрішні крізи. Головна річ, щоб вийти із тих потрясень кріпкими, ще більш сильними, як були досі. І ви скріпили ся. Ті, що тепер лишили ся при спілці, не будуть уже хитати ся. А маю повну надію, що й тих чотирнайцять верне до нас.

— Три вже зголосили ся, — промовив Василь.

— А бачите! Ще одинайцять. Я вірю, що і вони не схочуть лишити своєї праці і втратити дальшого зарібку, тим більше, що спілка не подала ся. Слава такій громаді, що вмів добре порядкувати свої справи! Слава!

— Дякуємо! — почуло ся зі всіх сторінь.

Голова зборів підходить до о. Савчука, стискає його руку обома своїми долонями і мовить:

— Дякуємо вам, отче духовний, за щирі ваші слова. Дай вам, Боже, прожити велико років між нами.

Зачала ся широка гутірка про спілкові справи, про бутин, про доставу харчів. Василь оповідав подрібно про свої заходи для добра спілки, зна-

Йомив спільників із усіми труднощами і перепонами. Хвалив ся успіхами. І спільники оповідали про свою працю в бутинї. Зєднали ся всі в одну велику, щирю громаду.

До спілки пристувило сьогодні дваїцять шістьох нових членів і вєлатили по два пайї.

V.

По кількох спільних морозах настала відлига. Вже зночи почали збирати ся мричі над рікою, підносять ся д горі, обкутують верхи гір, обсотують гаджуджки. Що були білі верхи і в сонці ясніли жемчугами та брилянтами, тепер икрили ся густими туманами мричі, жалібно кирею падагли. То тут то там пробереть ся почерез верх подув вітру і счинить заколог у тому важкому тумані. І нараз виринає знід сонної мричі клантик ліса — десятки білих вершків смерек, сніговою габою сплетених в одно. А підійдеш блище — бачиш, як фоп гаджуг, обліплена густо снігом, красуєть ся прегарними дивними формами, що, мов зимові духи ліса, блукають у бердах, у стромінах, у зворах...

Сповігтий мричею йде Василь Руснак у бутин. Дійшов до половини верха, не спиняючи ся. Нараз почув, що заперло йому дух у грудях — спини ся та став відсапувати. Хоч як старав ся вийти загоді — припізнив ся. Ще скоро дороги перед ним. Відотхнув із глибини душі, з сим віддиком сплила уся його журба — кинув її там до ліщам, тут жде його наділ на гарний успіх.

Пішов горі плаєм. Тільки й признаки, що колись ходили сюди люди і пристала до сеї дикої

стежний назва плаю. Скорою ходою, похилений грудьми аж до землі, дер ся Василь чим раз вище, що крок ізсовуючи ся по ховзкім камяню, то западаючи у сніговий килим повинде коліи. Де було більш варко йти, затинав бартку в гаджуґу й так забезпечував себе, щоб не провалити ся у стромину. А як побачив перед собою кучугуру снігу — знак, що на дорозі лежить здорова камінюка, — набирав сили до розмаху і вискакував на саму голову каменя. А то не скоч і не ставь бізінно, то можеш ізсунути ся скілька кроків і потовчи ся та поломити ребра. Вся його унага авернула ся була на той дикий плай, ще більш небезпешний, вде встелений грубою верствою снігу. Ідеш і нічого не бачвш; не знаєш, що жде тебе на кождому кроці.

Чим пище піднімав ся, зачинав довикулюпати йому сніг, вде обешпав його зі всіх сторін. Тут віяв вітер і за кождим своїм подувом обтрясав сніговий покров із φοї дерев, що, спадючи долі, розсипував ся в тисячі шили та платочків, то мокрих, як свіжий сніг, то острих, як випильочки; поши пкривали Василеви лице, сипались за шию, топили ся на розпареному тілі і викликували в нього почування дрожі.

Нарешті дійшов до місця, де зачинав ся долішній кінець бутина. Пішов на понереки, вдоб дістати ся до колиби. По дорозі то тут, то там, у віддалі яких 150 до 200 кроків надбував знаки. То відвцібненій вершок невеличкої гаджуджки, то карби на гаджуґах. Се знак, де кінчить ся нас одной партії, а де зачинаєть ся другої. Ще заки

брали ся до роботи, то обходили та обзирали ліс, тай в міру того, які дерева, тай яка спла в кожній партії, розтісували собі козу — пас на сто до двіста кроків ширини. Той пас тягнеть ся в рівній ширині, звужуючи ся ід верхови.

Василь переходить понри ті карби та знаки і пригадує собі, з яким то завзяттем брали ся вони на початку зими до роботи, як кожда партія з п'ятох людей старала ся ширший пояс захонити для себе, як не слухали ради досвідного секманича, що не здужають упорати ся зі своїм насом до весни. То загоріли були такою охотою до праці, що що́ то їм така вузка коза! А ось — два місяці і туй-туй усе мало розлетіти ся.

Дійшов до колиби. Стояла близь потока, що з сього місяця спадав стрімко глибоким звором у долину.

Відчинив двері. Почув якийсь рух у колибі, то Тимофій схопив ся на рівні ноги.

— Хто там? — спитав.

— Свій. Як спали, Тимофійку? — поздоровив його Василь.

— Мирно, як ви, Василю? Ви до роботи в ліс" стаете?

— На місце Николая.

— То вже давно треба було! У вас дужа рука, ви то вмiсте всіх держати цупко!

— Мемо видіти.

— То як сми лише вчув, що ви виходите до ліса, зараз мені стало лекше на душі. А то по-сходять ся в вечер і не переслухаш тих жалів та наріканій. Николаю за ніщо не мали. І секма-

нич зговорив свої груди, то сварив, то гікав, то лаяв — ані в гадці. Таку вам, кажу, підняли веремію, що раз. І то з обох колиб посядуть ся над вечір до нашої, тай як не стануть теробити то вас, то бутин, то цілу ту спілку, аж гідно слухати. Пізно в ніч сядять, а ранс, що їх секманч корняс, що їх корняс, ані в гадці. „Ми робимо кожній сам у собі, хто мною має тут копїрувати! Я собі сам копїрую, щоби щось заробити!“ — Ось так в одно чусш. І виходять геть-геть пізно. А буває, то її три дні й чогири дні не виходять, як зійдуть долів до дому. Мені вже було так гідно, що сми хотїв плюнути на цілу ту роботу і забрати ся скорше, чим вони мали розбрісти ся.

— Тенер уже якось полагодили ся. А багато ввійшло сьогодні?

— Ввійшли всі, лише чотирох ще нема. І відай не буде.

— Будемо й про них.

— І я так міркую.

Василь тим часом скинув бесяги, взяв сапіну, топір, Тимофій дав йому посядати, наклав кулеші в платину, бриндзі...

— Як жеж ви дасте собі раду? — поспитав на відхіднім.

— А як?

— Добре вам, нічого не хпбус?

— Гірке наше добро в колибі, на каміню, на лубі та на фої. В почи не спнш, нильнуї ватри, в днну студінь. А приїде вечір, то слухай жалів. То хочби який годний чоловік, то як натягнеть ся в днну сапіну, то бідькасть ся, як приїде до

колиби. А тут ще на твердїм сні, з одного боку гріє, з одного пече студїнь при стїні. Хочби які мав тверді уха, то таки ті вічні жалї їх перевертять.

Пояроцали ся. Василь пішов горі плаєм у бутни. Ще далеко не доходячи до того місця, де пиляли дерево, почув глухі оклики: „Клегò!“... „клегò!“... То був знак, що паде віковїчнїя смерека до землі. Тут та там вилїтав ся у загальній гомїн ще й пнїний голос: „Габòв!“... кричать у тому куті, десь далеко, ледви чутно. Але вправне ухо чує той голос тривоги, голос остороги і голова повертаєть ся на всі боки, а бистрий зір глядить, чи не тут часами небезпека. Нема. Видно хтось переходив, як подала смерека, і його остерігали, щоб бирня, падаючи долї, не поторощила костий. І знесь одностайні оклики: „Клегò!“... клегò!“... клегò!“... Робота у повному розгарї...

На цього чекали. Мав стати у першій партїї.

Коли дїйшов до своїх, дізнав дивного вражіння. Горїщами простелив ся, як оком глянь, зруб — немов побоевище. Де колись пишали ся смереки, тепер самі пнї і пнї, а поміж ними вершки вкриті снігом, а тут, а там сіріє довга бирня. Лежить подовж, гузьиром звернена в долину; чекає, поки не запруть ся в неї дужі руки і не погонять її в долину до звору, а там уже вистелять їй до рогу тонкими другарями й по них вона посує, аж доки не оглїнить ся над рікою у мїглі.

То май лиш ті, що свіжо вроблені, а горїщами то все вкриті снігом — велика зима впала! Лише горби й горбки говорять, кого вони криють.

Велике побосвище! Праця сотні рук, праця важких двох місяців.

Задиплений у ті довгі, пеначе під міру поскладані барні, він оком знавця ділив їх... Тут лежить платва, буде дванайцять метрів довга а вісім цалів за груба у вершку, там рівнож така сама довга кроква, лише, що зо два цалі тонча, там грубий ковбок, вдвоє грубший, чим инші, там замітниця, там знов другар... Ото буде ще роботи, ваки все те доставити над ріку, там поділити, поскладати у мигли. І він пераз був при такій роботі. І не міг видивуцати ся, чого то так радіють ті, що то в бутині робили, як дерево складають у мигли, як десятки ковбків, чи платвів, наложені одно на одно пишвають ся золотистою громадою. А то кінець роботи! От, як то вони своє помиглюють! Ото, буде гаразд! Лише, що до кінця ще далічко! Вони підняли. я не лише пилити та миглувати, вони й дарабами мають відставити до Чернівців. А потім чекає їх ще праця у зрубі. Ще мають вершки чистити, тай чисті складати у шухи, тай усе гниле дерево відпилити у латри, а потім ще й зруб вичистити у стропи, щоби злісний вайшов з побережинками та робітничками тай лише сїянку засїян. Така була їх згода з камерою. А поки ще до того... Гай, гай!...

У партії чекали на нього. Два пилили, два корували, він мав сучче стинати, гладити дерево то май лекша робота, то звичайно чемше який молодек, хлопчище, але в першій партії ставав до сеї роботи Николой, а тепер на його місце він, Василь. То йому буде досить роботи з тим, щоби

обійти всі партії і наглядати роботу, а що часу стане, він чемше суче в своїй партії. Так само при такій роботі стоїть у другій партії секманч — той, що дозирає, чи все робить ся так, щоби чого не прокинули, тай щоби все зробило ся, як того треба. Той секманч має рано робітників корняти, вечер має данати „Отчешаш“, коли мають лишати, тай у полудне він дає знак, коли полуднувати мають. Він тут голова від роботи — Василь голова від усього бутина, від спілки. Оба вони мають ставати до одної ради, і там у них одинаковий голос. В селі — Василь проводить — у лісі секманч Микола. Ось до нього то й вибрав ся Василь, заки ще забрав ся до праці.

Пішли оглядати зруб.

Секманч дуже крутив головою. Не був вдоволений із роботи. За багато брали, не слухали його ради. Тепер або наймати людий, або перемінити роботу. Зима туй-туй скінчить ся, а дерево в зрубі. То як не доставить його в зимі до рікц, то буде чекати до другої зими.

— Якаж ваша рада?

— Або я знаю? Мемо наймати?

— Нема як. Нема гроший.

— Секманч почіхав ся в голову. Він розумів трудне положення спілки, але й знав своє діло. Коли треба віддати на весну дерево, годі не перемінити роботи.

— Щож мемо діяти? — питає знов Василь.

— Я би міркував, що треба горіщами закінчити на тому, що вробили, і забрати ся всею сп-

лою довести я долниї бодаї половину зруба до кінця.

Пішли на попереки зруба. Раз у раз спилювали роботу оклики „габів“. То хоч собі робили, знати було на втомлених лицях почутте радости, коли залунав той оклик, що спилював усю роботу і взивав до відпочинку. Ставали робітники, де хто стояв, на своїому місці, втирали піт із зморожених своїх лиць. Витали ся з Василем. Ставали до ради. Скрізь чути було журу, що не встиють довести роботи до кінця. За мало стануло людей, за багато всяких причок, нусто час переводили на супереках. Ледви чи нагоняють то, що вже втратили.

І коли, бючи ся у мокрому снігу, та потопаючи у ньому трохи не по пояс, дійшли до останної партії, в їх головах було вже все порішене. Завтра мають дійти до одної міри — урвати порівну; після завтра одні будуть пилити гаджуги на п'яти партіях, одні стануть робити ризи, одні знов будуть спускати вроблені бирії до ризів і відтак гонити їх звором потока аж до ріки.

Вже було добре над вечір. Тіни гаджуг' продовжували ся у безконечність, а лісову глушу вкрила непроглядна темрява. Вже секманич мав своїм важким словом закінчити робучу днину, коли нараз у середній партії зруба почули ся якісь дивні крики, не то плач, не то стоїти, а в слід за тим почуло ся на цілому зрубі трівожне: „габів!“ Сей гомін облетів цілий зруб. З партії на партію переносив ся, набираючи чим раз сили, вислів грізної трівоги чим раз кріпшав у сьому звукови. Доле-

тів нарешті і до секманча, почув його вкінці й Василь. Дивлять ся на зруб, а там, мов пічці марева, спують ся якісь тїни. Се люди з цілого зрубу збігають ся в одно місце. У мить кинули і ті останні свою роботу і пішли за ними. Чим прудче багло ся їм дістатись до того збіговища, тим більше варко було їм іти. У сніг завадали, на ниях спотикали ся, у фою вершків запутували ся. Гонив їх страх, що летів стрімголов по лісі на крилах трівожних окликів і скликав із петрів та бездонних стромин зловіщих лісових духів. У душі родило ся неясне прочуттє, що не гаразд там дість ся, де збираєть ся така сила народа. Серце бєть ся, трохи не виштрикне з грудий, волоссе д' горі підіймаєть ся, а студений піт обливає лице. За кождим кроком росте трівога тих, що то найдалі ще були. Кождий новий крик нового жаху додає їх душі.

Приїшли. Перебили ся через ту потопу снігу, через ту навалу піїв, бпріїв, фої, каміня... Перше, що вдарило їх в очи, то була калюжа крови на снігу. У сутїнях ночи вона видавала ся їм майже чорною плямою на темному, перемішеному ногами снігу, але серце кожного, що приходив, відгадувало в тому пятії кров. І зараз їх очи впали на лице простягнуеної на снігу людини. Найменшого знаку життя. Навіть слїду не було очїй, носа, губи, лица, голови. Поторощена, обкерьявлена грудa тіла і костий — отсе голова людини.

— Божечку мій! — крикнув Василь.

— Іван Строщичук, — промовило скілька голосів.

— Невже Іван? — сплеснув у долоні Василь.

— Таки Іван.

Хвилинка мовчанки. Чути лише глибокі сто-
гони, тут і там видно в очех сльозу.

— То аж вірити гляба, — мовить Василь. —
То щоби не знати хто, то таки скорше бих по-
думав. Але такій бизівний робітник, як Іван. Йому
не першина в бутині робити.

— То нема, як такому безпешному бути, як
був Іван. Такому найлекше трафить ся причка.

Повели Василя на місце пригоди.

— О, ті дві бирні стояли, як їх випилили, а ся
третя виала поперек тай оперла ся на сю гузьи-
ром, а на олту вершком. Іван пішов чімхати сучче.
В сьому стропі варко, бо, ади, яка стромина. Іван
сучок утяв у поперечної бирні, а бирня покотила
ся. Іван утікав, а трафив ся з долини отсей пень,
що коло нього кроп. Бирня приперла ся тай го-
лову до пня розчимирила йому на смерть.

— О, Господоньку святий! — почувли ся сто-
гони.

— Таке йому відай судило ся!

— То, ади, якби якийсь молодець, що то з роду
не був у бутині, але Іван, ходить було бутинами
в одно...

— То робота дуже варка. Треба знати, відки
стати, тай куди заходити. Неодии радуєть ся лег-
ким грошем, а як він непорозумлений до того, тай
ще може спричкувати ся, а ще трафлять ся другі
такі нападні люди, що не знають сокотити...

— То треба сокотити себе, тай ще другого.

— Що ви таке пусте говорите. Ціла ваша

бесіда куди не проти Івана! Вже як він себе сокотив, то треба пошукати. Але, ади, така йому мала бути смерть, таї стільки. То якби був не станув на дорозі отсей пенє, таї він би був штрик що два кроки у стромину на бік таї не були би ми мали того всего. Таку йому вже Бог смерть призначив.

— Воленька його слята! Отче наш, іже еси на небесіх...

Почав прокалувати молитву, всі поздоймали капелюхи, поклякали . сніг і почали з одної душі слати до неба щирі звуки господньої молитви.

Сумно вертали до колиби. Чотирох їх лесо на ношах збитих із молодих гаджуг та вистелених фосою, мертве тіло Іванове. Доки дійшли до колиби, воно закостеніло із студенї. Спшили ся на хвилину, взяли смолоскипи, засвітили їх і розяснюючи ними глибоку пітьму ночи, вочали спускати ся пласм у село.

А в слід за ними летіли вниз по убоці верха тужливі звуки тримбіти. Товариші проводили ними покійника із поля праці до рідної домівки, де обілле його гіркими сльозами розвуки челядь: жінка і двоє дрібних дїтїй.

Задивлений у ті горючі огні, що стелили ся чим раз нище здовж плаю, заслуханий у глаци-жалї тримбіти, стояв Василь коло колиб і безмежний смуток ововив його душу.

Що тевер буде? — Отсе питання мучило його. — Чи не провалить отся несподівана і неждана подія цілої його праці? Чи не підоймуть ся протв нього всі, що були йому такі противні? Чи зможе

він проломити ніць і силу плачів та паріканців Іванової жінки?

І нагара зрозумів, що удар наближається з иншого боку. Іванка мусить дістати безпеку від спілки для себе і для дітей. Іван не мав поля, не мав маржини — жили всі четверо з того, що заробив. А тепер? — Коли б бутині трафить ся кому така причка, сиротам платить той, чий бутин. Тут спілка господар — на неї спаде сей тяжкий обовязок.

— От, маємо попу журу, — промовив старпій господар, великий прихильник Василя, перебуваючи сим зого думки.

— Яку? — питається Василь, ніби не знаючи, до чого воно йде.

— Лишила ся пдовиця таї двоє сиріт на нашій голові.

— Правда ваша, маємо попу журу, таї новий клопіт. І щож будемо робити?

— То, що люди. Мемо платити утриманье.

— Таки такі — потвердив инший.

— Спілкою робили, спілкою будемо терпіти, — рішив ще инший.

Пішла бесіда про се, що тепер спілка мусить добре дбати, бо має старати ся лише на членів, але й на сироти свого доброго товариша.

— Так, так, — мовить Василь, а в голосі його чути радісний звук. — Спілкою робили, спілкою будемо старати на сироти. Чи так, панове господарі?

Почув, як іа усіх сторін йому притакнули. Зрозумів, що настала дуже велика хвиля для нього

і для спілки. Впала жертва на полі праці і та жертва зєднала їх в одну громаду сильніше, кріпше, чим усі наї, чим усі надії на великий анек.

Коли вже щезли їм із перед очей ті світла, що миготіли доліцями, а тепер сховалися за фосою гаджуг', вони пішли до колиби. Василь почав розводити ся широко над великим своїм пляном спілкової роботи. Слухали його уважно. А він говорив із душі, говорив, захоплений новою ідеєю: допомогти вдовіці і дітям, що лишилися при спілці як безпомічні сироти... Тепер праці спілки піде не лише в тому напрямі, щоб визволити себе з неволі, але ще й щоби допомогти вижити челяди одного з найперших і найщиріших товаришів.

Ніколи ще не промовляв із такою певністю себе, ніколи ще не слухали так привітливо і щиро його слів.

В підмогу його замислам прийшла жертва праці.

Четверта частина.

I.

Гірко минали дні Маричці.

Як лише упав перший грім, була ще гарна осінь. Хоч яка була тяжка біда вона старалась здавити її важкою працею, забути про роботу. Осінь минула їй у городі. Цілу днину порвала ся в буринщі і, здавалось, світ її не обходив. Слухала тільки скучних оноріданиїв денькових сусід. Чула розмов на тему, яка буде зима, люта чи м'яка, який буде найближчий рік, дощевий чи сухий, віщуваниїв, який буде парік урожаїв. Часами то св, то та, зачинала инакшу бесіду, але глише на Маричку її увірве. Маричка розуміла той погляд. Не хотіли вражати її. Але зараз розкрила ся перед її очима широка картина, як то забавляють ся ті самі жінки, коли деруть у инших людей буринку, розмовами про неї, про Василя, про їх стариню. І мимохіть запливали їй слізьми очі, із грудий стогін добував ся такий укритий, на дні душі здавлений, здавалось, на віки похований — а ось він лише чекав нагоди, щоб вирвати св, щоб засвідчити про глибоку рану серця. То такий стогін є грізним віщуним бурі. То не той слабій, без-

сильний громіт, що то ще заблукає, хоч буря вже давно минула, се той глухий гомін, який покотить ся по чистому, ясному, соняшньому небі і всякого заставить оглянути ся навкруг, звідки наближаєть ся буря.

От, і ледви почув ся стогін Марічки, як зрозуміли його чутливі жіночі серця і з грудий одних за другими почули ся стогони жалю й співчуття, переривані словами: „Ох, Боже мій, Боже!“ „Ох, Господоньку святий!“

І під таку хвилю мусіла сердешня потонути у болючих споминах, образ Василя виринав перед нею у всій красі, у всій своїй величч. І, бувало, ніби чекала її дома яка пильна робота, вона відходила з города, ледви здавлюючи голосне ридання. Коли вона так, заховавши ся у куток, давала волю своєму жалеві давити їй горло, сльозам плісти-вилити ся, там на бараболянному полі розпливали ся молодичі в жалих:

— Така гарна, і така нещасна.

— А його не шкода?

— То той котюга, Іван, Василів дєдьо.

— Кажіть! А щож йому було робити? Але та сука, прости мене, Боже, Докія. (Тут ударила ся долонею по губі). Вона все те знала, чому не сокотила доньки?

— То вже треба страшного допусту божого, щоб так забути ся. Вонаж знала, що вони брат собі і сестра, а допустила до весілля.

— А ви вірите, що то правда? То той Іван такого наколотив.

— Е, кажіть! Я не нищія. А мешкаю близь

Івана. Могла би я вам що-дещо розповісти з того часу, як то Докія ще служила у Івана.

І так одні осуджували, одні борошили. Вели в сьому напрямі розмови, поки були самі. Давали волю своїм язикам, що мусіли мовчати про таку цікаву тему, коли була Марічка між ними. А замовкли вони від того часу, коли першої днини стали бабрати ся своїми грязкими лапами в її душі і довели її до такого жалю і ридання, що аж поклала ся п ліжко. Вже більш ніколи не зачіпали її своїми язиками, але як лише не було коло них ні її, ні Докії — давали собі полю. Аж доки не вертала Марійка. З червоними, запухлими від плачу очима, вона неспаче приказувала їм мовчати про те, що її лише дотикало. І вони шанували біль розлитий на її лиці і відразу переходили на иншу, байдужну тему.

Минали дні за днями. Де колись зеленіла, потім сіріла гичка буришки, де кождий корчик завитий у сипку, шутряну землю, пишав ся у своєму горбочку, ховаючи у своїй домівці дорогу поживу — тепер жовте розрите поле. І та полоса жовтої-сірої глини чим раз більшої обіймала простір, вибиваючи ся на тлі зелені царинки. Куди не глянь, всюди виринали, мов із під землі, такі голі пята на зелених склонах гір, на ґрунях, похилих узбіччах, посеред свіжої зелені отави на царинках. Знак, що чим далі в осінь, чим раз ближче до зими.

Кінчили вже дерти буришку. Ще сей останній день. Було пять робітниць, Марічка і Докія. Днина вибрала ся на причуд гарна. Сонце зда-

вало ся цілувало землю своїми остапніми промінями на прощання. Таке сердешне було його тепло, таке любе. В повітрі так тихо, що ані листок на деревині не порухнеть ся, ані травичка не шевельне. Дітвора вганясть ся по царинці, врешті збігають ся коло робітників, стягають звід усюди гичку з буришки, сучче з сусіднього берда в поточині, кладуть ватру. Дими підняли ся високо і засірили темною, брудною синявою на зелені царинок. Що стане ватра притухати, дітвора докидає сухої гички, фої, суччя; бігас, кричить, радуєть ся. Нараз утихас гомін. Вони полегіли одно за одним, якби на чий завзив і поховались у стромину. Небаром буде їх знов повно на царинці, принесуть хворосту і буде їм нова забавка.

Марічка, що за криками дітвори забувала за свої думки, нараз глянула перед себе. Чогось лянчно їй стало від тої німої тишини. І робітниці замовкли. Чути лише, як городник зариваєть ся в купину буришки, розкине її і розсипле бульби. І обі руки мовчки збирають дар божий і кидають на найблищу купочку. Марічка випростувала плечі, підперла ся на городнику і вдивила ся перед себе. Її очі заблукали ід ватрі, погляд сплив ся з густими клубами диму. Чим більше дивить ся, тим лянніше стає їй на душі. Голова крутить ся, в очех темніє. Нараз трохи не крикнула з остраху: із густих клубів диму виринає неясна якась постать і дивить ся на неї заляканими очима. Марійка приглядаєть ся їй і пізнає цілком виразно: Василева голова, його очі, такі страшні, мутні, дивить ся на неї і неначеб хотів щось промовити.

Бачить сльози в його очех, бачить, як порушують ся уста. Чус, присяглаб, що чус, як кличе її: „Марічко... ходи до мене. Марічко!“ Дивить ся, а його рука підносить ся і кличе її до себе. А втім схопив ся звідкись вітерець і здув ватру і Марічка дивить ся, як дорога постать розвіяла ся, розсипала ся. Крикнула і глянула на ватру, на землю, де се все діло ся? Куди пропало?

Як прийшла до памяти, бачить, що вона лежить на городі, коло неї припадає мати, якісь жінки, пригадус собі, що з нею дість ся. Коло неї на землі городник. Отже вона дерла буришку. Що стало ся? Чому вона лежить на землі?

Її занесли до хати, поклали на ліжко, вкрили ліжниками, стали зашітувати, згапяти зроки — вона лежить і нічого не розуміє. І лише, як влетіла в хату дівтора, Марічка від одного виду сих розхрістаних головок нагадала собі і ватру і дими в неї і постать Василя, його сумні та стрівожені очі, причув ся знов його голос, побачила, як живий, рух руки. І в одній хвилі підступили їй до горла навальні сльози і залили їй очі, як та повінь заливає прибережні царники. Плакала довго, плакала з душі. І коли той напад плачу почав лагодити ся, якась полекша сплила їй на серце. Зітхнула, якби каменя тяжкого збула ся, що груди їй толочив.

Не минуло багато часу, як вона далі помагала кінчити дерти буришку.

Осінь була чудова. Студені мричі падали вечерами, в ночі брав трохи не приморозок, а вранці годі було встояти на студеній мокрій травиді. Але

як викотило ся сонце, то на небі аж хмаринки. Минали дні за днями і хмаринки, ні мричі, не було видно. Таке чисте, таке ясне небо, а сонявня кули котила ся шизонько по ньому. Дивно. І гріє сонце і не пече. А хоч і пече, то не парить, як у літі. Скошена отава сохла в одному дні, а вже другої днини безпешно мож її кидати. І ледви чи коли такі свіжі отави бували, як сеї осени. Чогось не хотіло ся вірити, що вже осінь, що храм на Богородиці наближаєть ся, одно лише, що по ґрунях літня зелень почала міняти свою краску. Перші берези пожовкли, полиняли і почали кидати своє листє. Дуже були уразливі на пічні приморозки. Марійка, було, виїде з хати і гляне на ґрунь, що за потоком простягав ся просто їх осідка, а на ньому червене пятно посеред темної зеленї ліса. В літі той пояс березового ліска був ясно зелений і так любо відбивав від темної-чорної зеленї смєрік; тепер та зелень чим день затрачуєть ся, червонїє, жовкне. А вже глянь — стає її чим раз менче, листє сиплеть ся до долу, а там, де пишала ся піжна срібляста зелень, стремлять д' горі білі стовбурі.

— Дивне диво, які ті берези в літі приємні, а які сумні тепер, — думалось нераз Марійці. — Щось, як моя доля! Що була до часу щаслива, весела, від одного слова змаріла, зівяла.

І ті стовбурі, ті білі пії беріз, видавали ся Марійці якимсь страшними кістяками, таємними опирами, що нависли над її долею. Ніколи не дізнавала вона таких вражіннів, дивлячи ся на сеї березовий лісок, а бачила його не одну осінь

— від коли з хати стала виходити дитиною. Лише сегід у перше її очі стали такі видючі. Лише сегід вона бачить те, чого не бачила ніколи давніше. Десь давно світ був її такий веселий. Чи весна, чи літо, чи осінь, чи навіть зима — все приносили їй нові приємности. Вона стрічала їх залюбки — сього року замерло літо, а їй здається, що вона чує її горе й само виле враз із нею. Гляне на той бік ріки, на високий верх, вкритий від долу до самого вершка смерековим лісом, а там також не бачить, що давніше. Вона присягла би, що там самі смереки, що там вічна зелень. А то вже від половини верха кожний день приносить нові зміни. Зелений рівний ліс стає що дня більш і більш кучерявий. То червоні, то жовті плямки виступають що раз сильніше.

Невжеж і там тужливі дерева? Невжеж і сей ґрунь завмирає?

За березами пішли граби, пішли буки, а школах — то вже такий червоний, як кров, а глянь — уже лише сухі гіллі чекають непорушно, щоб вкрити їх тенливі зимовий килим.

І все те в ясних проміннях сонця, при спокійному, чвстому, як сльоза, повітрі.

Вранці усі верхи, що звичайно вкриті туманами мричі, або застелені свнявою, неначеб їх дими закутали, тепер такі чисті, такі видні, що кожду гаджуджку окремо на них видно, а такі близькі, що ось лише сягни до них і рукою дістанеш. А за цілу днину ані одна хмаринка, хоч очі видив, ве викотять ся із поза них.

Більш як три неділі тривало таке вереме.

А вода в ріці — го така чиста, — як сльоза. Таки журчить, як у потічку. За кождим каменем творить ся шипіт, з кождим днем виринають нові каменюки із дна ріки, в кождою годиною звукуєть ся її русло. Люди не памятають, щоби в Черемоши було коли так мало води, як сеї осени.

— То такі чисті сльози ріка проливає враз з мною. За моїм Василем помагає мені тужити, — думає Марічка, чираз дивлячи ся на срібну ленту ріки.

Минають дні. Минає одна робота — приходить инша.

Осїдок Танасїя приймає звичайний осїнній вигляд. Заки зїбрали ще бурішку, позжинали колоссе з ячменю і пшениці, що їх на малесеньких кусниках сїяв Танасїй рік у рік. Так лише на познаку, що і в нього є збіже. Він і так більше сїяв, чим хто. Взагалї збіжа тут не сїяли, хіба бурішку садили та кукурудзу.

Тепер прийшла черга на решту. Біб, горох, фасоля — от що ждало рук Марічки й Докії. До сього вже не паймали — самі клопотали ся упоратись. Вереме було гарне — часу доволї.

Одного дня прийшли молотїльники. Прокосили на царинці другу отаву і прилагодили на прокошеному місці тік. Перемолотили спершу біб, потім горох, а коли вже тік убив ся, стали молотити ячмінь і пшеницю. Така того була дрібочка, що аж стидно було наймати людей. Колиж бо Танасїй уже якби не навертав ся до хати. Марічка довше молотила льон, чим вони все збіже.

Чекала її ще одна робота — ще кукурудза

стояла на пії. Один деньок і з нею упорасть ся. Вже мати казала: „берім ся до кукурудзи“ — вона просила ся: „най іще“. Справді просила ся. Як ще із сим упорасть ся, не буде вже що робити, не буде чим забивати довгого-предовгого часу. Врешті треба було кінчити. Станула тепер із заложеними руками і дивила ся перед себе. Що далі? Як провести цілу осінь, зиму, заки знов зачнеть ся робота в городі.

Як на біду треба було зігнати з верха тих скілька коров, що були на опіці її й матери. Доки пасли ся горіщами, вона двічі в день бігала доїти, — тепер пашу в горіщи спалило сонце, корови прийшли на отаву д' хаті. Пять коров, пятеро телят, десять овець і три барани — отсе все було на Маріччиній голові, але роботи се її не причиняло великої.

Ходила, мов сонна, робила, мов но своїми руками. І не то, щоб робила як за папасть — ні, робила щиро, щиріше, чим коли, але душі в свою працю не вкладала. Душа в неї закам'яніла. І стільки добра, як не чула душі в собі. Снувала ся, як тїнь, але бодай ті сльози не тесли ся на очи, голова не крутила ся від тих влізливих думок, все одних, все тих самих. Якась певнесказана тривога стала її невідступним товаришем. Куди не ходить, повертає на всі боки голову — когось шукає, чогось глядить, щось побачити сподієть ся. Стоїть при якій роботі, нараз дивна сила пре її, шепче в ухо: оглянь ся! Боронить ся, не даєть ся, противить ся. Ніщо не помагає. Мусить оглянути ся. Її очи горять дивними огнями, скачуть стрівожені, сюди-туди

кладають ся. І чим більш бореть ся, тим ляснівіше стає їй на душі. Оглянеть ся — нема нічого й нікого. Розбільнений туск стискає серце. Нема його. А була би присягла, що се він стоїть коло неї, вдивлеть ся в неї, до нього вона мусїла обернути ся. Ось так, як день, так ніч — не покидає її ні на хвилину. Нераз зловить сп за груди і починає кричати усею розпукою свого серця його їм — беззвучними їмими устами. І колиб так добула голосу, колиб так дібрала такої сили в голосі, як кричуть її душа, верхи гір розступались би від того крику, від того наболїлого зойку.

Несподівано почав схоплювати ся вітер. Ще сонце грїло, ще небо було чисте, але вже на небі вочали виринати довгі пасмуги хмарин; вони плыли, мов розвіяні коси дївоцькі, мов хвилі буйного волосп. Довгими тонкими нитками та повісмами вони пересували ся крізь синій небозвід. І він ставав чм раз більш блїдий. Вже чути було в повітрі кінець погідних днів.

Лише той вітер... Не знати — нарве він дощі, осїнню довгу слоту, нарве він зиму, чи перейде в осїнні вихри, а в слїд за ним лїде довга, суха вітрова осїнь?...

А він, як почав знимати сп зночи, так вїяв через цїлу ніч, а рано перейшов у сильну хуртовину. Стривожене серце Марічки почало свою журливу мову ще дуще, як досї. Не могла вдержати сп у хатї — виїшла на двір, станула коло угла і вслухувала сп у ті дивні, тасмні голоси, що долїтали до неї від ріки, із звору потоки, з далеких сусїдніх ґрунїв. Десь із незнаної далечі летить тасмна потвора; сто-

гне, сонце, реве, цілий світ завалити нагрожуєть ся. Провалинь ся через ґрунь, постелить дерева до землі і вже, якби її не було. Доки не палетить нова. Зачинаєть ся у зворах. Тут у верху, коло хати, ще тихо. Деревя не ворувать ся. А вже чуєш, як там у зворі клетотить, гуде, шумить, вис. Певидна сила зануєть ся у вершки дерев у берді, перевалюєть ся через них, сипиєть ся на височезній, розлогій смереці. Зачинаєть ся дика боротьба вихру з гаджуґою. Чуєть ся велика сила деревини, ще більша міць опору. Парешті погинаєть ся вершок, розлітають ся на всі боки галузи, кожда шишльочка зводить окремо боротьбу із вихром, ціла смерека починає колихати ся на всі боки, піддаєть ся непереможній силі вихру, дає собою розмітувати, куди сподобаєть ся скаженому вихрови. Вкінці ослаблена гаджуґа ледви колихаєть ся — упала, увяла... І коли вихор перекинув ся із шумом і свистом на величезну грушу і зводить із нею такій самий бій, як перед хвилиною зі смерекою, увільнена з його обіймів смеречина випростовує свої піти, приводить їх до ладу, збирає всю свою силу, щоб за хвилину стати до нового завязаного бою, до бою на життя і смерть. Не зможе устояти ся — награсна хвиля вихру переломить її стрункий стан на двох, покладе стрим буйному її життю. Тепер вона дивить ся, як старезна груша борикаєть ся з нападним вихром, як розсипають ся на всі світи її поживклі листки, як відщипають ся від неї крихкі гильки її летять на прудких вітрових крилах в напрямі садка перед хатою. Зачинаєть ся нова боротьба, куди слабша, куди менче завязана. Переломана сила вихру у зма-

гапнях із смерекою, із грушею, тепер перелітає крізь вершки молодих яблунь, черешень, слив, потрясе побосм хати — він застогне, заскрипить, задудонить, а хвиля вихру уже летить розлогими царинками, збирає свої сили, скріпляє їх і за хвилинку починає новий бій із молодим смерековим лісом у перху. Тепер уже чути не шум, не свист, якесь дике гудіння, невгомоне гиття, скриніт, тріск гаджуг, дику, тужливу осінню музику гірського верха й зеленого смерекового ліса. І коли там триває завзятий бій, із від ріки, із берда в потоці напливає нова хвиля вихру, потрясає гаджугами, бореться безповадно із старою, відвічною смерекою, розлогою, кріславою грушею, перелітає понад вершками деревин у садку, і знов побосм на хаті потрясе і летить крізь зелені царинки на підмогу тій хвилі, що ще не покінчила свого бою із розлогим смерековим лісом. Там не вгаває вихор. Один вал здогоняє другий, за ними пускаєть ся в погоню третій, що раз нові, що раз більш завзяті. А гаджуги стогнуть, виють, ревуть, чуєш у їх голосі плачі, жалі, непомірні ридання, то поклики тривоги, мольби о ратунок. А заки одні голоси прогомонять, влітають ся у той круговорот страдання нові, ще раз нові. А розсатанілі хвилі вихру пливають одні за одними, доки не зведуть шаленого бою з життям ґруня та не проваллять ся крізь голій його хребет, крізь полонину на той бік, на нові змагання...

Вслухуючи ся у ті вітрові шуми, у ті відзвуки розворушної, перстомленої боротьбою, природи, Марійка відшукувала у сих гомонах знайомі собі голоси. Отсе протяжне зловіще гудіння — сеж ніщо инше,

як голос найзлющого її яорога Івана Руспака. Що вона йому завинила, що г' так завзяв ся на неї, таку велику пізьму повзя на неї і має п своїй душі. Доки не пізнала ся блище з Василем, і він, і його дедьо видавали ся їй такі страшні. Сиділи в перху у таких дебрах, що яона там з роду не була і не напертала ся туди ніколи. А як полюбилн ся з Василем (ик поно діїшло до того пенцаетя — колиб вона могла збагнути! Вона знає, коли заговорили вяерше, коли блище зішшли ся, але — що їх звело до купи? От якби хто розяснив їй її недолю!) — як уже врешті полюбила вона Василя, старала ся показувати його дедьви як найбільшу честь. Стрічала його — на десять кроків здоровила, в пояс згинала ся. А він — не знати чому і за яке — ось якою властю загорів до неї. Від якогось часу стала переслідувати її на кождому кроці. Вона минала його, втікала перед ним. І таки не змогла птекти під найбільшого сорому. Обезславив її, обезчестив при всіх людях на великому зборі народа. Чула його слова і молоді й старі, а найгірше: чула дівчатаровесниці. Телер вона й на очн їм не показуєть ся; боїть ся, щоб не посміяли ся їй в очн. Бо що поза очн й сухої питки не лишуть на ній!... Вона знає, як завидують їй богацтя, як завидно дивили ся на неї, від коли вони з Василем зішшли ся. А тепер?... Яка то в них радієть на душі!... Що вона завинила тому страшному чоловікови.

Він тепер найлютіший її ворог. Що пайстрашніше їй видаєть ся, у тому вона зараз його бачить — Василевого дедьа. І тепер, коли ті вихри шалені звіяли ся зі світів, вона чує г'... як зпосеред

їх реву вириваєть ся і його голос того страшного Івана. Чує, як хрипить, ледви крізь горло дереть ся, як задихаєть ся зі злости, як піна заливає його уста. Що він сонє? А щож би? Одно в нього на устах, щоб найдошкульніше їй небозі наклейти, як і одно на умі п нього, щоб її найбільчий споневажити.

А ті бідні дерева, та годна смерека, та люба її груша, яку пони зводять боротьбу зі злющими проклятами озвірілого дїдуги.

А там і нищий голос вчуваєть ся їй. Якесь розбільне смігліне. Чия душа так квилить, так розщипаєть ся? Чияж би? Хибаж не її? Не Василєва? . . .

Приклонила голову до угла хати і велухуєть ся з затасним серцем, чи не почує слів тужного голосіння. Надармо! Не чути нічого. Лише той немичний плач, те притишене квилінє . . .

А нараз вочинають продирати ся крізь схвильоване повітре рідкі каплини. Пеначе перли блистять у соняшійх проміннєх, пеначе брилянти розсипають ся жемчужними блисками по прищялому листі дерев. Як сльози спливають на спрагнене лоно землі. Одні за одними. Чим раз густіщі, чим більш рясні . . . Се сльози того великого Бога любини. Сльози проліті тасмною творчою силою над їх нещасною любовю.

І нараз якби втихли жалібні гвиліннєх, пеначе замовк дикий голос проклятів озвірілої людини — одні лише сльози ллють ся і ллють ся, гїле проливаєть ся їх море.

Де не діли ся ті шалені хвилі вихру, де не розсіли ся вони у диких стромнах та бердах... З небесної синьої безодні волили ся давно невидані, такі дуже вже ждані струї дощу. І все замовкло, велухуючи си в дивну розмову дощевих краплин, застигли дерева, де полишив їх останній порух вітру, замліла, свалена трава простягає зівялі шийки, воб сполоскати та відсвіжити їх цілющим бальсамом дощової роси.

А тут уже й усі верхи позатягали си мричею. Починають курити ся. Дожджить дрібоньким осіпнім дожджем...

Марійка довго блукала по обістю. Перейшла грегит за хатою, шукаючи собі якоїсь роботи. Ті теплі струї дощу неначе оживлювали її, давали її душі довгожданого ліку успокоєння, повернення рівноваги. Здавалось, чекала на них, молила їх, благала про них. І дочекала ся... Рясних сльоз із синього неба, коли власні її сльози стали висохати...

На другий день сильно постуденіло. Верхні гір залягли густі мричі — здавалось, не буде надії, воб передерло ся сонце. Але минуло скілька годин і воно блиснуло зпоза хмари, раз, другий, знов сховало ся, а як потім уже визирнуло, почало прогосновати хмари і мричі. Що за диво? Верхні білі. Впала скрізь верхами зима. Марійка не могла відорвати очей від тих білих нятен, що блістїли скрізь верхами. То царинки і цолонини застелила груба верства снігу. На зеленому тлі долішніх царинок вони ще біліщі видавали ся, як були. Їх окружали зі всіх сторін темні ліси — їх зеленє тепер якась

дивно чорна, фіолстна була на тлі білих снігових дарин.

Перший сніг! Ніколи він не мпнав у жптті Марічки без дивного вражіння, без милих почувань. Звичайно кінець роботі п полі. Зачинасть ся нова, хатня праця — що то радче відпочинок, як робота. І хоч яка пригноблена вона була, той вид снігу хами ґрунїв, повище лісів, там де ґрунї спливають ся із синім небозводом, викливав у її душі давню радість і втіху. Якесь дуже присмне почування розлило ся в її душі. Скрінляли його радісні крики малої дїтвори, що плескала в долонї, бігала сюдитуди, звідки видніщі ті білі верхи і не могла налюбувати ся доволї зимою.

Нараз у серці Марійки прокпнув ся інстинкт господинї. Не лише здавила свою радість — почала сварити на дїтий. Чого кричать, чого такі веселі? Що зима впала? Криї Господи, якби так понивила ся, голуї від сьогондя маржпну! А онде в верху їх зимарка. Близівно вже не ме маржина пасти. Треба давати сїнца. Не стидно то кричати в радості?

А дїтям то але в головї! Вони ще не чують грози зими. Бігають босі в сорочинках і тепло їм; а там верхами зима і їм ні раз від того не студено! Се ще лиш скрінило їх радість. Що їм маржина? Ось корови пасуть, вівці також. А що буде завтра — їм се байдуже.

Коло полудня палетїли густі, сиві хмари і засунули сонце. І помалу, але статочно, почав сипати дрібний дощик, поміж його каплі повадають снігови кульочки-крупки, далї стає їх чим раз більше, вже

їй дощу не знати. Врешті посипав рівномірно густий пластоваць. Тумани мричі оповили верхи. Такі важкі, такі непроглядні. Не кологають ся, як у лїті, де спустилися ся, там уже чиплять, не ворухнуть ся. Доки не висиплять ся до останньої пластинки, не кинуть уже ґруня. А тут, долїщами зима ймасть ся з трудом землі. Що налетить — ледви упаде в обійми зеленої травниці — вже щезла, розплила ся. Довго йшла боротьба між студеними пластинками снігу й теплими, може останніми подихами зеленої трави. Завзята боротьба. Бо раз уже імуть ся студені пласти землі — білий, мертвий покрив все життя на довгий зимовий час. Зівянуть, счорніють трави, впріють останні осїнні цвіги — зима похилить до долу їх головки, потопче усю їх енлу, всі їх життєві пориви. Нерівна боротьба! З кожною хвилиною починає сріблити ся царинка, а де заблестить срібна каплина, стає їх десять, двадцять, ціле море... А пластоваць сипле чим раз густїший, чим раз набирає сили. Падїйшла вже його пора!

До вечера не наставав. Уже все навкруги біліло. Сивав цілу ніч без ушину. Вранці вже треба було відґрібати сніг. Треба було чим скорше пообтрасати його з деревини у садку, бо аж до землі погнули ся від вагою білої габн. Маржинна ричала, стоячи під смереками і дожидаючи своєї черги. Марїйка кинула сїна, обійшла; потім шукала собі як найдовше роботи на обїстю. В хаті сидїв дедьо. Хмарний, що не доведи Боже. Десь иншими роками, як прийде осїнь, він в одно найде собі роботу коло хати. То дроваць старас на зиму, то закладає нові

воринянки у вориньє. Се найважнїща його робота. Як не полагодиць плотів в осени — здаєть ся, не сталоб йому на се часу до другої осени. Сього року він байдушнїй до всего. Як не сидить у хатї хмарний, мрачний, мовчаливий — то йде в верх до змарки. Що він там дїє? Ніколи туди не ходив. Ніколи не була се його робота. Бідний дєдьо. Прибила його гїрка доля. Усіх їх прибила — її найбільше, а найдуще подав ся дєдьо.

Постягала снїг із побою на хатї, пообмітала хату докола, промела стежку до потока, куди ходить по воду. За той час пераз зір її блукав по верхах навкруги.

Снїг в одно сиплє і сиплє. Не встає нї на хвилину. На селї пусто, глухо. Не видно люднн. Вже пізна година, а люди ще стежки не протоптали попри їх хату. Дєсь коло полудня, бачить Марійка, копаєть ся у снїгу якась постать. Докн розглядала, стояла спокійно — пізнала: Петро з того ґруня. Пішов у хату. Не любила вона його ніколи, того сусїди — не радо стрічає його й тепер. Пішов. Чого він хоче? Її серце чогось стрепуло ся.

До вечера не переставало мести. Звіяв ся вітер і пустив ся в шаленї іґри зі снїгом по ґрунях та по верхах.

І знов минула ніч зі снїгом. До ранку позамітало всі вчерашнї слїди, всі плаї, порівняло все. Лише чорнї вориння, що межують царники, виступили тепер із великою силою на білому покрові царинок. Коли вранцї виринуло із поза хмарн сонце — весело стало на душі. Так ясно, як не буває і в най-

білльви соняшню динну у літї. Лише на сбочах ґрунїв темніють ліси. Вони вкритї грубо покровом снїгу, снїг принав гаджуґи зверху, а боки зеленї. Зелень, обвита в білу плахту, злила ся з нею в одну краску — срібну, блискучу. Пеначе дорога мережка. А сонце світить і світить. Ліси пеначе велика ватра. Це не взяли ся над ними мричі, не ті дощевї, гусї, — такі ніжнї, як легкїй серпанок. Зовязали вершки дерев і спують ся від одного до другого. Здасть ся, якби дмухнув, звїяв би їх, такі делїкатнї. А повіє вітерець, вони знимуть ся д горі, а глянь на лїс — він що раз зеленїщїй стає. І знов оповивають його мричі, а зелень в одно сильнїще виступає. То теплїй піддих лїса розіґрітого під грубим покровом зими. Що налягає на нього гуще снїгова габа, він прїє під її вагою, дихає серпанковими мричами і білий килим зими розпливаєть ся у воздуху. Ще далеко до полудня — а лїс упорав ся вже зі снїгом, позеленїв, як був зеленїй учера, і мричі порозвївали ся, а сонце почало свою роботу на пухких просторах царни.

І знов повїяв над ечїр вітер — потисе мороз. Вода, яка силпала із усіх ґрунїв знід снїгу, сплигла ся в свойому розгонї. Примерзла й почала стелити тверде підложє під тугу зиму.

Снїг уже не зїйшов. На перемїну: морози її снїги. Що потисне мороз, то сцїпенуть твердою корою снїги, а стане віяти снїгом, білий покров змип грубшає і грубшає. Люди риють ся в снїгах без плаїв, без стежок. Куди занесе кого, протоптує снїг,

а його слідами йдуть інші. А замете в ночі, шукають нових ходів.

Люди заперли ся в хатах і кутають ся коло зимових робіт. Найбільше коло вовни. Чешуть, прядуть, приготовлюють на писані ліжники.

День за днем тяжче жити Маріці. До хати впадив ся Петро. Зразу так собі — за ділом, потім вже і без діла, а далі вона починає розуміти, які в нього думки на душі. Доводив її до болю своїм беззвучним голосом, своїм бездушним гугиїнсьм. В такі дні, коли він сидів у них, її туга за Василем доходила до краю. Раз якось вихопила ся з хати, перелетіла коло читальні, потім дігнав її Василь, а вона, якби почувла страшну тривогу — утекла перед ним. Сіла на санки поштаря і завернула в село. З Василем не бачила ся вже. Утікала перед ним. І чим більш поборювала в собі охоту зійти ся, бачити ся з ним, тим гірша туга розсідала ся в її серці. Тепер ухилила за що в світі не хотілаб стріти ся з ним на самоті, опинити ся з ним сама одна без людей. Знає, що чекалоб її. Не опиралась би, не противилась би йому. Пропалаб на викл дівочька її слава.

А поки — мучила ся дола. Вже бачила і знала, що Петро буде її сватати.

Не стерпить сього. Не пережне, — жалувала ся нені.

Мусить перетерпіти. За свої і чужі гріхи треба прийняти кару божу! — відбирала їй мати всю надію опору. — Бог святенький наслас на нас грішних свою кару, треба піддати ся його воленці небесній.

Відчувала се, що мати не заступить ся за неї.

А дедьо?

Чогож вона могла сподівати ся під нього, коли він не мав семи часами доброго слова для неї і для її мамки. Дуже вони провинили ся перед ним, нічим злагодити його гніву, нічим хмарного його чола розлогодити, нічим лиця сумного розвеселити.

Гірко минали їй дні зими; в ухах гуділо гугнінне Петра, в голові мінало ся від розбільних думок про те, що діяло ся докола неї, серце скигло за Василем, тремтіло перед важким, болючим ударом долі.

Слувала ся по землі, мов сонна, мов непритомна, мов без душі.

Пішла по селу чутка, що кривий Петро за сватав Танасієву Марічку. Всяке люди гопорили собі про те сватанне. Повістували, що Марічка спершу паробила крику, трохи сватів із хати не прогнала. Кричала, мов не при собі. Не добирала слів. Що до голови їй прийшло, все пишчала на них. Не вступали ся. Видно знали, що так їх будуть приймати. Говорили своє, робили, що їм велів закон. Потім вона кишула ся до ніг дєдеви, неї, молила, благала — ніщо не помагало. Якби не чули її. Мати лише плакала враз із донькою, але ні словечка не промовила за нею. Чи не хотіла, чи не сміла? Тоді Марічка вискочила з хати, пішла в комору й заливала ся там гіркими сльозами.

Тепер уже всяке жалувало її. Хто досі завидував їй, тепер не то, що зависть їх увіяла, стали жаліти її. То вона, та багачька дівчина, та, що ось мала зв'язатися із Василем Руснаковим, то

найгірша, найостатніща, то ще так не дивилась би на гугнявого, кривого Петра. А вона небога вже й заеватана. От не мине якій тиждень і пони звінчають ся.

— То якби мені прийшло ся так, як їй, — мовила не одна її подруга, — я скочилаб у воду.

— Радіше до своєї коєи досидіти, як такому поломаному каліці кости гріти! — говорили жінки.

А вже сухої шптки не лишали на Докії, Маріччиній неві. Її найдуше вишили. Пригадували їй і її рід убогий, бідний, пригадували, як то вона з наймів півла просто на багатство, на великі статки, мастки. Відгрібали із давньої давнини старі рани. Що колись її наспоневажували ся, тепер добули все те із забуття і наново стали порпатись у давніх болючках. А тепер ще гірше, ще більш болючо, як колись. Тоді було все свіже, можна було зараз провірити. То ті, що клеветали, добре дивили ся, чи нема свідомих цілої правди, чи не муть простувати. Сьогодні не ті часи. Одні, що знали правду, вже призабули її, її самі були не від того, щоб повірити всьляким сплетням. Одні не бачили, не знали, чули лише. А від кого — хтож то годен по роках сказати. Але, що вони чули, що таке говорили ті, хто на свої очі видів, на се вони присяглиб не раз, сто раз, хрест святій цілувалиб, землю глоталиб.

Якби Докія почувла, що говорили про неї, запалась би від сорому. То, здасть ся, нема на цілому світі такої нехтолиці, такої шлюхи, як ота Докія. То навіть онта Варвурка, що сидить на горбі в шпичині й живе лише тим, що вкраде, а рік в рік байструка собі приживе, вона ще далеко не

те, що Докія була. Що готра че щадла свого язика, лаючи ту кляту Варвурку, що там вдерла буршники, там біб стеребила, там у зимі розіклала ворнище і затопила у печі — (вона ніколи не клала ватри в днину, сокотила ся, щоб хто не вскочив у хату і не найшов ворниняки у печі, а стеміє вже гаразд, дши, а у Варвурки ціла хата в димах, а димі то аж під кичеру стелять ся — і неодна, дшлячи ся на ті дими, починала клясти Варвурці. „Ади, чи не моє ворнище в Осіці розібрала!“) — тепер Варвурки якби не було в селі. Що ще Варвурку рівняти до Докії! Ся раз була новія на ціле село! Видить ся і тих байстриюків пробачилиб Варвурці. То, було, як котре з них налетить ід чийї хатї — зараз счиняла ся колотнеча. Жінки кричали, діти гонили за байстриюком, каміннем за ним кидали: „Гони злодюжку! Бий Варвурчиного бахура!“ Відганяли геть від хатів — сусідських, не лише своїх. То, якби так при хатї була де неспрслена когюга, то затровилиб, і бідне дитинше не впрвалося би з його зубів. А вже до церкви то ні одно з них і наблизити ся не сміло. Було в зимі, в неділю, позбігають босоніж по снігу, в одній сороччинї, з голими ногами по само черевце, навіть сорочка розхрістана, лише п одного якась драпа кштарина, в одного міський лах на плечех — з жидиняти, постають у сутках під церквою і просять: „Дайте грейцір, дайте на хліб, дайте хлібця“, а пиколі: „Дайте сорочечку“... То одні проходять і не бачать їх, одні поглянуть і плюнуть в лице тай підуть своєю дорогою, а деяка побожна вломить сучче з гаджуджки, та її пустить ся за

байстрюками, а втечуть, зловить каменець тай швурне за ними. Тоді вже її інші пристають до неї і зачинаєть ся нагінка за галими дітьми по снігах. Гонять нечистих від дому божого. А здасть ся, що вони, ті байстрюки, злодії, та їх мама, сільська шлюха, вони куди ще не те, що була Дюкія!

І що тому Танасієви прийшло таке до голови, що засватав її. Такий чемний господар, такий багатир! З глузду зсунув ся, очий не мав! А тепер через неї дитину свою у гріб закопає. То він через неї, через ту відьму, пішов на таке. Вона, вона хотілаб доньки збути ся з хати. Бодай за Петра, того покрученого, лише най вступить ся з очий, най не має свідка. Така стара і їй любасів треба. Бо через кого, як не через любасів вона доньку з хати виганяє. Танасій не сидить ніколи в хаті, діти малі, одна та дівчина відстала від них, все видить, усе розуміє тай старій відьмі нема волі робити, що душа забажає.

Жалували Танасія. Через неї собі життя збавив, тепер доньці світ вяже. То ще колись він отямить ся і тоді не зможе віджалувати. І не направить біди. А їй що? Щоб лиш своє зробила!

Ось так йшли по селу бесіди про те Маричине сватанне.

II.

Танасій ходив суворий, понурий. Якась люта злість засіла на його лиці. Запер свою душу для всіх — ніхто не знав, що він робить, для чого. Ні з ким не розмовляв, нікого не радив ся. Ніхто до нього і він ні до кого не приходив. Один Петро внадив ся до хати помалу, незаметно; для нього мав Танасій завсідн привітливе слово. Мали про що говорити і говорили: Танасій мовчав, Петро гугнявів. Або й собі мовчав. Мовчали тоді всі в хаті.

Таке ненависне життя вела челядь, що одній і другій: Марічці і Докії приходило до розпучки.

А Танасій норпав ся у своїх думках і самі погані приходили йому до голови.

Спершу найбільш болів за того, що Докія обманювала його ціле життя. Що вона робила — не знає, і не дізнаєть ся ніколи. За тим уже запали замки, заперли тайну, гірше ще, якби запечатав її у гробі. Чи варто норпатись у минулому, щоб розвідати всю правду? Краще вже сказати собі: пропало все. У що вірив, що уважав за святе, на що ціле життя покладав ся — одним одпа брехня, наймерзеніща, бо прикрита всіми позорами правди. Треба раз із сим скінчити. Обманювали, обдурювали, обрізували його ціле життя.

Се одно вже висталоб, щоб не покидала його

до кінця його днів гореч душі, щобн біль серце йому розшматував.

Ало десь із дня душі починає виринати почуття кривди. Колиб він був так само платив своїй дружині, булиб вирівняли свої порахунки. Ніхто нікому не був би остав у довзі. Ало то його житте плило, як чиста вода, не було за його душею ні дрібки брехії, обману. Коли станув перед божим престолом у церкні і присяг своїй Докії вірність, ні разу не зломив своєї присяги. Вона гарна була, гріх булоб брехати, для нього вона була найгарніща. Ану, чи по тверезому, чи по пьяному, якби там не було, з ким би він не сходив ся був, не лиш у своїому селі — світами, його не спокусило посягти на чуже добро, таї прогаїнувати своє, стратити віру у своєї Докії. Бувало й таке, що на далеких шічлігах лежало їх покотом і муцині і челяди-жіноти — всякого. Таї усяково там бувало. Таї нераз таке приходило йому до голови, що дурманів із шаленої похоти. Лише кльни ся і вже облекчили своїй душі. А бували такі задирливі, що й найспокійнішого привели до гріха. Скільки він, бувало, перетерпить муки, заки здавить нечестиві свої бажання. А все здавив. Мучив ся, терпів, нераз серед ночи схаплював ся на рівні ноги і йшов полями, доки не втомив ся, аж із ніг падав, тоді вертав, лягав десь на дворі на студені, далеко від тої примани горячого тіла жіночого, від тих пристрасних, придавлених віддихів, від перлистого сміху, уриваного реготу і хохоту, викликаного тасмними скоботами, притишених розмов і пестощів.

Та що йому з того? Тим гірша досада бере його телер. Він зарік ся, закликав ся і додержав присяги. Дарма, що, було, минасть ся. Все перетерпів. А задля чого? Для кого? Його обрехали негідно, заки він ще зійшов ся зі своєю жінкою. І безпечно обріхували не раз, окрадали, ще й на сміхали ся. Дурнем його робили.

Такий жаль брав його, що не міг собі простити своєї дурноти. То, було, інші бодаї нажили ся, бодаї набували ся зо своїми любасками, бодаї знали, як жінка легка собі — і вони не мають кривди. Він дивив ся на все, що інші робили, крізь яальці, але сам стояв осторож. А вийшло, що, хто не хотів, за дурня його мав, а що той Іван Руєнак привселюдно його осмінив.

Зачинала його брати досада. Ех, якби то за вернули ся йому молоді його літа — ото би він ще погуляв собі. Ото, вмираючи, міг би сказати: „Жив сми, що жив, але сми не жив пуето! Ужив сми собі світа достоту!“ А ледви пролетіла йому така думка крізь голову, як штрикнуло йому в плечех, хотів випроступати трохи свій нереломлений хребет — мало не крикнув із болю. Ось так, здавалось би, ходить просто, не хилить ся, а диви — нема путєрі в крижах. Без бучка вже й не пускай ся в дорогу. Тай якого то вже його ходу. Тих скілька позичених у Бога деньків? Хибаж то того так багато?

От, тоді страшна лють брала його. Перед його очима снуєть ся молода, струнка дівчина. Як радів він нею, яка вона була йому люба! У маму вдала ся. Дивить ся на неї — викапана Докія.

Як дівкою була така гожа, така здорова, така дужа! А тепер чим вона розростається, чим більше пишається своєю поставою, тим гірше противна вона йому. Таки так, як міг би, прогнав би її з хати, враз із мамою.

Тоді отямлюван ся. Що ж вона завинила? Що пишні ті малі діти, що хотів би їх осиротити? Але той страшний жаль за брехню цілого життя, та люта досада на Докію віддали ся день у день гірше в його душу. І такі в ній карби карбували, що вже їх нічим не зарішиєш. Хоч пробував втихомирити себе тим, що остаточно він і так полюбив Маїчку, яка вона є, і чия вона там не була! Виплекав її, викохав її, на руках виносив, личка її рум'яні сцілував — як дитиною маїцькою була! Хибаж вона змінилася від того, що тепер уже дізнав ся? Хоч пробував вмоєти в себе, що вона така сама йому дорога — прийшла нова хвилина, повертали старі думки, сумні, понурі. Свіжа рана розривала ся, ніколи не мала вже присохнути. Ого! Затросна раз кров у серці, ніколи не відсвіжить ся, не верне до давньої сили! І не пробуї лічити, не гадай її до давнього привернути.

Не було в нього побратима, не стало й щирого друга, яким була йому Докія. Не настаран собі в житті приятелів — гонив за маєствами, самих ворогів ливав по пройденій дорозі. Один був у нього щирій повірник, що став йому за всіх вірних другів, що їх міг би призбирати — його жінка. І з нею він тепер розирощав ся. Бувають хвилі, здається ся йому, що знавидів її, буває, прогнав би її з хати, а потім отямить ся. Не

заслужила собі працею цілого життя, щоби проганяти її на старі літа із хати. Треба лишити її дах над головою, треба дати їй теплу страву. Лише серця не мав уже для неї. Так йому збайдужіла, що аби пересунула ся коло нього — не бачить її, аби заговорила до нього — не чує її. І відповість на запит, і дасть, чого хоче, і піде, куди просить, і зробить, що бажає, але нема її в його хаті. Є якась тїнь, є споми чогось, що давно жило, але десь далеко відійшло від нього, пропало на віки з його серця й душі. Ливне та рана, той лютий біль, затрачена віра, ображена гідність мушкетерка! Такої зради не смів простити ні один мушкетер! І він не простить. О, чує його огірчене серце, що того він не простить, щоб се-бо самого мав затратити!

І так помалу, але з кожною хвилиною, з кождим днем почало кріншати в його серці почування мести, потреба відплати.

За всю свою журу Марічкою, за всі свої старання, уважав її своєю власністю, міг нею тепер розпорядити ся по угоді. Не смів стерпіти того, щоб віддати її в руки тому родови, який стільки жури паніс йому. Нехай собі Докія раз на все вибе з голови, — заявив жінці, — щоб Марічка звінчала ся коли з Василем.

Як не плакала, як не благала його — не чув її слів, не зважав на мольби. Якби не до нього говорило ся. Не збавляти її життя? А його пощадити? А йому лише дістало ся?

— Чи ви не думаєте про хромого Петра? — закинула якомсь стрівожена Докія.

— А якби й думав?

— Бога бійте ся святенького, Танасійку, не закопуйте її живу в могилу.

Думка про Петра ще й не зродила ся була в його голові. Але як тільки він зміркував, яка вона страшна для Докії, а ще більш для Марічки — почав останюлювати ся на ній чим раз частіще. А якби так направду? А якби так із Петром звязати її? Чогось не міг вибити собі з голови підозріння, що Марічка таке саме життя зготовить якомусь небозі, як її неня йому. Безпешно не мине когось таке щасте на старости літ, яке йому припало в паю. Чомуж не Петра ним обдурувати. Він хйба й у гадку собі не покладає, щоб могла його яка дівчина полюбити. А вже, щоби він мав ущасливити яку, на те він відай за мудрий, щоб міг такого сподівати ся. Отжеж, що не попаде йому, мусить з усім примирити ся. А вже, що Марічка бодай із чистим сумлінням піде слідами своєї мамі, се його найбільше успокоювало.

І так Петро з кождим днем ставав йому більш бажаним гостем у хаті, хоч із кожною днюпою зміняли ся Танасієві почування до нього. Танасій, при всіх своїх заходах про збільшення матку, входив у зносини з гарними людьми із лиця. Чогось мав більше довірре до них, чим до потвор із гидним лицем. Петра і на перехід не терпів. А від коли той впадв ся у його хату і чим раз більше вплітав ся у Танасієві рахунки і розрахунки, Танасій починав його ненавидіти. Спершу гидив ся, далі спльовував чим раз частіще, врешті кидало шм у дрозж, коли в хаті гуло глухе гугнін-

не, млоїло його. Ледви дедержав до тої хвилі, коли дочекав ся святів у хату, а ще більш, коли їх приймив і вони покинули, розрадувані, його світлицю. Така тяжка скала скотила ся йому з грудій. Ще який тиждень і не буде чути ненависного гугніння, куди не повернеть ся.

Відчув полекшу на душі. Ось так зробити приказувала йому погоптана його честь.

III.

Дщина була гарна, сопяшня. Сніг тощив ся нагло. Коло хати проблискувала вже трава.

Іван Руснак кутав ся цілий день на дворі. Над вечір став годувати маржину. На царинці коло хати, вкритій ще грубо снігом, пробрав для кожної корови окреме леговище, окрему давань. Одно коло другого округлі пятна. Ще з осени, як перша зима впала, він прометав сніг на стільки місцях, скільки мав коров і телиць. Тут годував їх цілу зиму. Рапо, в полудне і над вечір приносить кожній корові на її давань вязку сїна — тут вони їдять, тут румегають, лежачи і вигриваючи ся в сопяшніх проміннях, і лише, як звіяли ся вихри і мело пластовим снігом, він заганяв їх до стайні. Його маржина так звикла до студені, що навіть у великі морози зимувала на царинках. З осени тримав їх як депь так ніч на подальших царинках, доки не зіли сїна, яке там складено в літі; чим далі під зиму, він наближав ся з маржиною д хаті, тепер під веспу доїдала маржина сїно, яке стояло таки коло хати в оденках, в оборозі і на поді над стайнею.

Ніс сїно вже для останньої корови. Його мар-

живна така навчена, що покажи ся він на царшиці, всі корови біжать за ним на перегони. Постають коло оденка, і одна, то друга, то всі нараз починають ревіти. Він крикне на них, але в душі радий, що чує сей милий голос. Бере на вили сїна і несе на найдальше леговнище. За ним біжать ізнов корови одна за одною. Він кдає сїно на землю. Зараз стає там одна корова і починає їсти ханчиво. Сїно щезає великими пластами в її бездонних челюстях. Тимчасом інші корови йдуть знов івнурком за Іваном до оденка. Рують і голять за пластанкою сїна. І знов стає на своє місце друга корова, далі третя, четверта, доки не дістане остання. А такі вони чемні, що ні одна не стає їсти на леговнище другої; кожда знає своє місце, кожда чекає на свою чергу.

От уже остання корова дістала свою вечерю і Іван станув та роззирає своїм господарським оком чи не скривдив котрої. Ні... Він щирій для всіх однаково. Найкраще знає по тім, що ледви скінчать їсти зараз лягають і румегають спокійно, доки їх не прийде Параска доїти.

От уже Багруша облизуєть ся, проковтнувши останній пласт сїнця. Роззираєть ся на всі боки, простягас шию, ще раз обнюхала цілу давань, чи не остало де стебельця сїна — нема. Постояла хвилину, клякла на передні ноги, потім присїла на задні, підклала їх під себе, і застогнала якби по великому труді. Зараз в її слїди пішла Тисуля. Вона четверта з ряду дістала сїна, а диви, вже перебігла Красулю і Зорину. Така якась спритна, що гляба видивувати ся. Якби не те, був би збув

її. І відродила ся від інших — така дійна. У всіх рісниці білі, червені, у неї чорні. І через те очі видають ся такі великі, аж пудно. А вже якою теличкою обдарувала його отсе в друге. Темножовта, з вуакою білою смужкою на хребті. Така волохата, а голова широка. Від сеї Тисулі не продав би телички її за які гроші. Приходив якомсь Мотьо і давав сімдесят банок за торішню. „Аби ти її сотце мені наставив — не возьму. Я не маю її й за дві сотки“, — сказав йому Іван. „Як так, то я не маю що робити“, — була відповідь Мотьо. З тим він пішов. А Іван кинув за ним злісно очима. Чого біда муляє християнина. Кажі йому, що не маси на продаж — він тобі тиче сімдесят левів. Не знає нехрест, що в чоловіка добра товарина не має ціни. То маржинка свого кохання, а ще яє доброго хову, то в господаря велико значить. А Тисуля кинула йому чотири бички, заки діждав ся двох теличок. Було подивить ся на її виме, як дійниця, на жили, що, як наберуть молока, пари їм нема, і жаль душу бере, що не може діждати ся приплоду від неї.

Корови лягали одна за одною, зітхали глґбоко, котрі були вже на порі, стогнали в одно, сопли і здавалось ледви дихали. Іван ставав над ними, розмовляв з ними, пестив їх поглядом і словами, чіхав поміж рогами, вони підсували йому голови, лизали його руки язиками. Щира була дружба поміж господарем і його маржинкою. Він на своїому довгому віку не вдарив ні коровиці, ні теляти, ні кошини, ні навіть дробети. Було в осені пригонить дробета д' хаті, то часом, от, як

і сього року, який був той лисий баран. Який штрикльвий! Що не роби йому, ого, за ніч неї вориння поперештрикає і вже на десятій царинці. І ключ йому закладав на шию — подумав би хто — не скине? Аби який ключ, він якось так по-птузить ся у ньому, що пранці ключ коло вориння, а баран у сусідських городах. Або не зможе скинути, то скаче з ключем. Зависне на поринні, доти буде бити ся, доки не перетягне ключа. Аж йому перає дивно було, як така німня, а така розумна і така завзятуца. Вже й нутав йому задню ногу з передньою так тісно, що ледви міг ходити. А він і то урве і піде світами. А чи бодай раз пін підіє на нього руку? Ніколи! Який би він був господар, якби збиткував маржинцу? Найдеть ся яке вритне — треба шукати способу, щоб покорити його. Але підносити руку? Не він!

Уже й Параска виїшла з дійницею, а Іван пішов, набрав з оденка отави і кинув її придавок до подою. Стоїть коло неї, приговорює, коровиця жує, а молоко чурить до дійниці бистрими струйками. Піють ся в ній густою піною. Параска приїла доїти вже третю корову, коли побачила, як протоптаною у снігах стежкою йде якийсь чоловік. Іде бистро, якби квапив ся.

Хто такий?

А хтож би? Єремій — зза кичери.

Чого він так квапить?

Ага, так пилює...

— Дужі Іванку? — питає ся старий дідок Єремій, наближаючи ся.

— Гаразд, як ви Єремійку?

— Миром. Дужі, Парасочко?

-- Мирно, Єремійку. Єк ви?

- Єк дували? Маржинка ци дужа?

- Бог святенький милує до якогось часу. А що у вас у верхах? Мирно?

— Мирно, Боженькови святенькому слава. А ви, Іванчику, братчику мій солоденький та годний, мирно собі триваєте?

Ще довгий час говорили, закн покінчили з привітани. Витали ся по старовітськи. Питали за здоров'є, за маржинку, за всі господарські діла. Незамітно привіти перейшли в розмову про ті близькі і важні для них річи.

Чути, що кидаєть ся сусідніми селами слинавка. Маржина велико караєть ся. То кидають ся в пшеску боляки, ратиці гниють, відпадають. Корови тратять молоко...

Але не чути, щоби гинули, криї Господи?

Якось Бог святенький милує до часу. Не чути ніде, щоби де впала яка штука. То лише кара велика для маржини. Віднятко, ходити не годно, що воно, сарако, вино, що Боженько святий його так карає. Ади, то німина, не скаже де його болять, що його болять, а так буде дивити ся в очи, що чоловік трохи не плаче ураз із ним сердешнім. То, кажуть, полонинами то так покотом лежали тогід. Кажуть, що всі полонини були заражені, тай сїл не минуло. Якось лише тут Бог милує.

Буде, як Бог дасть. Треба приймати все, що його ласка небесна. Поки що Бог милує в добрі тай сокотить від нещастя.

Іван бояв ся говорити далі про се. Рад був уже закінчити немилу бесіду. Він чув про ту біду, але до голови не приускав собі, щоби його маржинка мала так карати ся, як то говорять. Як Бог дасть — так і буде. Церейшов на нише:

— Як там у вас? Туга зима в верхах?

— Туга! — мовить Єремій, хитаючи головою.

— Не хутко щезне. У вас і десятої пайки того нема, що там горіщами.

— А як ви сходите з више?

— Або то першина нам?

І знов стали говорити вро те, що їм найблище, про маржинку, про сіно, чи стане сіна до нової трави? Як там, чи мирно верхами? Чи яка звір не калічить людей, та не забирає в них дробяг та маржинки. Довга, невичерпана тема до ніколи не скінчених бесід.

Параска слухала, вкидала свої слова і робила при тім свою роботу. Кінчила вже доїти. Її муштини вже все переговорили. Почали прощати ся. На відхіднім кинув Єремій від нехочу:

— А чули новину?

— Яку? Не чули нічого.

— Танасій засватав доньку.

— Марічку? — спитала живо Параска.

— Марічку.

Іван мовчав. А Параска трохи зо шкурп по вскочить така взяла її цікавість та нетерплячка. Вона й цікава була і бояла ся. Що скаже Василь? На чому воно скінчить ся? Ануж виїде суперека і її одинакови грозить небезпека? Вона горіла в нетерплячки.

— За кого засватав? — поспитала.

— За Петра.

— За хромого? — промовив глухо Іван.

— За хромого, — потвердив Єремій.

— За того кривого, за хромого, поломаного Петра засватав Танасій Марічку? А с де не світі божім правди, щоб таке діяло ся? Таку статну дівку за вдівця, за такого каліку! А Бог би його побив, того бойка, як він збавити хоче свою дитину.

Ішла з молоком до хати і кляла, що сили стало. За себе і за свого Василя виспала цілу повінь лайок на Танасієву голову. Якби так сото слово здійснило ся — у мить затримбіталиб по Танасієви.

А коли увійшла в хату залила ся гіркими сльозами зза нещасної Марічкиної долі. Плакала за неї, за себе бездольну, за весь жіночий рід.

Іван лишив ся коло маржини. Розпрощав ся із Єремієм і трохи не обімлів. Він довго не міг припустити собі до голови, що Танасій ховає у гріб свою доньку. Врешті не було що казати. Єремій побожив ся, що се правда. Чомуж би мав йому не вірити.

А всеж таки хотів би, щоби не так було. Чому? Ніби що йому до того? Між ним і Танасієм виїшла колотнеча, а Василя він сам розвінчав із Марічкою. Зробив, що задумав, а тевер Танасій запре Василеві раз на все дорогу до Марічки.

— От і маєш! Наварив — вищий брате! — промовив у голос Іван і тупнув з досади ногою.

Хибаж він того хотів?

Іван чуп, що важкий камінь придавив його душу. Не йшов до хати. Ходив по задвірю і ніпав, чи не найшов би собі якої роботи. Чув, як у хаті кляла Параска, знав, що не минулось би йому. Пасшала би йому таких громів, яких з роду віку не чув. І мусів би мовчати. Він почував ся до великої вини, а враз перечував, що грізний удар навис над його головою. Пустих ся на брехню мусів був ратувати себе — що буде, буде, а треба було щось робити. І кинув слово, а воно заважило велико! Таке було страшне, що все замовкло. І всі. І ніхто не противив ся, не дошукував ся правди. Тепер настає час, коли зачнуть провірювати, що він сказав, чи правду сказав, а як брехнії його дошукають ся — гірке йому лихо буде в світі. Почув страх уперше. Жахнувся перед наслідками своєї брехнії.

Петро! Той хромий Петро, цураха йому, тій перекривленій пиці, а дивн, куди він посяг! Бігме, вірити гляба. То якби в отсю зимову ніч грім зарокотав, менче би було пуду та дива. Бо з дива не може зійти, що таке Танасієви прийшло до голови, що він зважив ся прийняти таких сватів у хату. Ціле село загікає його, плювати муть на нього. А пудно йому, що з того скоїть ся якась причка. То не минеть ся без біди. Ще якби лихо, яке зависло у повітрі, впало на Петрову голову — найби там! Він не варт нічого доброго. Такий котюга! Куди він посяг!

Чим більш Іван думав про Петра і те його сватанне, чим більш усвідомлював собі цілу ту погану постать — тим більша лоть захоплювала його

серце. Хоч куди, а таки він сам давно вже вибрав був для свого Василя Танасієву Марічку. Така гожа дівчинна лише для його сина. І Василь ундобав собі її. Його син, одинокий давнього та старого роду Руснаків, його Василь засватав її, мав стати під вінець — а тепер його заміняли хромим, поломаним Петром. Тим гугнявим, кривоносим, горбатим, що то першу свою жінку замучив, а тепер посягає по таку ягідку, як Танасієва Марічка.

Іван ішов із вільни і держав їх ще й досі у руді, та як їх потис, трохи не трісли в дужій долоні. Якби так бартка, а якби наскочив на Петра, ледви чи бн живий виїшов той із його рук. То ніколи в світі ще ніхто не образив роду Руснаків, щобн потім не носив переломаних костий, як ще його очн на зорі гляділи. Безпешно й Петрови впече ся від Василя, але і він всуне йому свою пайку.

Не знати чому, коли він думав про Петра, в його ухах завсїди звенїло инше ймено. Не міг його вловити, не допускав собі до голови. То як гризький докір сумління, що куди не повернеш ся, що не дієш, а він в одно тебе муляє, і ні збути ся, ні всокотити ся перед його жалоу: — так коле, так пече, так їсть — і в сні приснить ся, і при роботі стане перед очн, і при їді з ложкою страви в рот лізе, так Івана мулить затаєний боляк, гризе його, як черв'як кору здорової гаджуги точить, якесь неуловиме імя. А від того ще більша лють його бере на Петра. Вже знає, що не мнути їм обом розрахунку. Нарешті, як в чорної хмарн, що не надійно наскочить в лїті . спеку, ізза ґрунн, плова

вбе землю і всі плоди на ній, а страшні погої поточинами скелі котять, яких не зрувилаб ніяка сила, так на мозок Івана наскочила з великою ясністю думка, яка душу його гризла, а до його свідомости не могла дістати ся: Аджеж найбільший винувник Танасій. Він проміняв славіний рід Руснаків на якогось калая, покрученого каліку. Він Василя заступає Петром. То не так із Петром у нього порухнок вийде, як із фудульним Танасієм.

Але досить було, щоб насунуло ся на думку Танасієве імя, як десь не щезла вся лють, уся охота до відплати. Іван почував велику свою провину в цілій справі. Хибаж не кинув він поганої клевети на Танасієву Докію? Не споневажив його Марічки, його самого, багатиря Танасія? За великим своїм завзяттям він ні разу не подумав, що зробив. Досї бачив завсїди свого Василя і накупав злостю до краминиці, до бутна, до спілки, до всіх снільників, між ними до Танасія. Хотів розірвати те, що було противне його думі. І все, що робив, робив для добра своєї дитини. Аж тепер він у перше зміркував, що кривду заподіяв і то велику, і Танасієви, і його жінці й дитині. І як воно минуло ся йому, що Танасієві не шукав нагоди до розрахунку?

— А якби так твою Параску хто споневажив?
— мучить його якийсь голос.

Він викривив лице і верг вила з усеї сили під стіну. Соців важко і скреготав зубами.

— А якби твій Василь не твій, не Руснаків, а десь від люласа якого? — досишає жару той самий голос.

Іван стогнав із болю.

— А якби так Тимасій тебе обезчестив, як ти його? — мов довісною по голові гатить, так душу роздирає такий його власний біль, його лене почуття безмежної провини.

Узнав на ослин, що стовп під стіною, а головою врубав до деревляної стіни.

Чув серцем — так йому на все втіорилися очі, — що не ходити по світі такому, не носити голови на карку, хтоб поважився на його рід таке наклеветати. А він живе, ніхто його не нападав, і він іще має хіть дерти ся в тм, кого сам скривдив, кого позбиткував!

Страшний жаль захопив його. І страх. Бачив, що кара божа постигла його вже. Коли не зміркував досі, що він накоїв, видно Бог йому очі засліпив, серце заглушив, душу в камінь повернув. Великий гріх його, може Бог святий так болоче покарав його.

Почав тремтіти на всему тілі. Ждав якоїсь потіхи — не приходила ні звідки. Сидів так довго невоворужно. Без думки, без чуття. Примлів, завмер.

IV

— Коло сеї бідн, ми на пусто збавляємо свою силу. То не на наші руки дивинути таку скалу.

У послід тих слів чотирох хлопів пустили із рук замітницю, якою підважували величезну каменюку.

Замість того, щоб камінь бодай зрушити, як уже не викарбулити, ми вже другу замітницю розщибли. То все пусте! Шкода заходу.

— І я кажу: шкода труду. Адить, який онде корінь. То врізало ся в землю, що най Бог криє.

— Що ж мемо дїяти? — питасть ся Танаїї стурбований.

Він задуман класти повітку коло хати, кошару на вівці, що зимували при хаті, уже прибрив матеріал — від тижня рубають гаджути, ріжуть на дошки, обтїсують стовпи, підвалини, тепер лише повязати, а тут ще треба виконати камінь, що вивирає із землі коло самої хати. То була невеличка плита, заросла в усіх сторін землею. Якби не була так дуже виставала, моглиб на ній класти кошару, але так сторчала, що треба її було виконати. Забрав ся сам до роботи. Став відконувати. Що рушить городником землю, то за голову вхопить ся. Плита розростасть ся на всі боки — стає що раз

то ширша, треба обкопувати широко, копати ся що раз то глибше. Нарешті дістав ся з одного боку до дна. Було се на два лікті за глибоко. Покликав сусідів, заложили замітницю і стали її підіймати. Що рушать — підсувають замітницю — врешті лише «хрусь», гузьир замітниці розщиб ся. Взяли другу — та сама справа.

Постановили, що шкода праці.

Стали лупати молотом. Що гримне ним котрий із усеї сили, молот відскочить, а скала ані кинеть ся. Гепне молотом з десять раз, обірве руки, заки відлунає маціцьку, тонесеньку плитку. Молот іде з рук до рук — усе з тим самим вислїдом.

А господарі стоять, покурюють люльки таї дивлять ся спокійно, як скала глузує із них і ані дрігне від завзятих ударів молота.

Шкода рук! Щадїть, куме, силу на потому. Нічого не вдїєте, товкаючи молотом. То, ади, якби муха сіла.

— То треба инакшого способу. Треба розколоти.

І Танасїй і Докія і Марічка розбігають ся, кожде в инший бік, шукати тупиці — сокири непридатної ні до чого, хіба камінь лупати. Дїтий розсилають по сусїдах, чи нема де долота до камінія, або залїзного кола, врешті один із тих, що прийшли помагати Танасїєви, нагадує собі, що в нього є тупиця. Марічка біжить туди. Заки вона там барить ся, і Танасїй і його помічники сходять ся знов коло каменя і оглядають його на всі боки.

— І звідки воно тут таке взяло ся?

— Адіть, — мовив Танасій, — який тут грегіт, яка тут сила каміння. То, думасте, він один такий? Оце все, що бачите, такі самі скали. Котру сми не пробував рушити — кожда сидить так цупко і так глибоко в землі.

Звернули свої очі на грегіт. Велика царинка встелена самими каміннями. Один коло одного. На верху лише голова, а ціла каменюка вкопана в землю.

— То треба би великої сили, щоби вичистити сей грегіт.

— Ви думасте, я не пробував? Що сми вже не витратив гроша і все за дармо.

— Кажуть, колись була тут царинка і ані камінчика на ній.

— То давно, кажуть, було, — мовить Танасій, — то все, де мій грегіт і отсей потік і онті царинки, видите, скільки там каміння? — то все були чисті рівні царинки. То ще покійна баба моя пам'ятала, як то були царинки. А одної динни, як ту кнчеру убив грім, як ударила плова, така була залива, що насунуло каміння — ото все, що бачите. Тоді й потік отсей вирило, що дна йому не видно, таку вибрало поточину, і ріку відбіло на той бік. То грузь із поточини і з онтої кнчери загатила ріку. Адіть, яку добру стрілу має ріка до того місця, а тут відбиваєть ся і забирає що раз то більше ґрунтів людям по тім боці. То все той погой паробив і плиття паніс і потік від того часу маємо такий глибокий та камінистий.

— Що то божа сила!

— А вже найгірше мені з сею плитою. Ко-

шари не притулю дешиде до хати, а з сим подій, що хочеш.

Принесли тупицю, принесли два долота. Зачала ся робота на пово. Гримлять удари молота об тупицю, то знов об долото, обспнають ся під ударами відломки скали, значить ся ровець — врешті загинають ся долота, руки мліють від молота, а скала, як стояла, не думає розвцбатн ся.

— Тепер уже всему конець. Бачите, що долота позагинали ся. Радби вам помогти — та самі видите: гляба.

— А як би так на мене, я знав би, що робити: Ади, повертїв бих дїрку, заклав патрон, тай лише би розсадило скалу. Инакше не порадиш, — мовить другий.

— Тай я думаю, що инак не буде, — признає йому Танасій.

— А я би вам, Танасію, не радив, — перестерегає якийсь розважнїщий. — Колиб то не під самою стїною. А то і стїну розібете, і компи розсплете, а потім хйба кличте толоку, аби вам усе покутали за днину. Тепер у зимі варко на таке пускати ся.

— Я ще раз кажу: якби так на мене, я не бояв би ся. Наклав би під стїну дров, тай гей-гоп! Обілляв би патрон водою, він лише пшикнув би і розсунув би скалу.

Стояли і дивили ся непорадно на той вибрик природи і думали, як би то забрати ся до діла. Треба було добре способу добирати. Всї їх заходи розбивали ся об ту неповорушну скалу. Врешті один рішив:

— Нема нішої ради: треба скликати толоку бодай дваїцять мужчин, прилагодити зо три здоріві замітницї, тоді обкопаєм іще глибше, звідти розкопаєм землю і пересунемо скалу. Нішої ради нема.

— Таки, що нема!

А поки, будьте вибачні, що сми вам не помогли.

— То я вам дякую, панове сусїди, що були такі чесні та вигодили менї. Не наша сила — божа воля. А як му кликати толоку, то буду вас ще раз просити.

Стали прощати ся і збирати знаряди, коли нараз очи всіх звернули ся в напрямі потока. Там впринас в сутках чиясь постать. На її вид, як стїяли, полпшали знаряди, поставали і дивлять ся. А Танасїй добув люльку таї став її набивати.

Постать у сутгах чим раз наближала ся. За кождим її кроком Танасїй стягав сильнїще бровв, морщив лице.

— Як дужі, Танасїю? — чути привїт.

— Мирно, як ви собі?

Танасїй думав, що Іванови Руснакови випала вопри його хату дорога. Чекав, аж перейде, стояв неповорушно, вицїдив привїт, не виїмаючи люльки в зубів. Тимчасом Іван підїйшов до гурта і став витати ся.

— Масте толоку, бачу.

Танасїй кивнув головою, не так головою кивнув, як бровами моргнув.

— Аек, — процїдив крізь зуби, а виїмаючи з них люльку, плонув перед себе.

— Здоровий каменище. Є коло чого наста-
вляти плечий.

Хвилинка прікрої мовчанки. Очи всіх зверта-
ють ся ще раз ід каменеві.

— А я до вас, Танасію. Хочу заговорити з
вами.

— Щож? Просимо в хату.

— Оставляйте здорові! — промовив один із по-
мічн'їв. За ним інші почали знов збрати свої
знаряди.

— Дякую вам, папове сусіди, що потрудили
єя для мене і прошу в хату.

Троха противили ся. Але Танасій забрав усіх
поперед себе і впровадив у двері. Іван був дуже
нерадий, видно се було з його лиця. Запримітив
се й Танасій, та в нього не було охоти розмовляти
з Іваном на самоті.

Посиділи, поговорили ще раз про камінь, до-
бирали на нього спосіб у голові — тим часом
Танасій добув старого квасу з гогідз і пустив чарку
з рук до рук.

Іван сидів, як на жарі. Він влбрав єя на роз-
мову з Танасієм, але бачить, що не екоро будуть
самі. Танасій не показує охоти пустити ні одного
сусіда, хоч вони нераз уже хотіли прощати ся.
Врешті, як на біду, звернув ся до Івана із запитом:

— Щож ви нам скажете доброго?

Його якби жаливою попарив. Він мав багато
сказати, але не так при людях. Хвилину мовчав.
Що йому робити? Чи встати і забрати єя, раз
на всігди залишити думку про розмову, чи підо-
ждати. Танасій видно догадував ся, яка се буде

бесіда і очевидно хотів мати свідків. Іван довго не знав, що робити. Але чим довше мовчав, тим більше бентежився. Врешті сказав собі: „Раз прийшов — мусить покінчити зо всім“. Лише може подождати? Одначе питання Танасія було таке ясне, що мовчати годі було. Він подумав собі: „Може й краще. Перший раз було при свідках — діла громада була при тому — нехай і темер чують люди, най розповістуютъ иншим“. І в тій хвили почув якусь полехшу на душі. Зрозумів, що навіть краще так.

— Я врийшов до вас, Танасію, заговорити за одну річ, вибачайте, що казати му при свідках, але раз мав сми свідків, най будуть і на сеї раз.

— Ви чи не за того пусте? Еї забудьте, тай лишім, — перехопів його бесіду Танасій.

Іван помаркітнів. Дуже його вже Танасій споневажував. Якби викинув його з хати, не зробив би йому вже гіршої печести. В його очех блиснула злість, але вмить погамував ся. Почав говорити далі спокійним голосом:

— Добре, що є тут Докія і Марічка. Вибачайте, Докіє, що я вас так знеславив. Прости мені, Марічко, що сми тобі щастє розбив. І ви, Танасію, не памятайте мені, що сми ваш рід споневажив. Свідчу ся вам Паном Богом святеньким, Матінкою божою святою, що сми набрехав від початку до кінця. А вже найдужче вас прошу, Докіє, не клеїть мені за ту кривду, яку я вам зробив. Ви така годна були дівкою, що пари вам не було. Адить, прийшов сми до вас, бо мені світ немилый, Ходжу по землі і памороки біють мені на голову.

Що ми такс надіав, що ми накоїв? То, як Бог кого покарати хоче, то йому очи засліпить, розум воішас. Таке й зо мною счинило ся, сам не знаю: що і за яке? Отак з легкої руки ми заговорив — хотів ми сна скорити собі, а то не сна я закарав, ас вам, Танасію, образу наїс, на вас, Докійко, невину — печесть кишув болючу, тебе, Марічко, зажурив найгірше може за всіх.

Говорив і звертав ся від одного до другого, а всіх, що в хаті були, за свідків кликав, щоб знали і розповідали всім, кого здибають, яку то кривду зробив Іван Руснак Танасієви і як каав ся свого вчинка.

Сусіди Танасієви сиділи з похиленими головами, один лише дивив ся йому в очи і хитав головою. Танасії глядів перед себе, просто в вікно. Він, здавалось, не бачив нікого, дивив ся далеко на кичеру, що визирала до нього зза ріки. Бачилось, не чув її слова з того, що впало тевер, у його хаті. Докії очи зайшли слізми — вона втирала їх нишком, а що раз нові слези світ їй застували. Одна Марічка дивила ся то на Івана, то на деда та нею — великими стрівоженими очима; її лице то заливало ся кровю, то полотноло. Серце било ся до нестями. Вона відчувала, що наближаєть ся велика хвиля. Що принесе їй? Щастє, чи ще більше горе?

Вона ходила вже довгий час, мов у сні. Щось таке діяло ся навкруги неї, що вона не знала, як се розуміти. В її зболілій від слез і від горя голові не містило ся, як вона моглаб проміняти свого Васвлька за гугнявого Пистра. Одно лише

знала: таке бувало не раз, не два. Говорили їй про се давні казки, снідали її ту сумну звістку дівочькі пісні. Скільки то горя вилили дівочькі серця у тих співанках, коли вони їх складали! Не одну вже дівчину заховала старшия в гріб, відриваючи її від милого, а приковуючи до вритного целюба. І хоч як страшна була для неї влисна її доля, вона не мала сили протввити ся. Не знала, чи дідже тої хвилі, коли прийдець ся звінчатись із Петром, таким противним і душі і серцю. Тепер про се не думала. Буде, що Бог судить. Усе здавалось їй, що Мати божа її не облишить. Що таки все навернець ся на добру дорогу. Але, як воно станець ся — не думала. Не могла взагалі нічого придумати, тай залишила її пробувати що небудь, чи думати, чи робити. Не на її се сили. Але ні на хвилину не переставала вірити, що їй не заподієць ся ніяка кривда.

І ось параз ляляєць ся в їх хаті той, кого вона найдужче бояла ся, її найлютіщий ворог, і говорить якись такі дивні річи. Як лише його побачила, такий острах напав на її душу, що стала трепетати ся, як осиковий лист. Бояла ся з хати вийти. А як він увійшов у хату, її тривога ще дужче проявила ся. Вже таки закамяніла на ослоні коло печі і не рухала ся. А параз слухає і чує такі дивні річи — такі приємні, а заразом такі страшні. Чого їй ніхто не міг по правді розяснити, він так щиро розібрав і прояснив: вона не сестра Василюві! Як дуже вона зраділа від того! Якій уже не ляхний їй Петро з цілим своїм спанисем! Але не знала, чого може хотіти той Іван,

той лютий її ворог! Пощо він приходив із такою звісткою. Аджеж він не прийшов розрадувати її. І слухала його слів уже з нетаємною тривогою.

А він тимчасом, вомовчавши хвилину, і не діждавши ся ні одобрення, ні спротиву, ніякого слова, почав далі говорити.

Тепер прийшла на мене пора. Вже довше не можу мовчати й носити в душі занертого гріха. Прийшов сми повістувати всему мирови, як сми вас усіх скривдив. Най бих очий не смів поміж людв показати зі сорому, але най бих не двигав на своїму сумлінні чужих сльоз. Я не маю ні дня, ні ночи спокійної. Такої кари, як я зазнав за той час, і ворогови своему найлютішому не бажаю. Мені так на душі, як би двигав пекольні кари усіх грішників світа. Тому сми прийшов до вас і прошу вас: вислухайте моїх слів і простіть мене і перший раз і другий раз і третій раз.

Говорив се крізь сльози, які завмерли десь на дні зболілої, страдаючої душі.

Докія почала плакати в голос, Марічка стала відчувати дивну полекшу при сих словах.

— Я не знаю, — заговорив гробовим голосом Танасій, — пощо ви се все говорите. Я й без того знав, що все, що ви тоді наговорили — неправда. І як би я був молодший, знав би, як із вамч порахувати ся. А що я вже в літах, то лишив розплату тому, що над нами і всіх нас рівно судить. А ви облишіть свою бесіду і як більше нічого не маєте сказати, то вже най не буде в нас по сьому слові більше розмови про тото.

Іван застогнав із жалю. Так його ще ніхто

в житті не споневажив. І то при людях. Але погамував ся. Видно Бог так хоче, щоби він ще більше витернів за свою провину. Замість того, щоб замовк і виїшов із хати, він почав далі горюгити. У його голосі звучав страшний біль.

— Вірте мені, Танасію, що я ні раз не гнівний на вас за ваші прикрі слова. Я прийшов до вас просити прощення, а ви робіть, що ваша воля і ласка. Я прийшов, бо не маю спокою, караю ся, встаючи і лягаючи. Не маю життя і не му мати доти, доки всего не зроблю, що повинен. Тому сми прийшов до вас і все від вас прийму. Але я не прийшов лише для себе і зза себе. Я розбив своїм словом життя і щастя двоїх молодят: свого Василя і вашої Марічки.

При сих словах вочуло ся неутішиме голо-
сінне Марічки.

— І доки все було, як було, я не пізнав ваги своєї провини. Гадав сми, що сми лише робив для щастя сина, аби відвернути його від свілки. Але, як сми дізнав ся, що вашу Марічку засватав той гугнявий Петро...

— Шкода вашої бесіди! — перебив йому сердито Танасій.

— Я мусів до вас прийти і вияснити все.

— Я раз казав: не треба!

— Марічка не має попасти в руки Петра.

Танасій встав і гримнув у весь голос:

— Не ваше діло, не вторкайте ся. Буде, як я хочу.

— Марічці виїшли заповіді з Василем. Я стою

на тому, щоб вони звінчали ся! — крикнув рівнож сердито і рішучо Іван, та підвів ся із ослона.

Почали й інші вставати. Затихло ридання Марічки. Обімліло. Ї вона і Докія дивили ся, стрівожені і непевні, то на Івана, то на Танасія.

А Танасій промовив спокійно, твердо промовив:

— Моя донька засватана за Петра. За місяць звінчають ся. Так я хочу і так буде.

Повітре комнати роздер божевільний крик Марічки; за ним пішов шалений вибух плачу. Дівчина товкла головою до стіни, заливаючи ся від сліз.

Іван наблизив ся скілька кроків до Танасія.

Протягнув до нього руки і просив, благаючи:

— Танасію, що дісте? Вже я накоїв лиха, тай тепер караю ся. Не губить тепер ви свої доньки і мого сина, а враз із тим мене і себ. Танасію, я ще раз прошу вас: не губить моє дитя, а найдужче свої доньки. Я вас прошу: нехай вони поберуть ся.

— Марічка засватана за Петра. За місяць звінчають ся, — промовив ледяним голосом Танасій.

Почувши се Іван крикнув розбійно:

— Бог вас тяжко карає за кривду наших дітей і : : мою!

Пасунув шапку на голову і вийшов, тріспувши за собою дверима.

Гонило за ним голосінне неспритомної Марічки, гонило за ним викривлене з болю лице Докії.

V.

Марічка летіла без пам'яті перед себе. Одно знала: хутчо до Василя. Щоби її вже не застали, но найшли, не могли повести до пап-отця. Летіла, нікого не замічаючи. Не знала, куди біжить, хто її минає. Вривті спинила ся перед крамницею. Вбігав. Чого найбільше бояла ся, стануло їй перед очима: нема Василя. Замість, щоб йому кинути ся на груди і розповісти, виплакати весь свій біль, вона побачила Николая. Не хотіла вірити. Одним ще потішала себе: він є ще в другій кімнаті. Увійде зараз і вона зможе схоронити ся під його опіку.

Спитала, запираючи віддих у грудех:

— Є Василь?

— Нема, — почувла ся відповідь.

Останки сил полишили Марічку. Сіла на осліні і здавила груди рукою. Бояла ся, щоб серце не вискочило. Сиділа так добру хвилю і не могла віддиху зловити. Вривті, уриваючи на кожному слові, поспитала ледви чутио:

— Куди... він... пішов?... Де він?..

— У бутині.

— У бутині? — повторила, як луна Николаєвих слів, Марічка.

Николай дивить ся на неї і догадуєть ся, що

дуже їй пильно до Василя. Пізнає се із заплаканих її очей, із блідого лиця, яке раз кровю наливаєть ся, раз блідше найбілішого полотна чинить ся.

— Тобі, Марічко, треба зараз до Василя?

— Зараз, таки зараз я мушу з ним бути! — мовить, підводичи ся. — Заведіть мене, Николаю, до нього. Можете мене провести? А ні, то скажіть, де мені його шукати, щоб я не вертала до хати, поки з ним не поговорю. Дуже мені пильно до нього. Велику мені ласку зробіть, як мене справите, куди мені йти.

— Куди тобі, дівче, шукати його в лісах! Хоч би я й вирядив тебе, та не потрапиш. Сідай, я зараз покутаю, що треба, і підемо.

— Николаїку мій, голубе, проведіть мене зараз. За мною шукати муть, зараз прийдуть сюди, а тоді вже все пропало. Проведіть мене, Николаїку, таки вже ведіть.

Так щиро його просила, що не міг відмовити. Ливив свою роботу, загорнув ся, запер крамницю і пішли. Ідуть на вправці. Від разу звернули в верх і йшли групом та щезли людям із виду. Хоч дорога у бутни вела крізь село, а потім у потік, і в верхи, Николаї догадав ся, що треба відразу звернути в бік, щоби не показувати ся на селі. Наложили троха дороги через те, що вибрали трудніщу, але він немаче знав, що се найвідповідніща дорога. Ішов передом, добре намагаючи погами. Марійка ледви поснівала за ним, але йшла останками сил, не оставала. Набрала темер нової охоти до життя, а враз із нею прибула їй нова сила. Ле-

тіли вихром під верх. Минали царинки вквітці снігом, дерли ся через ліси, ішли планми, якби ніхто від осені не ходив, брили в снігах, занаділи ся і знов знимали ся, то одно, то друге приставали і в одно йшли далі і далі. Нікого не зустрічали. Ніхто тут не сидів на сих ґрунях, куди вони йшли, нікому не було сюди дороги. Лише сполошена серна, здивована, що невиданий гість виявив ся тут у зимову пору, стане напроти них, шивалить стрівожені свої очі, параз підскачить, штрикне і впаде у лісовій гущавині. Там наскочуть на свіжі сліди. Ледви прошепче Николай: „Вовк пройшов недавно“ . . ., обсе оглянуть ся, Марічка прискорить кроку і далі днуть ся у верх, путаючи ся на придорожніх корчах ожни, пристелених снігом, провалюючи ся на великих зломах скель. Хоч уже зачинаєть ся весняна відлига, зима ще вкриває ґруні, ні землі, ні пшю ще не видно.

Почали спускати ся въ поточину.

— Коби ще отсей ґрунь, що за потоком, тай ще один — тай будемо на місці. Держи-ко ся Марічко, бо з горіща варко сходити.

— Пилуй, пилуй, Николайку! — заговорила до нього Марічка, як до найциріщої для себе душі.

Вона побачила, яка страшна дорога, як не змоглаб вона ніколи в світї дійти сама до свого Василя, якби не поміч Николаєва. А якби була пустила ся через село, що там би її чекало! Там бизівно найшлиб її, безпешно завелиб на сплу до пона.

Поховзла ся і зсунула ся скілька сяжнів. Потовкла собі ноги, подерла руки.

— Вважай! — крикнув на неї Іноклай, зловивши її, як трохи не перссунула ся попри нього і не покотила ся у стромину.

— Нічого, нічого, плуй Ніколайку, плуй. Я тобі до смерті того не забуду. І Василь дякувати ме тобі.

Та Іноклай став іти помаліще. Він бачив, що не дівчині то снукати ся з ґруня у таку стромину без плаю, без дороги.

— Не треба плувати. Ніхто нас не ме здоганяти. А до Василя ти прийдеш, заки ще сонце вайде.

Дійшли до потока. Він пінив ся, гримів, лопотів по своїому камяному підложі. Летів у безвісти. Ломив ледяний покров, що хотів обіймати його із від обох берегів, а не вспів, хоч яка зима довга була, яка люта. За увесь час зими він зводив шалену боротьбу із Ледовим Дідом, який завзяв ся скувати його, а потік кришив, ломив його силу, рвав його крила, шарпав і ніс ід Чсремшови. При тім гудів, гарчав, а дід стогнав, здавав ся. Не вспів покнати молодечої сили потока. Тенср сніги топили ся, як сонце пригріло, скріпляли силу потока. Він перемінив свою зимову чорну краску у сталеву, синю, голубу, перекинув ся у сиву, пінив ся і рвав останки ледяного покрову. І хоч за ніч наростали сками на скелях, хоч ціпеніли краї поточини, настала нова днина, пригріло сонце, скріпли сили потока — полетіли у безвісти тонкі, ледяні плівки.

Марічка дивила ся на ту боротьбу потока із

ледяним пекровом, двила ся, припочиваючи. А
Николай пахкав за той час люльку.

Сонце стояло високо ще. Ледви пересунуло
ся з полудня.

— Щож тебе так гонить до Василя? — по-
спитав урешті Николай, хочачи укріпити ся у своїх
здогадах.

— Біда мене гонить, Николайку.

— Та певно, що не гаразд! — промовив, усмі-
хаючи ся. Він дуже радів, що зміг прислугу зро-
бити Василеші. Знав, що велико він йому pomoже.
А так його любив, як рідного. Не було в нього
побратима над Василя. І радів і сміяв ся в душі
з Василя. Дівчину йому веде в бутин. А знав,
як Василь побивав ся за нею, як до сьогодні не
перестав тужити. Чував і він і Василь, що Петро
залицяєть ся, але не вірив, щоб Марічка подала
слово. А всеж чим далі, тим більше потерпели-
вив ся легінь, а з ним терпів і Николай. А тут
нараз Марічка вбігає в хату: „Є Василь?“... Буде
тобі дівче, Василь, як він тебе зловить у свої руки!
Буде тобі твого Василя, що тобі кости муть хру-
стіти! — думає собі Николай і підсміхаєть ся під
вусом. У нього повстала у голові нова гадка, але
ще не казав нічого Марічці. Не хотів споло-
шити її.

— Велика твоя біда? — повторив питання.

— Велика, Николайку, адить, прийшов Петро,
той гугнявий, у хату, казали мені одягти ся, вели
до поца. На заповіди хотіли дати. А я загорнула
ся, тай, як штрикла поза потік, тай з ґруня, тай

на дорогу, аж у крамниці опнила ся. А що там діють мої — не хочу знати.

Радість Николая не мала краю. Отож то раз прислугу піш зробить своему побратимови! А Танасій гей, як він дізнасть ся, хто то йому спрятав доньку! Ііга! А Петро! Куди то він вирядив ся!

— Ги-ги-ги-ги!.. насміхасть ся Николаї у голос і регочеть ся.

А Марічка собі показала перлисті зуби. Засміяла ся тихо-тихесенько, крізь сльози...

Пішли далі. Знов у верх. Знов без плаїв. Знов під краплистий росою вмивав їх лица. Сонце, хоч із полудня пішло, парило їх, як дерли ся у затиші на ґрунь. Аж на верху припочили хвилинку, віддыхали ся і знов пішли почерез полошнику. Дійшли на той бік ґруня. Знов потік. Але вже не такій глибокий. Дійшли трохи не до жерел його. Не багато сходити до нього, не багато на другий ґрунь дерти ся.

— От, ще сей ґрунь і вже будемо.

Дорога була куди лекша і не така небезпешна. Ішли помалу. Николаї роззирав ся, нарешті звернув у ліс. Потемніло їм перед очима, але лекше стало йти. Нараз ліс проріджусть ся. Виходять. Перед ними купасть ся у сонці царинка, простора, розлога. Спадає у низ ґруня. Широкий вид із неї простирасть ся. Ліси — ліси, верхи гір, закутані в сніги, а повище сонце обіймас своїми теплими проміннями сей дикчій красвид.

Нараз Марічка крикнула.

— Тут хто сидить?

— Ніхто. Се Лесева Данчукова зимарка.

Перед ними виринула на царині під лісом величка хатчина — кошара, в якій Лесьо тримав в осені маржиншу, доки не переїла сїна, яке він уробив на сих царинках.

Николай спинив ся і став відчімхати барткою сучче із гаджуг. Марічка дивить ся і словом не обзиваєть ся. Вона, задивлена у красу сїйгових величів, привяла. Так любо їй тут було, що не хотїла б їти звідси. Почула, як дροжать ноги під нею, як уся сила покинула її. А то ще далї дорога перед нею. Нараз Николай промовив, розвіваючи її задуму:

— Берн, Марічко, сучче, помагай мені нести.

Набрала, скільки змогла. Несе її не питає, куди.

Наблизили ся до зимарки.

— Я тебе, Марічко, лишу тут.

Глянула на нього здивована. Звідки він знав її думки? На вид зимарки вона погадала собі: колиб уже тут, колиб далї не їти. А ось він справді лишає її. Та параз якась тривога обхонила її. По що він її лишає? На довго? Верне по неї? Чи що?

— Василл приведу сюди. Він тут уже недалічко у бутинї. Не треба, щоб ти йшла між люди. А так ніхто не знати ме.

Аж тевер вона наравду палкала ся. Лпшить ся сама одна в верхах, у сїйгах, ні живої душі тут не буде. Ніколи не запускала ся сама так далеко. Школи не була на такій безлюдній самотї. А ще зики Василь? А як прийде? Чи лишить ся Николай із ними? Вони самі одні? Дрожить на всему тілі. Дивить ся. Не знає, лишити ся, чи противити ся?

Але згадала, що там шукають її, поведуть до попа. Зановідп вийдуть, під вінець її поведуть. З Петром! З хромим, гугнявим Петром звяжуть її на віки?

— Лише чи не заперта зимарка? — промовила, як станули під нею.

— Леєво євій чоловік. У бутинї робить. Він не прогнївить ся, — мовить Никола і підважує барткою двері до зимарки.

Відекочили. Николаї і Марічка опинили ся в зимарці. Перейшли кошару. Николаї натпенув на другі двері і перед ними відчинила ся малесенька хатчина, в якій спав Леєво, дозпраючи маржини.

За хвплю тріскала у печі ватра. Весело стало в хатчинї. Зразу, як увійшли, повіяв на них мороз, тепер він із кождою хвилиною став вилзити із стїн зимарки — така студїнь счпнила ся у хатчинї, що руки терили. Але тепло, яке розходило ся від ватри, повеселило хатчину. Никола став глядати за чимоеь. За хвплю добув із полицї горнець, — знав, де його шукати, — виїшов на двір, витер їс єїгом, зачер чистого єїгу і приставив до ватри. Із бесаг, що їх винїс єюди, добув кукурудзяної муки.

— Звариш свому Ваєплеви кулешки. Тай я при вас похарчую, як вийдемо. Оставай здорова. Я за яку годнику верну.

— Гостїть здорові, — промовила Марічка, як він уже почав щезати за ґрунем.

Вона стояла довго перед хатчиною і дивила ся перед себе. Відчувала велику полекну на душі. Як вона останїми часами мучила ся, єкїльки пере-

терпіла! Васпль забив ся кудись світами, щез із села. Що не видивляла свої очі за ним, не показував ся ніде, що не наслухувала, чи не причуєть ся їй його голос — ані сліху. Тенер уже гаразд знає. Він у бутні. Шів днини йшли, заки добили ся і то ще не дійшли. А в хаті чим раз ставало гірше жити. Петро вже не виходив від них. І хоч як утікала, хоч як сокотила ся, щоб не лишити ся з ним на самоті, від того не ставало їй лекше. В одно чула його гугнявнє. І вже пераз здавало ся їй, що вона прикована до нього на ціле життє, що вже ніколи не перестане гугнявіти в її ухах його деревляний голос. Лише ще не доторкнув ся її ані разу. Взагалі, як приходив до них, то як прихромав до ослона, вже не кишав ся із нього, доки знов не відхромував до дверей.

Один лише ясний промінь проблис у їх хаті, як Іван Руснак врийшов. Здавало ся зразу, що він утовити її забав на віки. Але потім вона почувала такі щирі його слова, що мало серце їй не розірвало ся із радощів. Весь свій жаль, який мала досі до Івана, вилила у тих слезах, примирила ся із ним, булаб його по руках цілувала, того Васплевого дєдє. А потім прийшли ще страшніщі дні. Її дєдє завзяв ся. Як сказав, так став лагодити її до вінчання із Петром. Вона не вірила, не думала, щоб у гріб хотів її законати власний її дєдє. Аж ось сьогоня все прояснило ся, бодай було не дочекало. На даві був рух у хаті. Дєдє совів, кричав, мама плакала, потім прийшов Петро. Дєдє вирядив її одягти ся. Підуть давати на ововіди. В одній хвилині щось увірвало ся

їй у душі. Уся надія, яка жила що в ній досі, покинула її. Нема того, що мав її виратувати із пекла, яке втворило ся перед нею. І вона одягла ся, схопила ся і втекла. Втікалаб світами від лихої своєї долі.

Чогось злякала ся. Стоїть тут далеко від села, від людей, які напосіли ся на неї, а страшно їй. Ануж хтось бачив і зараз прийдуть і возьмуть її і силою заведуть до пап-отця. Вже так би її сокотили, що не вирвалась би із їх рук. І не милолюб її люте горе.

Стривожена оглянула ся на всі боки. Така німа тишина, аж лячно. Сніги блистять у соняшних проміннях, аж осліплюють зір. Там десь курять ся верхи, обсновані серпанками мричі. А ліс чоріє — глухий, мовчазний, що криє він у собі? Не скаже, не промовить. Якись страшні очі прозирають крізь його щільни. На Марічку палетів новий страх. Се ліс промовив до неї своєю тасмною мовою, і його вона ще гірше налякала ся. Він не то, що люди. Перед людьми втечеш, схорониш ся, бодай на пустий ґрунь, бодай у ліс, а як ліс схоче тебе притягти до себе, ніхто не дасть тобі захорони. Вона дивить ся навкруги себе і щось пригадуєть ся їй. Нераз чувала, як старенька бабуся-прядільниця казала їй у довгі зимові вечери казки, чудесні, чарівні, і в тих казках вона нераз згадувала поляну на верхах гір, ось таку царинку, як ся, серед лісів, де погп людської нема, а на ній мавки свої ігри-танці виводять. Лише то п літі, а тепер ще зима лежить на горах. А все ж таки не чула себе така сво-

б.дна, як досі. Оглянула ся ще раз і побігла до хати, зачиняючи щільно двері за собою.

Ватра почала притухати. В хаті сутеніло. Марічка докинула хутко суччя до ватри. Як розгоріло, на хаті стало ясніще. Вода кипіла. Марічка згадала, що Николай наказував їй, стала засипати кулену.

Сіла коло печі, вслухувала ся, як тріщить ватра, стала спокійно дожидати.

Почула якусь любу радість у душі перед невідомим.

VI.

— Васильчику, легішнику мій годний, орле мій бистрий... — лебеділа Марічка, дивлячи ся Василеві в очи.

Він обіймив її шию, а руки в нього тремтіли. Стояли так на краю ліса і дивили ся в слід Никодасви.

— Голубко моя, Марічко моя! Біднятко моя! Яка жура на тебе впала, скільки ти перетерпіла. Але тепер... тепер усе скінчило ся.

— Якби не Николаї, я булаб уже скінчила сьогодні в Черемошевій струї.

— Марічко моя...

Василь обіймав її дужче, притягнув до себе її голову і злучив свої горячі уста з коралевими губами дівчини. Марічка не пручала ся. Притисла свою грудь до Василевої, повисла йому на рамени. Її очи почали заходити млою. Вдивила ся у Василеве лице і не бачить нічого, лише два блиючі огні в його очий. Так млісно зробило ся їй, що він піддержати мусів її, щоб не впала.

Хвилишка уносня тревала недовго. Марічка отрясла ся, схонила ся, — до голови приплила їй давво забута думка: То досі завсїди, як склонила ся у Василеві обійми, боролася, щоб не ослаб-

нути, щоб не стратити своєї сили. Чула се, що тоді горе настало б для неї. Ніколи не піддала ся. І тепер, хоч давно вже не була з Василем, хоч дуже давно, як він цілував її губи, пестив її — і тепер вона знов отрясла ся із млости, випростувала ся, і стала говорити про цілком инше.

— Добре, що Николай прийшов вчора з тобою і почував з нами.

— Ти бояла ся?

— Я так бояла ся, щоб ти не прийшов сам.

— Мене бояла ся?

— Тебе, — мовить і дивить ся йому з усмішкою в очі.

— Хіба я такий страшний?

— Не страшний... Але я бояла ся тебе.

— А прийшла до мене.

— Мусіла прийти. Але добре, що був із нами Николай.

— А тепер він пішов.

— Ну, то що? Ти будеш чемний. Диви, яка гарна днина.

— Для нас Бог святий дав таку гарну днину. Диви — небо, як рибяче око, чисте, чисте... а сніг блищить, якби зорі порозсинав по землі, Марічка, чи може де бути краще, як тут. Сідай, голубко.

Він скинув кожух і розстелив його на землі. Сіп. Марічка склонила головку на його груди і пригорнула ся до нього. Дивили ся перед себе. Над головами у них почав свою чарівну розмову старезний ліс. Гаджуги дивили ся на них і усміхали ся до молодят. Де не взяла ся мушка і за-

бреніла кого них. Обое зраділи. Перша вістунка весни прилетіла пошитати їх. Сонце гріло, що Василеви в кштарі було ще за душно. Розіпцив його і обгорнув ним голонку Марічки та став шкрявати її горячими поцілунками. Марічка пригорнула си до його теплого тіла, і лежала так, не порухуючи си. Слухала, як било його серце. Кождий його удар дрозжжю переймав її всю.

— Любочка моя! Ти дуже мучила ся? — поспитав її ніжно Василь, гладячи її золоте волоссе.

— Дуже, Васильку, мучила ся. Страх, як велико я терніла, як очи свої я за тобою видивляла. Як ти привиджував ся мені, як нераз ненадійно ти ставав коло мене і заговорував до мене. Я чула твій голос — оберну ся, а тебе нема. В ночі прокидаю ся і дивлю ся в вікно, а там ти стоїш, чи був ти коли в мене під вікнами?

— Був, Марічко, був. Я не менче тужив за тобою. Лише прийшли такі часи, що я мусїв забрати ся у бутни і тут уже весь день при роботі, як божа днина — не знаю, що жию. Так гарую. А в вечер натомлений, хочу вснути — і тоді ти, голубко, ти, моя чічко, вриводниш до мене і я дивлю ся на тебе, а ти сяєш, як зоря, ти пивваси ся своєю красою перед моїми очима, воркуєш коло мого серденька, о, тоді я був дуже щасливий. Тоді все ставало мені веред очи. Як то ми кохали ся, як стелили собі життє, як нас розлучили. І тоді я бачив, як ти побиваси ся, як бідуєш. Колиб не те, що не верну до ранка, я летїв би до тебе. Нераз пускав ся в дорогу. А погадаю собі, як ти

втекла раз від мене, думаю: чи любить вона ще мене?..

Марічка пригорнула ся до нього ще сильніше, стала благати:

— Не згадуї того, Васильку. Як и казла ся. Як я побивала ся тоді за тобою. Як дуже я тоді за тобою тужила. Я зараз хотіла вертати до тебе. Я так бояла ся, щоб ти не лишив мене.

— А до мене що раз страшніщі вісти приходили. Казали мені, що Петро заходить до вас, що ти за ним, що він уже заспатав тебе.

— Ти віриш усему тому?

— Я лише кінчив свою роботу. Бутин став моєю душею. Мені здавало ся, що сей бутин останнє моє діло, найважніще діло мого життя. Скільки я мав перенон — я боров ся із ними завзято: голову покладаю, а не піддам ся. Чим страшніщі вісти приходили до мене про тебе, тим лютіщі рани кершавили и моїму серці, але росло, кріпшало моє завзяття до бутина. Я муєін пайти десь забутте. Я ще й хотів лишити добру память по собі. Я муєів довести до ладу сей бутин, щоб знав народ, що Василь Руснак не пустий шибай-голоша, що він завзятець, що він не скорить ся нікому, не унаде, його не підкосиш, не зловиш, що головою покладе, а не вступить. Такий Василь Руснак! Такий буи завсїди, такий лишить ся й далі.

— Мій любий Васильку! Я побивала ся за тобою, як та мізерна, бідна пташечка, лишалась я без гніздечка — мій князь, мій коханий Василь пішов від мене, а я сама лишила ся, горюючи, пудьгуючи, тугуючи за ним. А хижий яструб на-

ставив ся и кітї свої мене зловити. Так доїтав, так присїдав, так пресекакував, що, от-от — і збавив би був мене життя.

— Не був би збавив! — крикнув з усєї сили Василь! — Не був би збавив! — повторив, вишукуючи з грудий глибокий стогін полекші. — У мому чересї був для нього дарунок. Сталевий, блискучий. Не бун би він дїждав доторкнути ся тебе, моя ти лїдко, не був би він дїждав зловити тебе в свої кітї, моя ти зіронько! Не бун би він забрав тебе до своєї хати, моя ти пташко-цебетувко!

Пригорнув її до себе, притне, аж руки їй приплїли. Бояв ся, щоб не вирвав хто йому сього дорогого маєства.

— Мій князю, моя ти дружино! Я в хатї з туги вила, з жалю викла, з горя сохла, потавала, а ти не забував на мене ні на хвилинку. Ту велику роботу робив, людий з біди взяв ся виводити — і про мене гадав. А що ти мав перетерпіти! Яке твоє було горе велике!

— Моє горе було страшне! Я не знав, що ти думаєш, що ти робити хочеш? Чи з добра, чи з біди ти за Петром? Чи ти забула мене, чи силують тебе твої? Не знав я того. Аде одно я знав: що я люблю тебе, що я присяг собі: тебе ніхто не доторкнеть ся, доки мого життя.

Сягнув до череса.

— Бачиш?

— Куля?

— Для Петра була призначена.

Марїчка стрепенула ся.

— Васильку!

— Не ходити по світу тому, хто простягне по тебе руку!

— Ніхто, ніхто вже не досягне по мене! Я твоя, твоя, на віки твоя Марічка, Васильчику мій солоденький, голубчику мій коханенький, мій орло полонинський.

Кинула ся йому на груди, обіймила його шию та стала вкривати його лице гарячими, налькими поцілунками. А потім притиснула із її очий перлисті сльози, як студена, хрустальна вода бс із укритого жерела в скалі. Усе білі, усе рознач, уся туга розлуки довгої виллыва ся у сльози її сльозях. Що заспокоював її, що пригортав до серця, що поцілунками вкривав — не міг утихомирити її плачу. То як мандрівник у пустині, на смерті засуджений, найде нараз поживу й воду, і смерть, що косу вже над ним завісила, десь відлетить і в ньому оживає надія на нове життя, він усю свою радість сльозами проявить, так плакала Марічка. Плакала, що стільки горя перетерпіла, плакала, що так намучила ся, плакала, на радощах, що те горе минуло ся, на віки відлетіло від неї. Вона ж коло нього, коло Васильчика свого. Ніхто, ніяка сила не розлучить їх, ніхто не відорве її від нього! Тепер починаєть ся нове життя для неї. Всі сумніви, що їх закинув у її душу Василів дедь, він сам розвіяв. Вона не сестра Василя. Вона його дружиною стане. Коханою, дорогою жінкою.

Аж ось глянула йому в очі і натякала ся.

Що вона там побачила, що вихонила ся з його рук і зірвала ся на рівні поги? Та він придер-

жав її за коліна. Пригорнув їх до своєї голови. Як сидів досі, ливився й далі сидиць, і держав її в дужих своїх руках.

— Встань, Васильку. Пусти мене... — просила ся.

Хотіла виконати ся. Держав. Параз пустив. Побіг за нею. Хоч як утікала — дігнав її. Стояли, обіймивши ся, задивлені у себе, заслухані у власний віддих, у биттє своїх сердець, у хвилювання грудий. Якийсь дивний чар обсотав їх голови, їх постаті повязав в одно, обсипував їх таємними, незримими, нерозірваними нитками. Чим далі, чули, що вже ніяка сила їх не розірве. Забули за світ увесь. Над головами в них шумів ліс, промовляючи до них рівною мовою любови, проміні сонця золотом обєдували їх, у їхніх стіп цвілі перші весняні цвіти. Білі їх головки, кучеряві, стелили ся їм нід ноги. Ціла природа співала їм великий гимн любови. Вони стояли неповорушно. Вслухували ся одно в думки другого. Розуміли свої думки, свої почування, свої бажання.

Лице Марічки приблїдло. Таке стало ясне, таке поважне. На ньому проявив ся у повній силі настрій вижидання. Лише тремтіли її руки, лише вмївали ноги нід нею. Лєдві тримала ся на них.

Нараз здрігнули її очи розкішною усмішкою, втворили ся її уста, а Василєві губи прилипли до них. Марічка дивила ся на нього немов крізь марку, чула, як легким рухом руки він повернув її кудись, веде... Ішла, плила, — керма вихопила ся їй із рук.

— Марічко, моя люба княгине, чічко моя пишна...

— Мій ти соколойку, моя ти порадоїко, Васильку мій єдиний...

У їх стін стелили ся густі мричі; як повільно береги ріки — пинопиювали поточини, ізпори, долини; над їх головами ясніло сонце, як шовкові нитки розстелили ся його промінї, продираючи ся крізь фою смерік.

Вони обойко немов у зачарований світ попали. Раз сиділи молчки і дивили ся перед себе. Бачили, як той сивий туман мричі провалюєть ся крізь верхи, як один верх за одним принає, пеначе в купілі пегріти ся на сонці, а останки густої мричі чіпають ся його боків, ніг, заки він обтрисєть ся із них до чиста і заясніє у всії своїї зимовій повазі, нагріваючи своє зморожене тіло у несміливих проміннях весняного сонця. Раз ізнов стояли проти себе і дивили ся собі в очі. Шукали відповіді, чи справді все те на яві, чи їм так снить ся? Щасливий усміх, дотик руки розганяли їх тривогу і вони кидали ся собі в обійми. А то знов сміяли ся пустим дїточим сміхом, нападали їх пустота, Марічка втікала, Василь ловив її, здогавив і трохи не до млости доводив своїми нестоццями...

— Зазулько моя шишненька, душко моя срібненька, охото моя солоденька! — шепотів задиханий, наздїгнавши її, а очі — мов жар, мов блискавки...

— Дружино моя дорога! — мовить лагідно Марічка, смирна, вся віддана йому. Такий бунєвинний погляд очий її, така безмежна щирість...

Він, як той Черемош буїший, вона, як молода гаджуджка, що роєла над його берегом і параз підмулена його биєтриною, склонить єя на його хвилі, внаде в обійми його вод, слабонька, немічна, пливе куди несе її струя. Така була безсильна Марічка в його руках, пила, мов та гаджуджка, куди він рвав її з собою.

— Потіхо моя єдина...

— Я тебе, як зірочки, виглядала, ой, князю мій, князю єолодкий.

Ще раз і ще раз і ще радість євою вливала в любих єовах, щаслива, що знов зіїшли єя. Вона не надіяла єя, щоб так хутко єкінчила єя вєя її мука, щоб так прудко настали кращі часи. Колиб не той — ніколи не промовила, не назвала його іменє — вонаб далі очи євої видивляла гіркі єлєзи вєрливала. Як ненадійно внало на неї велике щастє. А чи не розвість єя воно?

Ніколи! — чула відповідь його.

— Ніколи він її не лишить, не кине? Не підє за пєшою? Не осміє, не знеславить її? Вона би ємерть заводіяла собі. Онтам на дні Черемоша глядалиб єтудєного її тіла. Вона у мавку перекинулає би і його одного шукала би. Євіти перелєтїлаб за ним. Кудиб він не пішов, вона була би коло нього. І найшла би таку єодину, що він би був її. І вєкє ніхто не тїшив би єя шм. Вона єдна!

Євідки такі думки? Як він поємїв би лишити її, як мїг би? Вона єїлє його життє. Він ливє доти жив, доки ніхто не поєягав по неї. Хто наблєнив єя б був, він мав тому її собі вєоротити віку.

А всеж таки вона, що мала, все завірила йому.
Що буде тепер? Доки так жити муть невінчаві?

Він перебивав її сумні думки:

— Марічко, розрадо моя! Хто би то сим журився! Журу лишім на інші люди! Нам тепер весело буде жити! Ми мемо набувати ся. Ти мені хатку меш веселити, ти мені подірячко меш красити, ти мене мені тїшити, мою самоту мені розганяти.

А в неї пробивав ся господарський інстинкт. Виринала перед її очима картина будучого їх щастя:

— Господарю мій великий, старанинку мій годній... Як ти мені д' хаті набликати ся, я тобі буду ворітця розкладати, дверці буду тобі отвирати, стіл буду тобі застелити, їстот ли буду тобі давати. Я своїх ручок не му жалувати.

Як итаника щобетала. Виспівала трохи не всю іділлю свого жіночого життя.

— Я тобі вірно буду служити.

Василь у почутті своєї сили і переваги над нею, у відчутті своєї власти пригорнув її до грудній і пригне, що міг, кріпко. А вона, в нагороду за таке сердечне признанне, стала далі розпливатися ся, розніжена:

— Я тобі городи му снати, я тобі садочку му доглядати, я тобі коровки їдою, овечок тобі догляну. Васильку мій солоденький, Васильку мій єдиний.

Минали ся від нестощів, горіли від любощів, пияїли від слів солодких, обіймів, поцілунків.

А дні плили за днями. Розкішні, повідні, гарні весняні дні.

Зима щезала на очах. Де знід снігу продерла

ся царника, розстелював ся на ній свіжий, зелений килим. А сонянні промінї ткали на ньому чарівні взори: білі, жовті, голубі краски вилїтали у зелень ковра царника — а взори що раз то мінiali свій вид, молодечо свіжі, чим раз то повійці, з кожною хвилиною бiльш розкішні.

А там долїцями шуміли, гутіли води потоків, кшів: клетотів спінених Черемош.

Василь усе те бачив усе показував своїй коханій, але все те було таке дуже далеке від нього... А Марічка?... Вона не бачила нічого. Він заступив їй світ, як той велит-верх, що хіба небо сине та об'їлки бачили почерез нього. І вона одно весняне небо чисте бачила, а на ньому срібне сонце. Бо сонце теплом своїм душу огривало Марічці, самі ясні, самі погідні думки оживлювало в ній.

Весна білими невинними чічками розцвітала в її серці, любовним щебетом птавок гомонїла в її душі, творчими проміннями сонця кружила в її крові.

Марічка не тямляла ся із щастя, з розкошів...

Василь слухас, що повістус йому Николай, а на його лиці то радість граєть ся, то смуток тїш кидас. Знає, що Николай бизівний чоловік, а вірити не може його словам. Таке він виїс із долу сюди в верхи, у Василеву самїтну хатчину.

То вже на другий тиждень пішло, як Василь сидить тут із Марічкою. Все лишив, усе кинув, нічим не журить ся, світ не існує для нього. Нехай поки Николай прї всячину дбас. Але чим далї,

вирпинає перед Василем питання: що вотім? куди відтак? Бін знав, що тепер із Танасієм не говорити. Такий уже лютий на нього, що твердий буде між ними порухунок. Казаи шукати, дав уже знати шандарям, що пронала йому донька. Він свідім того, хто її срятав, лише не знає, де сховав. І сам вронав. Пішла чутка, що шукають Василя і Марічки. І не знати, чи ніхто не знав, де ділись вони, чи всі знали, але мовчати вміли, завсідн пайдеть ся добра якась душа, що стане розважувати Танасія, до жинного донече йому своїми жалісними словами, але де їх шукати — не скаже. Пішли вісти по селу, що Василь кинув усю роботу, передаи Николасви, а сам поїхав з Марічкою до Босії. Чинші казали, що бачили його и Дорії на Букошині, як їхав до Ромуїї на роботу. Тепер уже кождий бачив їх обоє як піїздили з села, лише кождий и иншій порі і кождий показував инший напрям. Танасій — що слухав, потім гонив від себе вістунів, биш жінку, збиткував дрібні діти, Петра й на очи не міг стерпіти. Сказав йому навіть: „Не вмів сокотити — вибачай. Ми вже собі, як були давніще — чужі“. Почав утікати перед ним, а що Докія ніколи з Петром не була добра, він перестав навідувати ся. Танасій одного хотів: дістати в свої руки Марічку. Що чин думав зробити із нею? Сього не знав ні він, ні хто не дізнав сяб від нього. Але пайти їх, розлучити, знеславити дівку, бити, катувати, до громадського арешту заперти, щоби лише заспокоїти своє ображене серце. А Василеви то так відгрожунав ся, що будь він не Василь і не Руснакового роду, він як лист трипети дрожав би, слухаючи самих

погроз. Василь добре знав, який гостинець лагодять йому Тарасій, як здібають ся вперше.

Отож тепер війна на всі боки. Його дядько — що найлютіший ворог, тепер Тарасій — Маріччин дядько, а ще бачив нового ворога, що досі був великим йому приятелем. Він знав, як картас о. Савчук усіх, що на віру сидять — невінчані. І тепер нераз він бачив себе в церкві. На проповіді, мов громи, гомонять великі, зневажливі слова проти всіх, що Господа ображають, божий закон ламають, на віру сидять. Той кинь жінку, та чоловіка і сходять ся до куни і як худоба. Гірш худоби. А люди дивлять ся на се і потурають. „Слава Ісусу“ — кажуть, стрічаючи таких грішників. Господа Бога самі ображають, здоровлячи такого грішника божим іменем. То не „Слава Ісусу!“ то належало сказати при стрічі: „Грішнику, безбожнику, образнику Господа Бога святого!“... Не було за крепких слів, щоб споневажити таких, що живуть у дикому подружжі. А тепер він, якому о. Савчук був щирим дорадишком — пішов тоюж дорогою! Які будуть між ними відносини? Чи знайдеть ся яка рада? Якби бодай його дядько, Іван, не був із ними у гніву, моглиб ялось полагодити з пан-отцем. А так... Він пристував не має до хати. Тепер ще більш розів ся дядько, бо сніг доходить до доброго кінця, бутин теж, ось ось і вже підуть дараби. А там і край роботи. І чим більш радів Василь, тим дужче обкипала гнівом і злістю Івана душа. Він в одно ще мав надію, що Василь тровалить ся із бутинком, а він, Іван, возьме його за сніжку з Гершком у руки. Тепер уже пропала надія. Що правда, Марічка перешо-

віла йому розмову Івана з Танасієм, але він не сподівався нічого доброго.

Нараз приходить Николай:

— Твій дедьо лагодить хату.

— Для кого?

— Для тебе!

— Хто?

— Твій дедьо, Іван Руснак.

— Для мене?

— Ніби для вас обоїх: для тебе і твоєї Марички.

Василь почав ще раз розпитувати. Нарешті зрозумів, що його дедьо знає все, що сталося, де вони є, що се він прислав їм ліжники.

— То не твої ліжники? — питається здивований Василь.

— Перший — то мій, а сих три — то ваші. Твого дедя.

Не міг вийти з дива. Як се сталося?

Цілком просто. Сам прийшов дедьо Іван ід Николасви в крамницю. І Николай не міг начудувати ся, як відчинили ся двері, а в них станув старий Руснак. Він ще не був у крамниці ніколи. Сидить, людьку набиває, за товар розпитує, як мука стоїть у цїні, який торг, чи вдержить ся крамниця? Николай, як міг, усе йому розтолкував. Потім зійшли на бутин. Він знов, що знав: робота вже кінчить ся в лісі. Трохи не все вирубали, а що лишило ся, будуть кінчити нарік. У Львові згодили ся на се. Тенер спускають ризами миглюють. За дві неділі скінчать усе. Тоді муть передавати, розраховувати ся. Питає, як виїде спілка? Ни-

колай пояснив, що трохи не в двоє заробить кожний, що працював у бутині, за зиму, ніж иншими роками. А снільники дістануть свій процент від вложений паїв. Будуть звертати паї? Медви. Паї ливнуть ся, бо спілка возьме ся до иншої роботи.

Тоді Іван занитав несподівано, де він, Василь? І ув у бутині. То він так вивів бутин.

Але тепер де він? У бутині відаї нема.

Не знати. Зрештою нащо йому знати?

Він відаї із Марічкою.

Не знати.

Николай не має чого боятися. Він бпзівно знає, де Василь. Нехай Николай прийде до нього до хати, він передасть Василеви ліжники. Лише, щоб Василь не знав про те.

Із сими словами виїшов із крамици.

А тепер п'ятох робітників від ранку до пізної ночі лагодять нову хату. Іван не таїв ся: для Василя і молодої невістки.

Уже і в пан-отця був. Вже все уложене.

Василь слухає і з дива зійти не може. В його серці родить ся нове почування: вдяки і любови до свого дедя. На коліна внав би перед ним, по руках цілував би його, по ногах, якби він був тут перед ним.

А враз із тим почуваєть ся в його душі новий приплив свіжої сили до праці, охоти до боротьби із супротивностями, завзяття до витривання у найбільших трудах.

Марічка і Николай слухають, як він оповідає їм широко, яка тепер чекає на них праця — дивлять ся на нього заслухані і вірять, що кожде його

слово здійснить ся. Нема вже такої сили, що оперлась би його волі.

— Я певний, — мовить Василь, — що дедьо приступить до спілки.

— Я знав се вже давно, — усміхасть ся Николаї, — лише не мав тобі говорити. То тобі дарунок на всїлля від дедя.

Василь сухає щасливий і на radoщах не знає, що сказати. . .

VII.

Нагло зачав віяти полудневий вітер. Був такий сильний, що трохи побоїв із хат не звергав, а теплий такий, що млісно робило ся. Люди, що виходили в кожухах, ледви двигали їх на плечех, так їх ослаблював сей весняний вітер.

Що була ще зночи зима, диви, аж там показуєть ся царинка, руда, як її зима ще з осени вкрила, а сонце пристріло, мричі в ночи її сполокали, вона зеленіти починаєть ся. Здавало ся, що той вітер їсть зиму-сніг.

Із ґрунів спливають потоки води. Де лише в яка заглибина, зараз проширає повід сніги вода до неї, чурить, спливає по склонах ґрунів, доки не получить ся зі снігоною водою з нижних верхів. А вже поточини оживили ся, як ніколи. Стільки в них шуму, стільки гуку! Великі каменюки котять ся чим раз нище, проналюють ся одні через одних, а з води добуваєть ся немов підземний громіт. Місцями зібють ся в одну загату — вода спинаєть ся, пінисть ся, колотить ся, продираєть ся поміж камішну загату і стрімкі урвисті береги потоку, рве землю, шутер, нову зарву продере і летить з побідним усміхом далі у низ. Нові води, що надпливуть із горища, лише обдивлять ся, що тут дїє та

запора, здивовані обкрутують ся коло кожної каменюки і шубовснуть у нове руело, прорвете у березі поточини. А ще поні не вдовольте ся тим, щоби пройти спокійно. Вони вже чують силу за собою — іде їх що раз більше, згоняє їх із царшок і скельних верхів безумний подув вітру і теплі сонячні промінні. Уже мають шурнути поміж скельну залору і зарваний беріг, параз заграс із ними корінь високої гаджуґи, що похилила ся над зарвою. Одна мить — і на їх хвилях спливає земля знід гаджуґи; забрали і затопили, подесли з собою, а в снадцині полишили своїм павцадкам докочати зачате діло. Уже нема спокою гаджудзі. Що надпливе хвиля, земля знід її коріння розсипаєть ся, корінь плавають нещаче вужі-вони, іграють ся із сніженими водами потоку. А хвилі перестять їх, цілують, змиють ід собі, увільнюють їх з обіймів землі. Зачинаєть ся любовна ігра води з гаджуґою. Задирливі шепоти, пусті перегони, за ними йдуть усмішки, обійми... А хвиля гонить за хвилею, а кожда машить смереку д' собі, показують їй нові світи в погоні на сніженій струї потоку. Гаджуґа стоїть поважна, насуплена, коли налетить бистріца хвиля й зачне ігру з коріннями гаджуґи, вона перехилить ся над потік, гнівним оком кине, ехвильована стрепене головою-вершком — хотїлаб сніжити небезпешну забаву. А гнів її ще більшає, що вже вернути до свого становища не в силі. Чим раз хилить ся, клонить ся, чим більш гнівна, трівожна, що раз більше безсильна.

Над вечір налетїла велика струя. Там, до запора зробила ся, веть ся вже шалена крутіж. Вода

закипіла, закітлувала, до дна пірнула і звідти з великою силою вискочила з гору, одним розмахом вдарила об зарву під гаджугою. Не витримала розрашена земля. З розшарпаного лона віддерся остаток, що держав корінь гаджуги, і величезна смерека провалилася з ланотом, ломотом, громотом наперекь поточини. Вершком вломилася скілька гаджуджок по тім боці потоку, сама скупала в студених водах. Зачала в нова ігра хвиль потоку з гаджугою.

А води все більшає, більшає, її сила чим раз дужчає.

Найбільше лютували сухі потоки. Се одинокий час у році, коли вони могли покрити до схочу своє кам'яне лано, виснажене жаркими проміннями літнього сонця. Тут уже, мов громи гриміли, так лопотіли кам'яні брили, перекидувані водою з місця на місце. Терли боками об себе, головою били, збивали собі всі острі роги, всі грані, а дорогу устелював їм дрібний шутер, або зернистий пісок. Ніщо не спинувало тут води в її розгоні. На кожному ступені добирала нової сили, летіла стрімголов у бердо. Не було ні в жолобині, ні по її боках ані дерев, ані хащів, навіть трави тут не засївалися. Що не спалить у літі спека, звялить мороз у знімі, вирве з корінням весняна повінь. Зачала в руйнуюча праця води, підпомагали їй великі кам'яні брили. Що рушить в місця такий скельний велит, торощить усе своєю головою, ніякий камінь не опреться йому, а вже найдужче, що все за ним гонить, наче окаяне. Куди пройде той каменище, вода бере вже без найменшої опори менчі

каміні, дрібніші шутер, скельні обломи каміних брил. Все те летить у стромину, реве, гуде і клетотить. Десь по дорозі перекинула рука людини воринне через сєй сухий потік, дбайливий господар відмежував свої царинки від сусідькпх. Ціла та кам'яна навала у дикому своєму розгоні одним розмахом здула з землі воринне, а порчиньки одні розкинула по царинці, одні забрала з собою. Летить грізна, розсатанїла, скажена, вієть ся, при скає, розмітус каміні, гупотить, дудонить, мов громом грюкотить, чим раз сильнїща, чим раз страшнїща, із кожним рухом, при кождому кроці більша й могутнїща. Долищами вже з берегів вириваєть ся, то городи реве, то хати підмулює, то шовкові царинки в каменистий зарінок перетворює-казить. Доки не простелить ся напоберек дороги, доки не вгатить ся клином у русло ріки.

Шалені герці сухих потоків. Весняні, вольні ігри.

А там здовж потока від його жерел до місця, де вливаєть ся у Черемош, більш, як на мильо, простягло ся село. Хати і царинки, городи й сїножати, і знов хати і царинки. По обох боках потоку. А здовж над берегом всть ся вузка доріжка. Вона, мов гадина, крутить ся з одного берега на другий, попід скали, понад поточину мостами, кашницями обставлена, мурами забезпечена. . . Що року в осєни виходять усі мешканці села — по пять-шість днів роблять і сяк-так її проведуть. Бодай на зиму буде. А перший подув весни, перші збурхані поди — там урвало кашницю, тут раки знесло, фашинне забрало, там міст зірвало, тут змело дорогу рівно

зі скалою. І ті, що клали її і ті, що їздили нею всю зиму, не пізналиб і місця, куди вела дорога; — якби там споконвіку русло потоку і піщо, як лише кам'яне його дно, вічне шутровище. Так грають буйні хвилі, що люди стоять над бергами і руки ломлять. А пробіжать води, опадуть — з дороги ані сліду, а русло потоку — куди воно не перскинуло ся! Ані пізнати, де було торік, де псзаторік. Цілком нове корито вирили собі води і пливуть ним до найближчої зливи. А вбє плова ґруні, знов робота потокови. До останка забере дорогу, урге кілька царинок, захопить де дробя, де теля на царпці, або і хату підмулить, оберне, знов змінить русло, або й на двоє-трос рамси розщибить ся. І знов до найближчої зливи, до свіжої повені.

А дороги вже люди не роблять до самої осені. Пуста була би їх робота. Карають ся шутровищами, або взагалі возами не їздять — верхи конем переходять ся. А виїздять із хати, чи в місто, чи до церкви, в трівогою оглядасть ся на небо та обдивляють хмари, верє чи не вдарить злива, не відорве їх від хати і від маржини на скілька днів, аж доки не пробіжуть розгуляні води потоку.

Дивні, необчислимі жарти дикого, гірського живла!

А Черемош гуде, грізний, дужий, розгуканий.
Перш усеґо залєє прибережні шутровища, виповнить ціле своє кам'яне ложе, що віки цілі його рвав, лютуючи у вузких своїх берегах. Уже захопив прибережні глеї. Ристь ся в них, шарпає, дере

дівку землю. Не допоможуть їй трави, що встелили царинки понад берегами ріки. Що шкеле корінне травиці для гнівної води! Великий шмат царинки розколов ся, відірвав ся від свого вікового гнізда і ледви чи міг розирощати ся з рідною инвою, як вода проглотнула його. Від разу, якби не було ніколи тої життєвої сили, що лучить зерна піску, дрібки землі в одно, розлетів ся, розкришив ся, розсипав ся захоплений пласт землі на тисячі, мільйони частин-дрібок, розвіяв ся на дні ріки. А вода далі карбулить зарву -- тепер уже лекше йде їй злочинна робота.

І вільхи, що густим лісом укрили береги ріки, і вони не допоможуть землі у безсильних її змаганнях із спіненими водами. Вони найдужче держать у купі глеї. Між ними, тими сумними вільхами і їх земельним підложем, витворило ся тайком, за німою взаїмною згодою тісне співжиттє, а кождий рік, кожда весняна чи лїтня повінь кріпляє його. Вільхи держать цупко коріннями глеї в своїх обіймах, глеї скріпляють силу вільх, всі свої життєві соки дають їм на воживу, радїють кождим свіжым листочком вільх, кождою новою галузкою деревин, кождим молодим пасемком. А прийде вовінь, зібють ся води, зачнуть гримати карбулені камінюки, гатити захоплені по дорозі ковбки дерева — гляди: там ухопило вільху, там вода обіймила цілий їх острівчик, далі вкрила землю, рве її, шарпає зверху, знов деінде перехилило деревину, поперехрещувало гплє, сучче, там перевернуло велічезну вільху, але поки що не було сили в воді забрати її — не змогла вирвати всего коріння. І так лежати ме

деревина і соромом вкриватись не, що її коріння вистаплене на денне світло. Вода розгорне його, винорнає пєю землю зноміж нього, видобнає найменчий камінчик, вмне його і лишить збсзещене, обдерте, голе — на віки, як прийде слушний її час, як ослабне її міць, її сила. А покищо кипить заяята боротьба хвиль ріки в громадою прибережньої вільшини.

Бистра струя ріки лочинає шукати, кудьб то їй пробрати ся на ярибережній царинки. От, падбала обинжений беріг. Колись плив сюди потічок із під ґруня і тут він вливав ся до ріки. Ліси зрубали, вода не стало, потічок щез, але лгонька заглубина лишила ся. До неї наблизили ся води ріки, увірвали ся в поточини, лстять на перегони. Чуті в їх гомоні радість, що вспіли вирватись на волю із вузкого русла ріки, телер їм воля нугуляти по царинках, натїшитя ся повною свободою. Незвісне тягне їх до себе, гве їх далі і далі. Хвילі за хвилями, чим раз їх більше, в одно сильніщі більше до збитків охочі. Замало їм уже місця в поточині, уже розлили ся скрізь по царинках; дивлять ся, розглядають ся, рух свій спинили, роздивлюють ся цікаво, куди вони поаяля. А тут уж чують, як клекотять за ними нові хвилі, велика сила йде їм на підмогу. Залиля неї царинки, встелили їх намулом, піском, а то й шутровищем, що лише лояало за ними з ріки у поточину, а тут уже нова навала ярогнала їх назад до ріки. Тільки не прияинила ся зачата ними робота. Телер уже така сила води лерехояила ся на царинки, і вдираєть ся ще і ще, що, де були царини, де, як сніги стояли ся,

зелень вкривала землю, — одно море спішеної, розбурханої, розгуляної каламутної води.

Люди виходять із хатів, що розложили ся на горбочках, стоять над берегом, доки захопила їх царини вода, а зір у них мутний, плече похнюплене. Що лишть їм отся вода, як уже сплине. Чи не зробить із їх веселих царинок камяного гробовища, мертвого шутровища? І як їх обхоплює: доки що буде прибувати вода? Чи не загрозить їх хат, чи не захопить їх статків, чи не затопить маржини? Пізно до вечера не сплять, почамі вартують, ватри кладуть, і все звертають свої очі в горівничий бік, звідки садить і садить в єдно непереможна сила.

А ріка вже несе на своїх хвилях, що змогла де захопити горінцями.

Там вирвала гаджугу з корінем, несе її, а корінь увесь у воді поринає, лише десь на підводну скалу зіпреть ся, вирине і покажеть ся у всій своїй силі.

Так цунко снів у землі і так взяла вода, — шепочуть ледви чути люди проміж себе, а лиця їх бліднуть із остраху.

— Ади, ади, дараба! — залупав новий оклик.

— Якійсь покванив ся і збив уже дарабу, тай от — яке його!

— А чому не прислів добре?

— Ой, прислів! І вужву урве, хочби й дратяну і кіл вихопить із землі, і дерево знесе, якби до нього прислів. З такою водою нема жартів. Най Господь святій милує.

Дараба надлетіла і з усеї сили втатила в кашвицю, що на ній стояла бер. Люди, що бачили се.

заперли віддих у грудях. Нема більшого нещастя, як колиб знесло кладку. Ніяк не дістанеш ся на той бік. Дараба розколола ся на двоє. Такий був сильний удар, що розірвала вужви, але другим кінцем такн снерла ся на капиці. Застогнали видці. Вони розуміли добре, до чого йде далі. Вода підхопить дарабу з обох боків капиці, піднесе її під саму бер, а на її широких крилах зачне синювати ковбки. А от — уже й зачала ся музика. Дараба скрипить, пищить, лонає об язання берн, а що налетить ковбок, гримне з усеї сили в дарабу. Піде такий гук, як від гарматнього стрілу. Цяки що ще відбивають ся всі ковбки від дараби і летять попід бер стрілою далі. Люди за кождим наближеннем ковбка спирають віддих у грудях, а пройде — скидають важкий тягар із душі. Що правда, нема вже в них багато надії на вратованис берн. Вода в одно прибуває, ледви чи додержить ся кладка до вечера. А почи безпешно не перестоїть. Скільки разів новінь — люди вистоюють по обох берегах, грунями, і слідять, що дієть ся з беррю. На неї так тяжко здобути ся. Як возьме вода, не раз і пів року не можуть допросити ся, щоби получили заріче з селом. Почаши вистоюють на берегах і наслухують, чи не тріщить бер. А коли заскриплять бервена у чонах і нема ніякого сумніву, що вода забрала кладку, один оклик жалю, один стогін лунає по обох боках...

Аж ось надлетіли два ковбки і вгатили в дарабу. Один з них від разу заповор гузьиром під дарабу і веунув ся до половини. За той час наскочив на нього другий і ляг понерек нього, опираючи

ся об дарабу. Лежав так наперед рікі. В одну мить збила ся коло дараби на сих двох ковбках ціла громада. Що надлетить який, уже не просунеть ся. Сей зіпреть ся під дарабою, той висуне свій гузьир на неї, инший занугасть ся між ковбки. Їх бервена розложили ся, як довгі руки, на ріці і ловлять уже все, що навлине. Зачав робити ся великий стрім. Ковбки плывуть, летять, гатять об стрім, спниують ся на ньому. На струму скрипить, тріщить, лопотить. Стогне, плаче, гуде, рсве, грпмить.

Нараз, хто стояв над рікою — охнув із жаху. Що не було вже в людий надії, щоби бер могла вратувати ся — тепер станула їм перед очі страшна дійсність. Із горіща надлетіла в шаленому гонї нова дараба. Із такою силою гонила, що дух людям запарало. Чим більш близила ся ід берп, ставало ясніше, що летить просто па стрім.

Бебсвх!

Цілий стрім затряс ся. Ковбки потисли, посунула ся під силою удару перша дараба. А як цілий стрім овер ся на задньому її кінці і тепер наляг на нього та пригнув його трьхи не до дна ріки, передній край вискочив із води і напер з усєї сили на бер. А в туж мить і ковбки і друга дараба майже незамітно перссунули ся через бер і коли увільнені із строма ковбки почали розпливати ся по воді, видці із берсгів побачили, що там, де була бер, пливе свобідно вода, нічим не спниювана, грізна, страшна. Лише приберсжні бервена кладки сплили за водою і притулили ся до берсга. У них почали

бити з новою силою ковбки, стали тріцаги бервена кладки, доки і їх не забрав збурханий Черемош.

Тепер уже плили ковбки і ковбки і десь поміж них проштрикне гаджуджка, там вільха, урвала водою із берега, там знов дараба, сильно ушкоджена довгою дикою мандрівкою.

Величаво плили ковбки. Тепер їх пора. Уже з зими паскладано їх при берегах, щоб перша повінь забрала їх і понесла мільями цілими в долину, до їх виловлюють і у дараби збивають.

Ковбок пливе, ледви гоїдаючи ся, мов стріла летить, а хвилі води котихають його. Доки на струї, він нічим неспинюваний летить, що аж за очі ловить. А наблизить ся до берега, гение з усєї сили об кашницю. Такий від того йде гомін, неначе би далеский грім гуркотів десь у верхах. А як спряжуть ся два три ковбки, яку то гру вони зачнуть, як перегаяють ся, щоб скорше плисти один від одного. Пливуть, доки не спинягь ся на якім строму. Тоді вже звязані, бесильні, лежать і ждуть, поки не увільнить їх рука Гуцула, що, в малу воду, бовтаючи ся по пояе, а пераз по пахи в воді, строми розбирає.

А поки — вода раз у раз прибуває, ковбки плывуть, плывуть, кашницї розбивають, ґрунта розшарпують і пускають з водою, номагають Черемошеви в його роботі нищення.

Мпнають дії. Віє теплий вітер із півдня Карпат. Топлять ся останки снігів на ґрунях і кичерах. Шумлять потоки, купаючи ся в зимових заметілях у строминах та поточинах. Гуде Черемош, несе на

сінених хвилях, що лиш зазонить, збиткує, що зарве розгуляна вода.

Царинки вкривають ся свіжою зеленню. Ожидність ся фоя смерік, берези мов у вінку, у дрібному листі.

А люди ходять понурі понад береги ріки і ломлять руки, вкривають лица сумом на вид руїни, яку полишає по собі вода, спливаючи в царинок, відслонюючи подерті, пошматовані береги їх городів, їх нив.

Царешті обертаєт ся вітер, слабше, втихає. А над гірською долиною розливають ся лагідні, ніжні проміви весняного сонця.

На березом ріки великий рвх.

У високих миглах лежить дерево готове до сплаву. Коло нього пораяють ся люди: одні розбирають мигли і сунуть ковчки на підстелених дугарях ід берегом ріки, одні збивають там дараби, одні спускають ризами останки дерева із бутна. Чути оклики остороги, там заклички, щоб дерево спускали, одні обчислюють, инші перечать ся. Навкруги горять ватри. У них присмолюють гаджуджки, а відтак обвинвають їх коло стовпів, крутять розкрути. Там кілки тешуть, онде керми тагодять. Як у великій фабриці.

— Завтра пускають перві дараби! — лунає по всіх усядах веселій гол секманшча.

— Завтра пускають дараби!

Всіх очі звертають ся мимохіть на воду. Черемош буйний, ще, дужній, але повинь, та страшна весняна повинь, мшнула. Води ще дуже багато, але

від тепер аж до пізної весни, трохи не до літа, будо її в одню доволі. Всі дараби можуть пройти, а ще води не обменчить ся.

— Ото, якби покійний Юра. Той уже вертав би з Вижиці.

— О, той не втернів би був, щоби ще поза-вчера не скочити на дарабу.

— То був раз керманч, царство йому небесне!

Над вечір спустили першу дарабу на воду. При-силена тугою вужвою колисала ся весело на бистрих хвилях ріки. Ні раз се її не здивувало.

Окликам радості не було кінця.

До пізнього вечера не вгавала праця, не втихали голоси. Кождий кванив, щоби був на завтра готовий із своєю дарабою, кождий хотів гонити її першої днини. Кінчили своє дивно діло.

Запала ніч. А праці ніхто не лишав. Горіли великою полумінню ватри й кидали багато світла. Високо в гору знимали ся густі дими й стелили ся по сусідніх кичерах. Від світла ватер ще чорніщі ставали темні ґрунї, що, немов сонні ведити, дрімали спокійним сном. Що їм там гамір сотні людий, що їм огні десятка ятер. Пусте!..

Нараз заясніло на сході небо, возолотили ся долиніні краї хмарки. Ще хвиля, ще, а на небо викотив ся пояний місяць і осріблів своїм світлом долину ріки. Поблідли чорні ґрунї, кинули глибокі тіни в поточини. А місяць, розглядаючи ся во долині, побачив, як тасмні якісь тіни снують ся поміж дерева, накликають ся, гунають сапінами, сокирами.

Здивований клікнув на хмарку, вона надлила, протерла йому очи.

Почав ще уважійши приглядати ся:

Хто такий ворухить своїм гомоном тивину почи?

Пізнав Василя. Такий усміхнений, розрадуваний, щасливий.

Ах, то той, що світ узяв ся перевертати. Він знає його по від сьогодні. Тисячі, мільони літ знає його. Вічно того самого.

Успокоїв ся й уеміхнув ся своїм старечим усміхом. А звертаючи ся в инший бік, докинув:

— Пробуй, небоже, доки не обірвеш собі рук, доки не обгорять тобі крила.

Надлетіла хмарка, заслонила йому : це і місяць забув про Василя, про увесь той гурт — його очи обіймали що раз нових людей, нові події і всюди він бачив одно, усеєму він знав один кінець.

І пієна усмішка пережитого старика ще дужче викривила його лице.

В Криворівні 6. листопада 1914.

Тогож автора вийшли:

А. Володиславич: **Орли**, комедія в чотирох діях.
Львів, 1908. Накладом Української Видавничої Спілки.
Ціна 3 кор.

А. Крушельницький: **Трівога**, Драма в трьох
діях, Коломия 1910. Ціна 3 кор.

